

ისტორია

მსგალეთის ყოფილ მუსულმან

ქართველთ სეკარტველმნი

ზ. ზიზინაძისა.

სულ ოცდა ხუთნაირი წიგნი გამოვა ქართულ მუსულმანთ
შესახებ.

ბ ა თ უ მ ი

სტამბა ვ. ი. ჩანტლაძის და ნ. ი. ხვინგიასი.

1911

მსგაღმთის სარტოველო

ანუ

პლწმრბ კლარჯეთისა.

როგორც მოგვითხრობს ჩვენი სამშობლოს ძველი ისტორიის ნაწილი, ფარნავაზ მეფემდე, ვიდრე საქართველოში მასახლისური წესები არსებობდა, ანუ ახლანდელის ენით—რესპუბლიკური მთავრობა, მანამდის კლარჯეთი ერთს სამასახლისოს შეადგენდა და იგი ემორჩილებოდა მცხეთის სამასახლისოს. მაშინ და შემდეგ საუკუნოებშიაც ამ მხარეს კლარჯეთი ეწოდებოდა. შემდეგ დროებში ხან ზემო ქართლი ეწოდეს, ხან მესხეთი, ხან სამცხე და ხან საათაბაგო. როგორც სჩანს კლარჯეთის წოდების შემდეგ ზემო ქართლი ეწოდებოდა, ზემო ქართლის შემდეგ სამცხე, სამცხეს შემდეგ მესხეთი და მესხეთის შემდეგ საათაბაგო. ჩვენ აქ ვხმარობთ კლარჯეთს, ე. ი. იმ სახელ-წოდებას, როგორც ეს მხარე ძველის ძველადგანვე იწოდებოდა.

საქართველოს ისტორიის ძველის ნაწილიდან სჩანს, რომ ჩვენს სამშობლოში ქართველი ტომის ერი, ისე ვერსად მრავლობდა, როგორც კლარჯეთში, ანუ სამცხე-სათაბაგოში. მასთანვე კლარჯნი ძველის-ძველიდანვე განთქმულნი იყვნენ სილამაზით, ახოვნებით, ვაჟკაცობით, რაინდობით და სიღარბაისლით. უახლოეს დროის მწერალი თეიმურაზი მიტომაძე ამბობს ამათზე შემდეგს:

„პირველ თქმულია ბრძენთაგან სიღარბაისლე მესხისა“
ჩვენი დროის მწერლებიც ასე მოიხსენიებენ:

„მესხნი სწავლითა ქებულიო“.

ესევე მხარე ბევრმა ჩვენმა მამებმა და მწერლებმაც შეამკეს. ნიკოლოზ თფილელმა, ბესარიონმა, ზაქარიამ და ანტონ კათალიკოზმა ბევრს ალაგას წარმოსთქვეს ამათ შესახებ. შემდეგი:

„მესხთა მთიები, მესხთა ცისკარი,
მესხთა გვირგვინი, მესხთა დიდება,
მესხთა სიწმინდე, მესხთა ლამპარი,
მესხთა ნათელი აღმობრწყინდება“ო და სხვანი.

ქართულს ძველს მწიგნობრობაში, ქართველნი მხოლოდ კლარჯეთის ქართველთა სახელწოდებით იქებიან და იდიდებიან. კლარჯეთის ქართველნი ძველადგანვე წამოსადგენი ვაჟკაცი იყვნენ, ხელ-ლონიერნი, მარჯვენი, სქელ შავ სისხლით სავსენი, დიდი თვალ-წარბის და ხმის მექონენი. ქალებიც ასეთნივე იყვნენ. ამ მხრის ქართველთა სულიერი და ხორციელი თვისებანი ძველადანვე სწორეთ სანაქებო მღვდამარეუპაში ყოფილა მოთავსებული. ამიტომაც ესენი ღირსნი გახდენ იმ პატივისცემისა და დიდებისა, რაც მათ შოთა რუსთაველმა შთაბერა. უკვდავი „ვეფხვის ტყაოსანი“, პირდაპირ ამ მხრის ერის ცხოვრების სურათებს წარმოადგენს. აქედან კარგათა სჩანს მესხთა ზნე-ჩვეულება, ხასიათები, სამოქალაქო და სამხედრო მხარეები, რაინდობა და მამულის სიყვარული. ქალების გატაცებული გმირობა, უზომო პატივისცემა სამშობლო ქვეყნის მფარველ გმირებისა და ბევრიც კიდევ სხვა რამეები. თვით უკვდავი შოთა რუსთაველიც ხომ მესხეთში დაიბადა და იქვე აღიზარდა, როგორც თვითვე ამბობს:

„და ვსწერავ ვინმე მესხი მელექსე, მე რუსთავისა დაბისა“ო.

მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ დღეს რას ვხედავთ შოთა რუსთაველის მშობელს რუსთავში!? კარგს არაფერს, მთელი რუსთავი ვერანად გამხდარა, ქართველების იქ ყველაფერი მოსპობილა, ფერფლად ქცეულა. ქართველთ მაგიერ დღეს იქ ქურთები სახლობენ და ქურთული ენა სუფევს.

საათაბაგოს ყოველთვის პირველი ადგილი ეკავა სამთავროებ შორის, მეფეს მოსდევდა ათაბაგი და მას სხვები. სა-

ათაბაგო თავის შინაგან ღირსებითა და სიმდიდრით მუდამ შალღა იღვა საქართველოს ყველა მხრის ადგილებზე, აქ ყველაფერი ბრწყინავდა, სწავლა, მეცნიერება, ქრისტიანობა, მწერლობა და გმირობა. ამიტომ საათაბაგოს ყველა პატივისცემდა, ეს პატივისცემა თვით შოთა რუსთაველსაც ეტყობა, ამას ცხადათ მოწმობს „ვეფხვის ტყაოსნის“ მრავალი ცნობები და აღწერანი, მაგალითად, თუნდ ციხის-ძირის აღწერა და მის ქაჯეთის ციხედ წოდება და მრავალ სხვა ადგილებისაც.

მესხთა თვისების და ცხოვრების წესები მაინცა და მაინც არ წარმოადგენს ერთ განკერძოებულს რამეს სხვა კუთხის ქართველთ ცხოვრებასთან. მესხთა ცხოვრება საქართველოში საზოგადო ხასიათების მექონი იყო და თითქმის მსოფლიოც. მაშ რამ გახადა რუსთველისათვის ამ მხრის ერის საქმეები საყურადღებოთ, თუ არ ამათ საზოგადო მსოფლიო მიდრეკილებამა და ღირსებამა. მსოფლიო ისტორიაში თუ ქართველობა დაიჭერს ადგილს, ვიტყვი, რომ პირველნი მესხნი იქნებიან და მათი ხსენება ნათელს მოჰფენს დანარჩენს ქართველებსაც. მაინც ყველა უძველესთ ხალხთა მემკვიდრეობითა ნაწერებში ჩვენ მხოლოდ მესხეთს ვხედავთ მოხსენებულს, მაგ., დაბადებაში, სადაც მოხსენებულია მოსოხი, ე. ი. მესხეთი, მესხები. აქედან გადმოკეთდა სიტყვა სამცხე, მცხეთა და სხვანი.

კლარჯეთი იყო დასავლეთი საქართველო. იგი იწყება ბორჯომის ხეობით და მიემართება სამცხით ტრაპიზონამდე, სამხრეთით—არმენიამდე და ჩრდილოეთით—შავი ზღვის ნაპირამდე. იგი კარგა ვრცელი მთიანი ადგილებია და ზომა რომ იქმნეს, მაშინ 300 ვერსზე მეტი გამოვა სიგძე-სიგანე. ეს ქანეთს გარდა, რომელიც ძველათ აგრეთვე საქართველოს ნაწილს შეადგენდა. კლარჯნი თავიანთ ზრდილობის გარდა მეტათ მამულის მოყვარენიც იყვნენ, ომში პირველი ადგილი ამათ ეკავათ. „ქართლის ცხოვრების“ თქმით პირველ მოწინავეთ ესენი უნდა დამდგარიყვნენ, თორემ იწყენდენ და საქმეც დაიშლებოდა. ამათი ობა მოწინავე ამხნეებდა დანარჩენ

ქართველებსაც. ესენი გმირულათ ეგებებოდენ ყოველთვის. საქმეს და ამით სხვებსაც ახალისებდენ, როგორც ძველის-ძველთგანვე სიბრძნით შენიშნულნი და სავსენი. გმირობა და თავის-დადებაც ანგარიშით იცოდენ, მოსაზრებით და ქკუით.

მეათე საუკუნეში მესხეთის დავით კუროტპალატმა იშვილა ბაგრატ მესამე და მთელის საქართველოს მეფედ ეს დაადგინა. ასე და ამ გვართ კლარჯთა მეოხებით ამ დროიდან იწყება ქართველთა ტომის გაძლიერება. ამის შემდეგ აღორძინდა ქართველებში მწიგნობრობა, ხელოსნობა, მხედრობის. ცოდნა, ლაშქართ გაწყობა, ხელოვნება, ვაჭრობა. კლარჯნი ვაჭრობით და აღებ-მიცემით რომ წინ ყოფილან, ეს ხომ ყველასთვის ცხადია. აქარელნი დღესაც ამბობენ, რომ ძველათ აქარას ვაქარა ერქვაო, რადგანაც აქაურნი გამოჩენილი ვაჭრები ყოფილან და ამათ შავის ზღვით ბევრი რამ ნაწარმოები გაჰქონდათ შავ ზღვის იქითა ქვეყნებშიო. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ სასწავლებლების და ეკლესიების შენებაც აქეთ წავიდა წინ. მწიგნობარნი და მსწავლული პირებიც სულ აქედან გამოდიოდენ. ამ მსწავლულთ პირთა მეოხებით იყო, რომ პირველათ აქეთ აღშენდენ შესანიშნავი ტაძრები, რომელთა უმეტესი ნაწილი XV საუკუნის შემდეგ გაუქმებულ იქმენ და მოსპობილ ისე, როგორც ზეგანში სოფ. ვანის (ვანაძეები) დიდი ეკლესია, რომლის ქვებიც კი აღარ სჩანს.

ხახულის ხეობაში, რომელიც დღევანდლამდის ოსმალოს ხელშია დარჩენილი, X საუკუნეში, ბაგრატ მეოთხემ დაამთავრა დიდებული ტაძარი ხახულისა. ამ შესანიშნავ ტაძრის გვერდით დაარსებულ იქმნა სასწავლებელი, სადაც ქართველთა შვილებს ასწავლიდენ. ამ ტაძრის წინამძღვარს და სასწავლებლის უფროსს ჩვენი ძველი მწერლები ახალ იოანე ოქროპირად ასახელებდენ. ამ პირმა გააბრწყინა ხახული და ხახულის სასწავლებელი. იოანე ხახულელი მწერლობდა კიდევ, ამან თავის მწერლობის გავლენის ქვეშ მრავალი ქართველი გამოზარდა, გაამწერლა, წიგნთა თარგმნა და გადაწერა ხახულის

ხეობის ქართველთ ამათ ასწავლა. XI საუკ. გასულს ეს ტაძარი დავით აღმაშენებელმა განაბრწყინა და გაამდიდრა. XII საუკუნის გასულს, თამარ მეფის ხალიფაზე გამარჯვების სახსოვრად მანიაკი დასწერა და ეს მანიაკი ჯერეთ თამარ მეფის დროშაზე იქმნა წარწერილი და შემდეგ ხახულის შესანიშნავს ღვთის-მშობლის ხატზე, რომელი ხატიც ხახულის აოხრების შემდეგ გელათში იქმნა გადმოტანილი და რის ხელოვნებასაც განცვიფრებაში მოჰყავს თანამედროვე სწავლულნი. ამ შესანიშნავი ტაძრის ერთი ნაწილი დღეს ჯამეთ არის გადაკეთებული და შიგ ლოკულობენ ქართველი მაჰმადიანები, რომელთაც 400 წლის ოსმალთა მუდმივ ომების მეოხებით თავიანთი დედა-ენა დაკარგეს. ხახულის ხეობაში სხვა წვრილი ეკლესიებიც მოიპოვება მცირედ. სოფლებს შერჩა თავიანთი პირვანდელი ქართული სახელები და აქა-იქ მაჰმადიანებმა იციან, რომ ისინი ქართველთ შთამომავალნი არიან.

ხახულის მახლობლათ, ორის დღის სავალზე, სამხრეთით ძვეს შესანიშნავი ხეობა იშხნისა, სადაც დღევანდლამდე სდგას დიდებული ტაძარი იშხნელისა, რომელიც ჩვენს ისტორიაში დიდის დიდებით ბრწყინავს და რომელიც აღშენებულია ამავე საუკუნეში და ქართველთ მეფეთაგან გამდიდრებული. დღეს ეს დიდებული ტაძარი ოსმალეთის სამფლობელოს შეადგენს. ამ ტაძრის გარემონი და მთლად იშხნის ხეობა ძველათ მთლათ ქართველი ტომით იყო მოფენილი და სოფლები და ეკლესიებიც ხშირი იყო. დღეს ამ ხეობის ქართველ მაჰმადიანებს ქართულის ენის აღარაფერი ესმით. მთელს ხეობაში მოიხპო ქართული ენა, ხმაურობა. აქ ქართველ ტომის და ენის მოსპობას ის ვარემოება უფრო უწყობდა ხელს, რადგანაც ხსენებულ ადგილებთა ქართველნი სჯულის გამო ოსმალეებს უფრო სასტიკათ ეომებოდენ, ამის გამო ოსმალთაგან ესენი დამორჩილების შემდეგ სასტიკათ იღვენებოდენ და ბევრს ამათთგანს შუაგულ ოსმალეთში ასახლებდენ. დღეს ამ შესანიშნავი ტაძრის ერთი ნაწილი ჯამეთ არის გადაკეთებული, ამ

ტაძრის ხილვას განცვიფრებაში მოჰყავს ევროპის მოგზაური მსწავლულნი.

შესანიშნავია აგრეთვე ამ ეკლესიების მახლობლივ მდებარე მესამე დიდი ეკლესია და მეოთხე ჰარხლას. ხეობაში პარხლის შესანიშნავი ტაძარი, რომელიც დღევანდლამდე შეურყევლათ სდგას. მისი ერთი ნაწილი დღეს ჯამეთ არის გადაკეთებული. პარხალი ოსმალოს სამფლობელოში სძევს. მთელი ხეობის მცხოვრებნი ქართველთ ტომის მაჰმადიანები არიან და ამათ სამშობლო ენას ქართული ენა შეადგენს. ამ ხეობის სოფლებსაც შერჩათ თავიანთ პირვანდელი ქართული სახელები. ეს გარემოება ძალიან საკვირველია, რადგანაც პარხლის აქეთა ხეობის ქართველთ კი დავიწყებით ქართული ენა.

არტაანის (არდაგანი) ოლქში შეიმუსრა ბანის ტაძარი, ანუ ბანა, საეპისკოპოსო კათედრა. ამ ტაძრის ნაშთენიდან კარგად სჩანს ის გარემოება, თუ საქართველო ერთ დროს როგორ უნდა ყოფილიყო დაწინაურებული თავის კულტურით. თვით დღემდე შემუსრულის ნაშთსაც კი განცვიფრებაში მოყავს მნახველი. დღეს კი მთელს არტაანის ოლქში ქართული ენა მოსპობილია საერთოთ ქართველ მაჰმადიანთა შორის.

კარის მხარეშიაც (ყარსის ოლქ.) ბევრი ტაძრები აღშენდა და ერთი ამათაგანი არის ჩილდირის ხეობაში, სოფ. ველში, დიდებული ტაძარი, რომელიც ჩილდირის ხეობას ამშვენებს და რომელიც გასაოცარს სანახაობას წარმოადგენს თავის სიგრძე-სიგანით და სიმაღლით. ეს ტაძარი და ხეობა შესანიშნავია მით უფრო, რომ ყარსის ოლქში ქართველი ტომი მოისპო, აქ ქართველების აღარა არსებობს-რა, ხოლო ჩილდრის ხეობაში კი შეინახეს ქართველთ თავიანთი ენა ისიც შერყევით, მცირედ, ისე რომ ჩილდირის ხეობაც მალე დაკარგავს ამ ენას. ვინაობას კი გურჯათ, ქართველად აღიარებენ. დღეს ყარსის ოლქში ეს ტაძარი ისეთ ალაგას სდგას და ისეთის ხელოვნების არის, რომ იგი ყოველ თავის მხილველ ქართველს დიდათ შეაწუხებს და ატირებს. აქ ბევრი ქარ-

თველ მოგზაურთაგანი ყოფილა და მწარეთაც შეწუხებულან.

ასეთსავე განსაცვიფრებელს სურათს წარმოადგენს სუმბატისაგან გაკეთებული დიდი ტაძარი ლიჯანის ხეობაში, სოფ. ლოდის ყანაში, სადაც ეკლესიის ერთს ქვაზე გამოქრილია მზის საათი და აქა-იქ ეკლესიის ქვებზე მრავალი ქართული წარწერანი. ტაძარი შიგნიდან სოფიოს კენჭებით იყო შემკული. ეს ნაშთი შეიმუსრა ყოველ ნაირის ხელოვნებით მის დროს, როცა იგი ჯამეთ გააკეთეს და დღეს სულაც მოისპობა, რადგანაც შიგ ჯამე მოისპო და პატრონობაც მოაკლდა.

მთელ საქართველოში მეტათ საყურადღებო ტაძრათ ითვლებოდა მურღულის მახლობლივ შატბერტას ტაძარი, რომელიც პარხლის მახლობლივ მდებარეობს და დღეს ესენი იმით ისაზღვრებიან, რომ შატბერდი რუსის სამფლობელოშია და პარხალი—ოსმალისაში. შატბერდი ძველათ დიდათ განთქმული და გაბრწყინებული იყო სიმდიდრით და ეკლესიის ხელოვნებით და ნაშენებით. ამ ტაძრის გვერდით იყო დიდი სასწავლებელი და ამავე სასწავლებლის მასწავლებელთა მეოხებით მთელს კლარჯეთში მოიფინა სამღთო სწავლა და წიგნების გადაწერა. შატბერდის ძმანი და მამანი დაუცხრომლათ მოღვაწეობდენ წიგნების გადაწერაში და ამათ ბევრი ეკლესია შეამკეს თავიანთის გადაწერილ ახლად თარგმნილ სასულიერო წიგნებით. ოსმალთა მრისხანებამ შატბერდი მთლად მოსპო და აღგავა. ქართლის მცხოვრები შატბერაშვილები ანუ შატბერა-შვილები იქიდან არიან წამოსულნი XVII საუკ. დამდეგს.

ტბეთის ტაძარიც ხომ მეცხრე საუკუნიდან დღევანდლამდის მთლათ და შეურყევლათ სდგას ტბეთის ხეობაში. ყველა ჩვენთაგანმა კარგათ უნდა იცოდეს, თუ რაფერ ბრწყინავდა ეს ტაძარი და ან ამ ტაძრის გვერდით რა შესანიშნავი სასწავლებელი ყოფილა დაარსებული, სადაც გამოჩენილთ მტბევართა მეოხებით ბევრი შესანიშნავი მწიგნობარი ქართველნი აღზრდილან. აქაურ მგალობელთა, მამათა და ძმათა უფროს განუმშვენებიათ ქართული გალობა და იმისთვის

მათ ნოტებიც შემოუღიათ, რომლის ერთმა ვრცელმა წიგნმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწია. ამავე ტაძრის სასწავლებელში სწავლობდა მცირე ხანს შოთა (შიო) რუსთაველი. ოსმალთა მეზობით ესეც გაუქმებულ იქმნა და შემდეგ ერთი ნაწილი ჯამეთ იქმნა გადაკეთებული. ამ ორი წლის წინეთ საღად დაშენილს გუმბათს მები დაეცა. და საბრალოთ დაარღვია. მშენიერი რამ ნაშთია ეს ტაძარი და დღეს უპატრონოთ სდგას ტბეთის ხეობაში.

ასევე გაპარტახებულია ანჩის ტაძარი და ამის ხეობაში 1630 წ. შემდეგ ქართველობაც მოისპო. გამოჩენილ ანჩის ეკლესიის ხატი ტფილისში გადმოიტანეს და ცნობილს ანჩის-ხატის ეკლესიაში დაასვენეს, რის გამოც ეწოდა ამ ეკლესიას ანჩის-ხატი.

სამხრეთ კლარჯეთში მოისპო ვალაშკერტის საეპისკოპოზო ტაძარი. აქ სომხეთის საზღვარზე მოისპო ქართველობაც, გაქრა ქართველ ერის კვალი დაენა. ქართული ენა ქართველთ შორის, არამც თუ ასეთ უშორეს ადგილებში მოისპო, არამედ, სამწუხაროდ, თვით ჩვენთან ახლოს, ყარსის ნაწილს ფოცხოვის ხეობაში და ქვაბლიანში, სადაც ქართველთ მაჰმადიანები მთლად ოსმალურად ლაპარაკობენ. ამაზედ უარესი უფრო ის არის, რომ არამც თუ ამ ძველს მესხეთის ნაწილში, რომელიც ახალციხეს ზედ აკრავს, არამედ ქართული ენა მოისპო თვით ქვემო ქართლის საზღვარზედ, ბორჯომიდან სულ 20 ვერსის სოფ. აწყვეროდამ, სადაც ქართველ მაჰმადიანები საყოველთაოდ ოსმალურად ლაპარაკობენ.

მოკლედ რომ ითქვას, თითქმის მთელს სამუსულმანო საქართველოს სახე შეცვლილი აქვს, ერთის შეხედვით კაცი მასში მყოფს ხალხს ქართველათაც ვეღარ იცნობს, რადგანაც იგინი საკმარისადაც გადასხვაფერებულან. გარდა ასეთის გადასხვაფერების, დღეს ოლთისისკენ ისეთ სუ-

რათებს ნახავს კაცი, რომ ვერაფერს იფიქრებს, თუ ოდესმე იქაურობა ქართველი ტომით იყო მოფენილი და ეს ადგილები ნამდვილს საქართველოს საკუთრებას შეადგენდა ძველის-ძველადანვე. თითო-ორი ძველს ნაშთებს კაცი ისევ მიყრუებულს ტყეებში შეხვდება, რომელთა წარწერანიც ცხადათ მოწმობენ აქეთ ქართველთა კვალს. რომელი ერთი მოთვალოს კაცმა აქ და აღნუსხოს. ჩვენ არ ვიხსენიებთ სხალტას, ზანაშანს და ბერს კიდევ იმ ტაძრებს, რაც გაუქმებულ და მოსპობილ იქმნა მტრისაგან. მთელი ეს მხარე მოფენილი იყო შესანიშნავის ნაშთებით, სასწავლებლებით და მწიგნობარ კაცებით. ყველა ამების აღსადგენათ და ასალორძინებლად კლარჯთა ძალი შესწევდათ და ამ ძალას ისიც ეხმარებოდა, რომ ამათ ჩრდილო-დასავლით წინ წასული ბიზანტია საზღვრავდა და სამხრეთით—არმენია.

ბაგრატ მეოთხის შემდეგ საქართველომ თითქმის კლარჯელთა მეოხებით იწყო განდიდება და ამაღლება. დიდებულმა დავით აღმაშენებულმა თითქმის კლარჯთა მეოხებით დასძრა საქართველოდან არაბნი და გაანთავისუფლა ჩვენი სამშობლო. სახელოვანი თამარ მეფეც ვერა ღონის-ძიებით ვერ დააარსებდა ტრაპიზონის იმპერიას, რომ უპირველეს გმირებათ კლარჯნი არ ყოფილიყვნენ. ამ მეფეს დღესაც კი ქართველი მაჰმადიანები თავიანთ მეფეს უწოდებენ და ესენი მის მოსვლასაც ელიან. ასეთი უცნობებიდან კარგათა სჩანს ის, თუ კლარჯთა და ქართველ მეფეთა შორის როგორი სიყვარული უნდა ყოფილიყო დამკვიდრებული. კლარჯეთი იყო საქართველოს სიძლიერის ბჭე. აქ ძველის-ძველადანვე მრავლად და ხშირად იბადებოდნენ გამოჩენილი გმირები. ასეთმა გმირებმა ქრისტიანობის მიღების შემდეგ უფრო იჩინეს თავი და ნამეტურ გამრავლდნენ ბაგრატოვანების აღორძინების შემდეგ. ასეთ შესანიშნავ გმირთა სახელების მოხსენებას რომ გავუყვით, ეს ერთობ შორს წავა. გავიხსენოთ მხოლოდ მიხეილ (გობრონ) ახალციხელი და მისი ას სამოცი გამოჩენილი გმირები. ამ გმირთა მეოხებით მიაღწია საქართველომ იმ სიმა-

ღღემდე, რომელზედაც იგი მეთორმეტე სარკუნეში დასდგა.

ქართველთ ყველა მსწავლული კაცებიც სულ აქ სცხოვრებდნენ, როგორც; სასულიერო ბრძენი მწერლები, ისევე საერონი, თითქმის სულ აქაურები იყვნენ. V საუკ. ქართველთ მთარგმნელნი აქაურები იყვნენ, აქედან წავიდნენ ესენი საბერძნეთში და იქ შეისწავლეს ბერძნული ენა და თარგმნა დაიწყეს. აქედანვე გაემგზავრა ვარაზ ბაკურის ძე მურვანოზი ბერძენთა იმპერატორთა წინაშე მძევლათ, რომელიც შემდეგ დიდის დიდებით აღმობრწყინდა, ბერძნულის ენილამ სთარგმნა მრავალი შესანიშნი სამეცნიერო და საღვთო-საფილოსოფოსო წიგნები და შემდეგ ეფისკოფოსათ იქნა აღყვანილი მუამას კათედრაზე. აქაურივე იყო გამოჩენილი კირიონ (კივირიონ) კათალიკოზი, ბრძენი, მწიგნობარი და მთარგმნელი. ქართულს ენაზე მრავალთა ძველთა ღვთისმეტყველთა და მეცნიერთა ნაწერების ავტორი, რომლის ნაწერებმა ჩვენ დრომდე ვერ მოაღწიეს. აქეთვე სცხოვრებდა და იმყოფებოდა სტეფანე მტბევეარი (VIII საუკ.), ეპისკოპოზი, რომელმაც აღწერა მიხეილ (გობრონის) ახალციხელის ცხოვრება და რომელ ცხოვრებამაც ჩვენ დრომდისაც მოაღწია. აქედამვე გამოვიდა გამოჩენილი მთარგმნელი გიორგი მთაწმინდელი, რომელმაც ახლად დაასრულა ქართულ სამღთო წერილთა თარგმნა. აქაურებივე იყვნენ გაბრიელ ქართველთ მთარგმნელი, ექვთიმე მთარგმნელი, იოანე პეტრიწი კავკასიძე, ჭიშკიშვილი. აქაურებივე იყვნენ ყველა ჩვენი საერო მწერლებიც და მწერლებთა შორის შოთა რუსთაველიც, რომელმაც ადიდა ქართული ენა. აქაურივე იყო გამოჩენილი იოანე შავთელი, დავით საათაბაგოელი და მრავალიც სხვა გამოჩენილი ბრძენი ქართველი მწერლები. ყოველ მონასტრის გვერდით მთელი გუნდი არსებობდა ისეთის ბრძენ სამღთო მეტყველ მამების, რომლებიც ვრცელს ტომებს სწერდნენ, მაგალითად, როგორც მიქელ მოდრეკილი, იოანე ბერი, მწერალი შატბერდის კრებულისა და მრავალნიც სხვანი, რომელთ

თარგმანთა და ნაწრომებს განცვიფრებაში მოჰყავს ყოველი მნახველი.

როგორც ბრძენ მწერალთა რიცხვით იყო ეს მხარე სავესე და მდიდარი, ისევე შემკული იყო ეკლესიების ოსტატურათ მაშენებელთ ოსტატთა, მხატვართა, ინჟინერთა, ხუროთა და სხვების. ყველაზე ღიდებით აქაურნი ოსტატ-ხელოვანი ხელოსნები მოიხსენებოდენ. ესენი ჩინებულათ აკეთებდენ ეკლესიებს, შიგ ამკობდენ შესანიშნავის მხატვრობით და გარეთ კიდევ ჩუქურთმის მქრელნი ამკობდენ ათას ნაირის ქანდაკებით, რომელთა ნიშნები დღევანდლამდეც კი სჩანს აქა-იქ. ეკლესიების გარდა ციხე-კოშკების და გალავნების კეთებაც კარგათ სცოდნიათ, სახლების კეთებაც ასევე, როგორც ქვიტკირის, ისევე ხის. ამას დღევანდელი მათი სუფთა ნაშენი სახლებიც ასაბუთებენ. მათ ხიდებისა და ბოგირების კეთებაც კარგათ სცოდნიათ. დღესაც კი მოიპოვება აქა-იქ ძველის-ძველათ გაკეთებული ხიდები, რომელნიც მნახველთ აკვირვებენ საოცრათ და ნამეტურ თანამედროვე ინჟინერთ. მაქახლის ქვიტკირის ხიდის, მახუნცეთის, დანდალოსი, ხულისა და სხვების. დღევანდელამდე შეურყვევლათ სდგანან და კიდევაც ღიდხანს დაშთებიან. კლარჯნი ყველა ამ მხრის ხიდების კეთებას თამარ მეფეს აწერენ. ვისაც კი ჰკითხავთ რამეს ამ ხიდების კეთების შესახებ, ყველა იმას გიპასუხებს, რომ თამარ მეფის გაკეთებულიაო. არხების გაყვანაც ხშირად სცოდნიათ და მეტათ კარგათ.

ბალოსნობაც კარგათ სცოდნიათ. ამის მეოხებით იყო, რომ აქეთ ხილი ძველათ ძრიელ მრავლობდა და ტყეები სულ მშენიერის ხეხილით გაავსეს, რასაც დღევანდელი ხეხილის სიუხვეც ამტკიცებს. ღვინის დაყენებაც კარგათ სცოდნიათ აქეთ, ყოველ სოფლის მცხოვრებს თავის საკუთარი ვაზის ვენახი ჰქონდა და ღვინოს სწურავდა. ღვინის ქვევრებით და საწურავეებით ხომ სავესეა დღევანდელი სოფლები და ნასოფლარებიც. მაგრამ ყველა ესენი შემდეგ დროებში მოისპო ოსმალთა მეოხებით. პურისა, სიმინდის და ბრინჯის მოყვანაც უხვათ სცოდნიათ. პირუტყვის გამრავლება და ერბო-მატყლით ვაქ-

რობაც. ფეიქრობაც წინ ყოფილა წასული, კაცებს გარდა ქალებიც ქსოვდენ, ფეიქრობდენ. ესენი აკეთებდენ აბრაშუმს, რთავდენ და ყოველ ნაირ ტანსაცმელს და სახლში სახმარებელს ხელცახოცებს, ფარდებს, ქეჩა-ხალიჩებს და სხვა საჭირო რამეებს ესენი აკეთებდენ. ნამეტურ ამათში კარდათ იცოდენ ოქრო-შკელით მოქარგვა, ქარგვაზე მუშაობა და სამღვდელთ სამოს კერვა და შემკობა, საეკლესიო საჭირო ფარდების მომზადება დიდის ხელოვნებით, რომლის ნიშნები დღევანდლამდისაც არის ბლომათ დაშენილი. ტანსაცმელთ გარდა ყოველნაირი იარაღის კეთებაც აქ იცოდენ კარგათ და ნამეტურ სახლში საჭირო სახმარი ავეჯეულობის, ქვაბების, კეთება, თუნგების, თიხის ქურქელი, ხის საჭირო ნივთების და ვინ იცის კიდევ რამდენი რა გინდარის არა. ყველა ამებით ესენი იყვნენ პირველნი და მერე საქართველოს სხვა კუთხის ქართველნი. ამათგან სწავლობდენ უკანასკნელნი. პირველობისთვის ამათ ხელს უწყობდა საბერძნეთის და სომხეთის საზღვრები, მათთან მისვლა-მოსვლა და გონების სიფხიზლე. მაშ რისთვის შენიშვნენ ჩვენნი ძველნი მწერალნი მესხებს სიბრძნის მოყვარ-მოტრფიალეთ! ასე იყო ძველათ კლარჯეთი აღორძინებული და დაწინაურებული, ისევე იყო მასთან მთელი საქართველოს ერთი ამადლებული. რამ ააშენა იმოდენა მონასტირ-ციხე-კოშკ-ეკლესიები, თუ არ ერის საერთო კარგმა ცხოვრებამ და შეერთებულმა მეცადინოებამ.

მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ, ჩვენს აღორძინებულ მდგომარეობას ბოლო მოვლო, ასეთის ბედნიერებით ჩვენ დიდხანს არ დავრჩით, ჩვენ მოსისხლე მტრებს შესურდათ ჩვენი შინაური მშვიდობიანი მდგომარეობა, ჩვენი აყვავებული ცხოვრება, ჩვენი განვითარება, მწიგნობრობა, ხელოვნური მხატვრობა, ხელოვნობა, სიღარბისლე, ერთობა და ქვეყნის სიყვარული. შურის მეოხებით დაბრმავებულმა მტრებმა დაგვიწყეს მტრობა და აქა-იქიდან ერთობის ძირის თხრა. საქართველოს ჯერეთ ისევ დიდებისა და ძლიერების სხივები ფიქსაც გარს, როცა ოსმალ-სპარსებმა თავის აწვეა იწყეს და

საქართველოზე ჩუმ-ჩუმათ ილაშქრებოდენ. მტერი ყოველთვის პირველათ მესხეთს ეცემოდა, რადგანაც ამათ ისე არც ერთის მხრის ქართველებისა არეშინოდათ, როგორც კლარჯეთ-მესხის, მაგრამ ესენი აქ ხშირათ ვერაფერს აწყობდენ და ძლეულნი უკან ბრუნდებოდენ. კლარჯ-მესხნი იყვნენ მეტათ ხელ-ლო-ნიერნი, როგორც დღეს მთიელნი, იყვნენ შემაერთებელნი, მხნე, ერთგულნი, ქვეყნისათვის თავ-დადებულნი. კლარჯ-მესხეთის ყოველს ქართველს გულში მტკიცეთ ჰქონდა ჩანერგული ქვეყნის ერთგულების უზომო პატივისცემა, სარწმუნოების და მამა-პაპათა ზნე-ჩვეულობის მტკიცეთ შენახვა. ამ მხრის მთავარნი ჯაყელნიც გამოჩენილნი იყვნენ სამსახურით, ესენიც დიდის ერთგულობით ემსახურებოდენ ჩვენს სამშობლოს. ესენი საქართველოს ყველა კუთხის მთავრებს სჯობნიდენ ერთგულობით. მინამდის ესენი ერგულათ იყვნენ, მინამდის მტერი ვერას აკლებდა ჩვენს ქვეყანას. კლარჯეთ-მესხეთი ყოველთვის უვნებლათ შთებოდა და ამის მეოხებით მთელი საქართველოც. როცა ამათ სამშობლო ქვეყნის ერთგულ სამსახურს პირი არიდეს და უკულმა დაიწყეს ტრიალი, მის შემდეგ საქართველოს საქმეც უკულმა გადატრიალდა და საქართველოზე თავისუფლათ იწყეს ჩვენმა მტრებმა თარეშობა-ნადირობა. შინაური უთანხმოების მეოხებით მტერმა დაიჭირა კლარჯეთ-მესხეთი და მასაც იგივე დღე დააყენეს, რაც ოდესმე დევნილს და ბედკარულს არმენიას. სხვის უღლის ქვეშ შესვლის შემდეგ კლარჯეთ-მესხეთში დაეცა ყველა ის სანაქებო მხარეები, რაც აქ ძველის-ძველათ აღორძინებულიყო და აყვავებულიყო ჩვენის ძველის ძველ დაბრძნილ და ხელოვან მამა-პაპათა მეოხებით.

ასე და ამ გვარათ, ამოდენა ვრცელს მხარეს, როგორიც არის კლარჯეთ მესხეთი, სადაც ქართველის ერის სახელი ერთ დროს ძალოვნების არსებობით და დიდებით გაისმოდა, სადაც ქართველთ პირველათ შეიწყნარეს მაცხოვრის სიტყვა, სადაც პირველათ აღორძინდა ხელოსნობა, ხელოვნება, ტაძრების კეთება, მწიგნობრობა და სხვანი, დღეს იქ ამავების აღა-

რაფერია, ყველაფერი აღმოიფხვრა, მოისპო და მით ფუქათ იქცა მრავალ ძველ დაბრძნილ ქართველთ მწიგნობართა, მთარგმნელთა და მეფეთა შრომაჲ. უბრალოთ დაიკარგა ქართველთ პირველ საუკუნოების მქადაგებელთა სიტყვანი, სრულიად მოიხოცა აქ ამათი სწავლა-მოძღვრების გრძნობები, მოისპო ყველა ის ნაშთები და ძეგლები, რაც ოდესმე კლარჯ-მესხელთ დიდთა მამულიშვილთა და მწერალთა მეოხებით აღორძინებულა. ეს მხარე ძველათ აკვანი იყო ჩვენის მწერლებისა, დღეს კი ეს აკვანი მთლათ დამსხვრეულია. იგი იყო მანათობელი კერა და ამ კერის გარშემო ისხდნ და მოღვაწეობდნ ქართველთ მთარგმნელი მამანი და ბრძენი მწერლები. დღეს ეს კერაც გამქრალია და ცარიელს ნაცარსლა წარმოადგენს. იგი იყო ტაძარი დავითიანთა, სადაც მუდმივ უქრობელი ლამპარი ენათო, სადაც ოთხსავ კუთხივ გალობის ხმა გაისმოდა, სადაც ღღე-ღამ ბარისა და ნიჩბის ცემა ისმოდა და სადაც ყოველი დაბა, სოფელი, გზა-კვალი და ტაძრები დიდის დიდებით შენდებოდნ. დღეს აქ ამეების აღარაფერია დაშთენილი, ლამპარიც გამქრალია და ყოველნაირი გამაცოცხლებელი საქმიანობის ხმაურობაც აღარ ისმის, ყველგან სიმკვდრესიჩუმე სუფევს. მთელს კლარჯეთ-მესხეთს შავები აცვია და მგლოვიარებს მწარეთ. მასთან უნდა იმგლოვიაროს ქართველობამაც, რომ ამ მხრის ყველა საუკეთესო მწიგნობართ შრომანი დაკარგულ და ფერფლათ ქცეულ იქმნა. მთლათ მოისპო ამათგან ნაწერი წიგნები. ოსპალთ მეოხებით დამწვარ-დაღაგულ იქმნა მრავალი ძველი იშვიათი სიგელგუჯრები, მათი წერაქვის და სატეხის მეოხებით დამტვრეულ იქმნა მრავალი ეკლესიების ძველი წარწერები და ამით მოისპო მთლათ ჩვენთა ძველთა დიდთა მწიგნობართა ცხოვრების ცნობებიც.

უბრალოთ დაიკარგა ბაგრატი მესამის მეცადინეობა, შრომა და ამაგი, უბრალოთ დაიკარგა დიდებულის ბაგრატი მეოთხის ღვაწლი, ამისი თავ-გადადებული შრომა, ამისი მუდმივი ერთგულება, ამისი ნატვრა—საქართველოს ბედნიერების შესახებ, ამისი ოსტატური პოლიტიკა საბერძნეთთან, რის მე-

ოხებითაც დააწინაურა საქართველო, რის მეოხებითაც ამ დიდებულმა გვამმა დიდებულ და უკვდავ ჰყო თავისი სახელი. ამის დროს აღორძინებულ ქართველთ წარმატების საქმეებს რიცხვი არა აქვს, ნამეტურ მაგარი ნაშთების შენებას. მაგრამ დღეს აქ ბაგრატიის ბევრი აღარაფერია დაშთენილი, ყველაფერი ფუჭათ არის ქცეული. ასევე გაუქმდა დიდებული დავით აღმაშენებელის შრომა, რომელმაც კლარჯ-მესხეთს მეტათ დიდი ღვაწლი დასდო, განამაგრა აქ ყველაფერი, განამდიდრა ტაძრებით და სასწავლებლებით, შეაჩვია ხალხი მხნეობას და გმირობას და მით აღიდა თვისი სახელოვანი და დიდებული სახელიც, მაგრამ დღეს ამ დიდებულ მეფის ხსენებაც აღარავინ იცის. ასევე დაიკარგა დიმიტრი მეფის და გიორგი III-ის შრომა და ამაგი და ნამეტურ სახელოვანი თამარ დედოფლის შრომა და ღვაწლი. ამ პირს კლარჯეთ-მესხეთზე იმდენი შრომა და ღვაწლი აქვს დადებული, იმდენი ამაგი და სიკეთე, რომ მას შემდეგ შეიდასი წლის განმავლობაშიაც აქ არ დაჰვიწყებიათ მისი სახელი. სამასი წელიწადია რაც კლარჯეთ-მესხეთი ოსმალთ დაიპყრეს და ამ დაპყრობით აქ ყველაფერი მოსპეს ქართველებისა, მოსპეს სარწმუნოება, ზნე, ჩვეულება და ბევრს ადგილებში ქართული ენაც კი, მაგრამ თამარის დიდებული სახელი და ხსოვნა-კი ვერც ერთ გაფანტაკოსებულის მაჰმადიანის გულში ვერ ჩააქრეს და ვერ მოსპეს. ასევე უბრალოთ დაიკარგა გიორგი ბრწყინვალის შრომა და მრავალთა ერთგულთა ქართველთა ათაბაგთა, რომელნიც კლარჯეთ-მესხეთისთვის დაუცხრომლათ შრომობდენ და მოღვაწეობდენ. მაგრამ რომელი ერთი მოფთვლოთ აქ, რომლებიც ამ მხრის სასარგებლოთ და ასამაღლებლოთ მოღვაწეობდენ.

ნეტავ რას იტყოდენ გიორგი მთაწმიდელი, იოანე პეტრიწი, შოთა რუსთაველი, იოანე შავთელი, და სხვა დიდებულნი პირნი, რომ ამათ ნახონ თავიანთი სამშობლო და მსაქმი მიწასთან ასე გასწორებული ქართველობა. დღეს აქ ხალხი დაქვეითებულია სასტიკათ, ესენი ძველებურათ აღარც ქართვე-

ლობენ, აღარც ქართველობისთვის გული შესტკივათ, აღარც მწიგნობრობას მისდევენ, აღარც სწავლა-განათლებას, აღარც მეურნეობას, მევენახობას, ხელოსნობას, ხელოვნურს მხატვრობას და ბევრს კიდევ სხვა სანაქებო საქმეთ. ესენი დღეს სულ სხვაფერ არიან შეცვლილნი. თავიანთ თავებს თათრათ აღიარებენ, უარს ჰყოფენ თავიანთ შთამომავლობას, ენას, მით არღვევენ წმიდა გრძობა-კეშმარიტებას და მეცნიერულს შეხედულებასაც. ყველა ეს უბედურება მოხდა და გვეწვია ჩვენ ერთის მოღალატის გამცემის პირისაგან, რომლის გვარი, ჩვენ უკვე ვახსენეთ და რომელ გვარის წევრებთაგან წინა დროებებში ბევრი შესანიშნავი მამულისშვილებიც გამოსულან, რომელთაც დიდის შრომით უმსახურნიათ კლარჯეთ-მესხეთისთვის და უკანასკნელ გამოვიდენ ისეთნიც, რომელთ მეოხებითაც სულ ფუჟათ და ნაცრათ იქცა მათმა-ჰაპათა-შიერ დაწყობილი საღალადებელი საქმენი. ესენი იყვნენ აქაურნი ათაბაგნი—ჯაყელნი.

ათაბაგთა გვარის კნობები საქართველოში ბაგრატ მესამის მეფობიდან სჩანს. მაგალითად, ბეშქენ ჯაყელი, კაცი დიდათ ერთგული ბაგრატისა და საქართველოს ძლიერებისა. ამათი გვარი ჯაყელი წარმომდგარი უნდა იყოს ხეობის სახელ ჯაყიდან, რომელი ხეობაც ყარსის, არტაანის და ზეგანს შუა მდებარეობდა ძველათ და ეწოდებოდა ჯაყის-ხეობა. დღეს ამ ხეობას და ადგილებს ოსმალთაგან ჯაყისმანი ეწოდება. ძველს წერილებში-კი ჯაყია მოხსენებული და ჯაყის-ციხე. დღეს ჯაყის ხეობის ქართველობა მთლათ გამაჰმადიანებულია და ქართველებისა აქ ყველაფერი მოსპობილა. ბევრს საეკვოთაც მიაჩნიათ ის, რომ ვითომც ჯაყისმანი ქართულია, ოსმალური ჰგონიათ, თვით ათაბაგებიც ასევე ფიქრობენ. დავით აღმაშენებლის დროს სჩანს ათაბაგი განძისა და რანისა და თამარ მეფის დროს კი იწყება ბრწყინვალე ხანა ამათი. ესენი გამოდიან საქართველოს სამეფო ასპარეზზე და ბრწყინვალეთ იწყებენ სამსახურს. ამ დროს საქართველო ერთი ძლიერი სამეფო იყო, მას ერთი მეფე ჰყავდა, ერთი მთავრობა და

არსად გაძლიერებული მთავარი, არსად გალაღებული თავადისა და აზნაურის ქაქანება(არ იყო, ყველა მეფეს ემორჩილებოდა. ამ დროებში ჯაყელის გვარის წევრებმა ისე ისახელოს, ისე დაიმსახურეს პატივი მეფისა და ქვეყნის წინაშე ერთგულებით და სამსახურით, რომ მეფემ ესენი საქართველოში ყველა თავადის შვილებზე მალა დააყენა და ჯეროვანი პატივი მისცა. ამ პირების საქმე ისე მოიმართა, რომ მალე ესენი განაგებდნ მთელის კლარჯეთ-მესხეთის საქმეებს.

აქ არ შეიძლება რამდენიმე სიტყვით არ მოვიხსენოთ ის, თუ რას ნიშნავს ათაბაგი. ნ. ხიზანაშვილი თავის საფუძვლიანს გამოკვლევაში სწერს, რომ ათაბაგობა „მამა-მამუქეო ბას“ ნიშნავსო, ე. ი. აღმზრდელობას. ესენი აღზრდიდნ მეფეთა ვაჟის შვილებსაო. პირველ საუკუნოებში ათაბაგებს მამა მამუქე ეწოდებოდათო და XII საუკუნის შემდეგ კი ათაბაგი დაერქვათ თათრულათ „ათ“ ცხენს ჰქვიან და „ბეგ“ უფროსს, ჩვენის ფიქრით „ათა-ბეგ“ ქართულათ ნიშნავს ცხენთა მეუფროსეს და ამას ყოველი თათარიც იტყვის. ათაბაგს ჩახრუხაძეს მოიხსენიებს*). ამის მოხსენებიდან სჩანს, რომ მის დროს ახალად უნდა ყოფილიყოს ეს სიტყვა საქართველოში შემოსული, არჩილ მეფეც ასე იხსენიებს ათაბაგობას: „მე მის სახელსა არ ღირს ვარ, პატივ მეც ათაბაგობით, აქ არ ვაფაღა, მაგრამე სულთანს ჭყავს გამხრადელ მამობათ“**)

ეს ცნობები უეჭველათ აქეშმარიტებენ ნ. ხიზანაშვილის ცნობებს. მოგვითხრობენ, რომ ათაბაგი იქამდის იყო წინ წასული და ამადლებული, რომ ადრე სამეფო სპასალარი სპასალარად კი არ იწოდებოდა, არამედ ათაბაგათაო. ეს აზრი დ. ბაქრაძემ ცოტა საეჭვოთ მიიღო, ამან გვარიანი საზღვარი დასდო ამ ორს სახელს შუა. „ქართლის ცხოვრების“ სიტყვით „იყო ათაბაგობა უმეტეს სხგათა ერისთავთა

*) ჩახრუხაძის პოემა, 1882 წ. ტუილისა.

***) არჩაღიანა, 1888 წ. ქუთაისი.

განდიდებულ, ჯაგ, რომელი სპასალარისაგან ათბაგი იქმნა“ . ასევე ვხედავთ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ სარგის ჯაყელს ათბაგობა და ამირ-სპასალარობა მისცა. კარგად სჩანს, რომ ათბაგი ერთსა და იმავე დროს გამგე იყო კლარჯეთისა და სპასალარი მთელის საქართველოს სამეფოსა. ნ. ხაზანაშვილის მოწმობით, ათბაგობა საქართველოში ვითომც სელჯუკების მიბაძვით შემოუღიათ. ვიდრე საქართველოს ერთი მეფე ჰყავდა, მინამდის ათბაგნი საქართველოს მეფის ბრძანების და გამგეობის ქვეშ იყვნენ, ხოლო როცა ჩვენდა საუბედუროთ საქართველო სამ სამეფოდ გაიყო და ხუთ სამთავროთ, მაშინ ერთ უპირველეს სამთავროთ კლარჯეთ-მესხეთი იქმნა ცნობილი და ამის მთავრათ ათბაგნი-ჯაყელნი, რაისა გამო ქსენებული მხარე საბერძნეთის და არმენიის საზღვრებამდე სამცხე-საათაბაგოთ იქმნა წოდებული. საათაბაგოს საქმე შემდეგ ისე წავიდა და ათბაგნი ისე მოსცილდენ შეფეს, რომ ესენი სრულიად აღარ ემორჩილებოდენ მას, ესენი მეფის მსგავსადაც ეკურთხებოდენ და ისე მიიღებდენ ათბაგობას. საათაბაგო, საბატონიშილო სამთავროს წარმოადგენდა. იგი ყველა სამთავროებზე მაღლა იდგა, ყოველი საქმე პირველათ ათაბაგთ ეკითხებოდათ. ყველაფერში პირველნი ესენი იყვნენ და მართლაც პირველს დროებში ესენი რიგიანათაც მოქმედებდენ. ამათ ბევრი რამე შეჰმატეს განცალკევებულს საათაბაგოს, ბევრს ალაგას ბევრი ციხე-სიმაგრეები ააგეს და გზები მომართეს მტრის დასახვედრათ. ამ გამოჩენილი გვარის წევრთაგან ბევრი შესანიშნავი გმირები გამოვიდენ და გმირთა შორის ბრძენი და მწიგნობარი კაცებიც, თვით კანონმდებელნიც. ამათ მოქმედებასთან მკიდროთ არის შეკავშირებული მთელი საათაბაგოს ისტორია.

პირველ ხანებში სამცხის ათბაგნი ძრიელ ერთგულად ასრულებდენ თავიანთ მოვალეობას, საქართველოს მეფეს ძრიელ ერთგულათ ემორჩილებოდენ და მსახურებდენ, მაგრან რაც ხანი გადიოდა, ათბაგთა ლალი გონება უფრო ლალდებოდა და ამის მეოხებით მათში იბადებოდა კაცის შუ-

რის მადიებელი აზრები და მტრობა, ერთ მცირე რამ წყენის გამო ესენი გონებასა ჰკარგავენ, მტერობით აღარ იცოდენ რა ექნათ, რა მოეხერხებინათ. ერთ უბრალო რამ წყენას არავის დაუთმობდენ, მეფის ბრძანების აღსრულებას ზურგს უჩვენებდენ. ჩვენც ისეთივე მეფენი და მბრძანებელნი ვართ, როგორც თქვენაო. ამების მეოხებით ქართველთ დიდებულთა შორის დამკვიდრდა ერთმანეთის მტრობა, ლალატი, უთანხმოება და უკანასკნელ ერთმანეთის ელეტა-წყვეტა უკანონოთ. ამან დაღუპა საქართველო, ამან დადაგა საქართველო, ამან აწამა წამებული და ტანჯული ქართველობა და ამანვე დაუგდო ქართველობას შემდეგშია ც ტანჯვა წვალება. ჯაყელნი როგორათა ც ერთგულებით აღმოსჩნდენ პირველ ხანებში და საქართველოსა ც ერთგულად ემსახურებოდენ, ისევე შემდეგ დროებშია ც პირველათ ამათ ულალატეს საქართველოს, პირველათ ესენი აღმოსჩნდენ ქართველთ მტრათა, პირველათ ამათ ჰყვეს ქართველობაზე უარი, პირველათ ესენი განუდგენ მეფეს, ქვეყანას, ერს და ერთობას, დროის მეოხებით უარ-ჰყვეს თვით სჯულიც, სამშობლო ენა და მწიგნობრობაც. პირველად ამათ იწყეს ქარველ გვარის წინაშე წინააღმდეგობით ლალატი და მტრობა, ესენი დროის ამყოლნი გარდაიქცენ თურმე. ვიდრე საქართველო ძლიერი იყო, მინამ ქართველთა მომხრენი იყვნენ და როცა კი ამათ ქართველებს უძლურება შეამჩნიეს და სხვათა გაძლიერება, მაშინ ამათ სხვებს დაუკრეს თავი და დაემორჩილენ დიდის სიმდაბლით და თავის მოკატუნებით. ეს სენი ჩვენს კეთილშობილებს დღევანდლამდე შერჩათ და ესენი გაყიდულ არიან თავიანთის წოდების წარმომადგენლობის მეოხებით. გავენებოთ ამაზე საუბარს თავი, რომ მკითხველის გული უფრო სამწუხარო ცნობებით არ აღვაესოთ და ახლა შევენოთ კლარჯეთ-მესხეთს და მის წარმომადგენელთ ათაბაგთა გვართა წევრთა ცნობებს.

საქართველოს და სომხეთის ისტორიულ წყაროების ჩვენებით ჯაყელის გვარი ერთობ ძველის დროიდგან სჩანს საქართველოში. მოგვითხრობენ, რომ მესროპმა სომხურ ანბა-

ნის შედგენის შემდეგ ქართულ ანბანის შედგენის საქმეს მოჰკიდა ხელიო და მან ქართველის მსწავლულის ჯაყელის დახმარებით შეადგინა ქართული ანბანო. თუმცა ეს ცნობა ჩვენ უმნიშვნელოთ მიგვაჩნია და ქართული ანბანის შედგენის საქმე მესროპზე ბევრათ უწინარეს ფარნავაზე მეფეს ეკუთვნის, მაგრამ ჩვენ ეს აქ მხოლოდ მიტომ მოვიხსენეთ, რომ ამ ცნობაში ჯაყელთა გვარი მოიხსენება. ასე და ამ გვარათ სჩანს, რომ ჯაყელთა გვარი საქართველოში ერთ უძველეს გვარათ უნდა ითვლებოდეს, შემდეგ ამ მსწავლულ ჯაყელისა პირველ სახელოვან ათაბაგს ჩვენ ვხედავთ სარგის ჯაყელს, XII საუკუნეში, რომელიც თამარ მეფის თანამედროვე პირათ ირიცხება. თამარის შემდეგაც იგი ერთობ კარგა ხანს სჩანს სამეფო ასპარეზზე და „ქართლის ცხოვრების“ ჩვენებით ეს პირი კვდება 1286 წ. ჩვენი ფიქრით 1286 წ. უნდა შეინაცვლოს. 1196 წელზე, ან 1206 წ. თორემ ზემოხსენებული რიცხვი ჩვენ შეცდომათ მიგვაჩნია, რადგანაც სარგის ათაბაგის ასეთი გძელი სიცოცხლე საეჭვოა და მასთანვე საკვირველიც, რომ კაცი სამეფო ასპარეზზე თამარ მეფის მეფობიდან მოყოლებული 1285 წ. სიცოცხლობდეს. გარდა ამისა ჩვენს ისტორიაში ერთობ არეულია სარგის ჯაყელის მოღვეწეობის ცნობები და ხშირად სარგის ჯაყელის ცნობებს სარგის მხარგძელის მოღვეწეობის ცნობებში ჰრევენ. ჩვენის ფიქრით სარგის თმოგველი უნდა იყოს სარგის ჯაყელი, დამწერი „დილარიანისა“, რომელსაც შოთა რუსთაველიც იხსენიებს.

როგორც მოგვითხრობენ. სარგისი საქმარისად განსწავლული კაცი ყოფილა, მკოდნე ბევრის სხვა-და-სხვა ენებისა. ამას დიდი სამსახური მიუძღვის საქართველოზე და ნამეტურ სამცხე-საათაბაგოს წინაშე, რადგანაც ბაგრატიონები თვის გაძლიერების შემდეგ, უმეტეს ნაწილათ აღმოსავლეთის საქართველოს აქცევდენ ყურადღებას და დასავლეთი საქართველო კი ისე დასტოვეს, რადგანაც ეს მათ უფრო წინეთ ააღორძინეს. ამიტომ ამათ მაგიერ სამცხეს ჯაყელებმა დაუწყეს მფარველობა. სარგის ათაბაგის სიკვდილის შემდეგ ათაბაგათ იქმნა

ბექა, ძე სარგის ათაბაგისა. ბექა იყო მწიგნობარი კაცი, იცოდა აზიური ენები და მასთან იყო ლომობიერა მთავარი, უყვარდა სიმართლე. ამან შეადგინა მესხთათვის სამართლის წიგნი, ეს სამართლის წიგნი სამცხის დიდებულთ დაუდო წინ და მოკლეთ აუწყა, რომ დღეის შემდეგ მომჩივანთა საქმეს ამ სამართლის წიგნით განაგებდეთო. ამ დღიდან მესხთა მიეცა სამართლის წიგნი და ყოველთვის და ყოველგან ბექა ათაბაგის სამართლის წიგნით განაბჟობდენ სადავო საქმეებს... ბექა ათაბაგს ამ სამართლის წიგნს გარდა სხვა ნაწერი წიგნებიც აქვს დატოვებული. ამისავე ბრძანებით ქართველი ბერები გადასწერდენ მრავლად ქართულ ძველს ხელთნაწერს წიგნებს. პარხალს, ხახულს, შატბერდს, ტბეთს, ოპიზას, ანჩას, საფარს, ვარძიას, ზარზმას და სხვაგანაც. მამასავით ესეც განაგებდა ქვეყანას, უვნებლათ ჰპატრონობდა მას და გარდაიცვალა 1308 წ. ათაბაგათ ამის შემდეგ იქმნა იოვანე მეორე, კაცი მამის კვალათვე ბრძენი და საქმის კარგი მცოდნე. ეს პირი რუსუდან დედოფალსაც მოესწრა და მისგან გაგზავნილ იქმნა რომში პაპი ონორი III-ან, შესახებ საქართველოს სამეფოს საქმეებისა, და ნამეტურ ქართველობისაგან ჯვაროსანთა ომში მონაწილეობის მიღების და საქართველოში კათოლიკე სარწმუნოების გავრცელებისა მაგრამ ვერც ამან და ვერც სხვათა იმ დროის დიდებულმა ქართველებმა ვერა ჰქნეს-რა და საქართველოს თავის მომავალი უბედურება ვერ ააცილეს თავიდან, რადგანაც საქართველოს ბედმა მოუეღინა ისეთი პირნი, როგორიც იყვნენ რუსუდან დედოფალი და ლაშა გიორგი. იონანეს გადაცვალეების შემდეგ ათაბაგათ იქმნა აღბულა. აღბულა ათაბაგიც საკმარისად მწიგნობარი კაცი იყო, მცოდნე ევროპელის და აზიურის ენების. ეს პირი ქართულს ისტორიაში საკმარისად მწიგნობარ პირად სჩანს. ამან კარგად იცოდა საქართველოს ისტორია, იცნობდა ქართველი ერის ზნესა და ხასიათსა, ესეც თავის პაპა ბექას მსგავსად იყო სამართლის და სიმართლის მოყვარე. ამან ბექა ათაბაგის სამართლის წიგნი კარგად გაიცნა, 1453 წ. ეს „სამართლის წიგნი“ მან

კარგათ განიხილა, გაარჩია, მასში ბევრი რამ სამართალი უკეთ გაჩარხა, უკეთ შეავსო და მის შემდეგ კლარჯელთ ეს შევსებული წიგნი მისცა სახმარებლად. ამ სამართლის წიგნის დასაწყისში ასე სწერს: — „შეგვიყარნით ოლთას ქართლის დიდებულნი და დაგდევიო წინა პატრონისა პაპისა ჩემისა მანდატურ უხუცესის ბექას განაჩენი და იგი აგრეთვე სრულებით და უკლებლათ დაგწერეთ და რაც ჟამთა სხვათა და სხვათა უწესონი საქმენი შესრულებულიყვნენ, მათი სამართალიც ზედ დაუდევით ასრე და სხვანი“. აქედან სჩანს, რომ აღბუღას თავის პაპის ბექას წიგნი უკეთ შეუესია.

ასე და ამ გვარად ქართველ მაჰმადიანებმა, ანუ აქარელ ქობულელ ლივანელებმა ასეთის კანონმდებელ წინაპართა ისტორიულის ცნობებით უნდა იძლიერონ კიდევც. ამათი საყურადღებო სამართლის წიგნის შესახებ ვრცელი გარჩევა აქვს დაწერილი ნ. ურბნელს. მეფის გიორგის ბრძანებით 1391 წ. ეს პირიც საქართველოს ერთგულ პირათ სჩანს საქართველოს ისტორიაში. ამან დიდათ სახელოვან ჰყო თავისი სახელი, ამის ქალზე იქორწინა ბაგრატ ბატონიშვილმა, შემდეგ მეფემ საქართველოსამ. ამ შემთხვევამ დიდი ერთობა ჩამოაგდო მეფესა, მთავარსა და ორსავე კუთხის მხრის ერში, მაგრამ ჩვენდა საუბედუროთ ჩვენში მოიძებნებოდენ თითო-ოროლა ისეთი პირნიც, რომლებიც ამ ერთობას ძირს უთხრიდენ ხოლმე.

ეს სენი საქართველოს ერს XIII საუკ. შემდეგ ძვალსა და რბილში გაუჯდა და ამანვე დაღუპვა ჩვენი სამშობლო ქვეყანა, ამას ის მაგალითიც ამტკიცებს, რომ ოდესაც ბაგრატი ერთობას მეცადინებდა და ამან შორეულის სამცხის მთავარის ქალი შეირთო, ამ დროს ამას აუჯანყდენ მეგრელ-სვან-აფხაზნი, ესენი დაეცენ იმერეთს და ქუთაისი დასწვეს, მაგრამ ბაგრატმა სძლია ესენი და ყოველისფერი დააწყნარა. ამ შინაურ არევ-დარევის დროს ოსმალინი სამცხეს დაეცნენ და მთლად მოაოხრეს. აქედან ესენი ქუთაისს წავიდენ, აიღეს დამწვარ-დაღაგული ქუთაისი და ამის შემდეგ გელათს მისცეს ცეც-

ზლი და გადასწევს. ამ დროს იმერთ დიდი გმირობა გამოიჩინეს, ამათ მთლად გარეკეს აქედან ოსმალნი, გადარეკეს სამცხეში და სამცხიდან საზღვარს გაიყვანეს. ეს მაგალითი და ოსმალთ თავ-დასხმა ქართველებისათვის დიდ სახელმძღვანელოთ უნდა დაშთენილიყო და მას შემდეგ ქართველნი მეტათ მტკიცე ერთობით უნდა შეკავშირებულოყვნენ, ერთმანეთზე გული და გონება უნდა დაეწმინდათ და ერთობაზე საერთო მეცადინეობას უნდა მისცემოდენ, მაგრამ არ განვლო დიდმა ხანმა, რომ საქართველოს მოევიდნა საერთო უბედურების რისხვა და ამ რისხვამ შემუსრა იგი. ეს რისხვა იყო თემურ-ლენგის მოვლენა და მისგან აღმოსავლეთის ქვეყნების დაპყრობა 1377 წ. ამ დაგეშილ მტრის მოვლენამ უპირველესად სამცხე-საათაბაგო შემუსრა და დააქცივ-დაანგრია, რადგანაც საქართველოს უმთავრეს ძალათ ეს ადგილები მიაჩნდა, ექვსჯერ დაეცენ ესენი საქართველოს და ექვსჯერვე პირველათ სამცხეს ეცენ, რადგანაც იმათ აქ ეკულებოდათ ქართველთა გამოჩენილი სპა-ჯარი. ეს ასეც იყო და საქართველოსთვის იმდენი გამოჩენილი მეომარი გმირები საქართველოს არც ერთ კუთხეს არ მოუტია, რამდენიც სამცხეს აღმოუჩენია ხოლმე მთელის ქართველობისთვის.

ამ თავზარ დაცემის და საერთო რისხვის მოვლენის დროს დიდის გმირობით იბრძოდა ბაგრატ მეექვსე ბაგრატიონი, რაისა გამო იგიც დიდ ბაგრატად იქმნა წოდებული, როგორც XI საუკ. ბაგრატ მეოთხე. რამდენიმე ხნის შემდეგ სოფლის საქმეებისაგან დაღლილი ათაბაგი გარდაიცვალა და ათაბაგათ იქმნა ბექა მეორე. ბექას გამთავრებაც გიორგი მეფის ბრძანებით მოხდა. ამ დროებისათვის მთლათ საქართველოსთვის და ნამეტურ აქარისთვის დიდ საჭიროებას წარმოადგენდა რიგიანი პირების ყოლა და საქმის გამაგრება, მაგრამ სამცხე-საათაბაგოს უცბათ მოევიდნენ ოსმალნი, ამათ გამართეს ომი და ომში მოიკლა მეფე გიორგი 1407 წ. რამაც თავზარი დასცა ქართველთ. ამის შემდეგ მეფეთ იქმნა მეფის ძმა კონსტანტინე. მეფე კონსტანტინე ოსმალთ წინააღმდეგ დიდის გმი-

რობით ამხედრდა, მაგრამ არ გავიდა ღიდი ხანი, რომ 1414 წ. ოსმალებმა სამცხის ომში ეს მეფეც მოკლეს. გამეფდა ალექსანდრე, გიორგი მეფის ძე. ამ დროს ათაბაგათ იოანე იყო. ალექსანდრე მეფე რომ გამეფდა 1414—1441, ამის კურთხევაზე იონე ათაბაგი არ დაესწრო, ესეთი საქციელი ათაბაგის, მეფეს ძრიელ ეწყინა და ამიტომ ამას პასუხი მოსთხოვა. მალე მეფემ ათაბაგს საქართველოსაგან განდგომილება შეამცნია, რადგანაც ოსმალთ ამ დროს თავიანთი ძალა გაავრცელეს დასავლეთ საქართველოზე და ათაბაგსაც სხვა-და-სხვა საჩუქრებით ახარებდნენ. ალექსანდრე მეფე წავიდა სამცხეში, ათაბაგი დაიმორჩილა და თანამდებობიდანაც გადააყენა ორგულლობისათვის. უკანასკნელ ამან შეინანა ცოდვები და მეფეს პატიება სთხოვა. მეფემ აპატივა, ისევ მიუბოძა ათაბაგობა და თვით კი ტფილისში ჩამოვიდა. ეს იყო პირველი მაგალითი, რომ ათაბაგის ღალატი საქვეყნოთ გამოჩნდა. სამწუხაროდ და საქართველოს დასალუპათ ამ ალექსანდრემ გაყო საქართველო სამ სამეფოდ და ხუთ სამთავროდ. ეს მეფე მოხუცებაში ბერათ შესდგა, სახელათ ათანასე უწოდეს და მცხეთას დამკვიდრდა. აქვე დასაფლავდა.

იოანე ათაბაგის შემდეგ ათაბაგათ იქმნა ძე ამისი აღბულა. ამ დროს მთელს დასავლეთ საქართველოში ანუ კლარჯეთ-მესხეთში ყველგან ქართული ენა სუფევდა სახმარებლათ. ქართველთა ძველი ეკლესიები ამ დრომდის შეურყეველათ იდგენ და ყველგან წირვა-ლოცვა სრულდებოდა. აღბულა ათაბაგს ჩვენი ისტორია მეტათ ბრძენს კაცათ სახავს და ქვეყნის ერთგულათ, მაგრამ შინაურ არეულ გარემოების მეოხებით ჩვენ ვხედავთ, რომ ამ ათაბაგსაც მტრობს და ებრძვის ყვარყვარე ათაბაგი, თავის სახლის და გვარის შვილი და ყვარყვარე იმარჯვებს 1447 წ. ყოველ ასეთ შინაურს ამბოხებას ჩვენ, როგორც იქმნებოდა ავიტანდით, რადგანაც ხშირათ უმიზეზოთ წაჩხუბებული მალეც დაშოშმინებულან ხოლმე, მაგრამ რაკი 1451 წ. ოსმალთ კონსტანტინოპოლი აღეს და ძველი ბიზანტია მოსპეს, ამის შემდეგ ჩვენც დავვა-

ტყდა მათი უბედურება და ყოველ ნაირ უძღურებას და აოხრებას მიეცით ოსმალთა გაძლიერების გამო აყელყალავე-ბულთ მტერთ ქართველთა მეოხებითვე 1463 წ. მეფე გიორგი სძლიეს, ქართლი და მესხეთი და მეფის საგანძური მოაოხრეს, ათბაგმა მეფეს მტერობა ჰყო, ამან გაიმარჯვა, თვით გაათაბაგდა, დაიამა გული და ძმის სისხლში იპანა ხელი. მტერობას ისე ჰქონდა ამის გულში ფესვი გამდგარი, რომ ამ ბოროტ მტერს ის გარემოებაც ახარებდა და ამავრებდა, რომ 1472 წ. უზნ ასანმა საბერძნეთი სრულიათ აიკლო და მერეს საქართველოს მოადგებოდა, რაც უფრო დაეხმარებოდა ამის ბოროტებას. ამიტომ იგი შეება მეფე გიორგის ფანავარზე 1465 წ. ქართველმა სძლია ქართველს, შურმა სძლია კეთილს-თვით მეფეც ტყვეთ იპყრა და პატიმარ ჰყო თავის სამარცხვი-ნოთ და ქართველთა სავნოთ და საღალატოთ.

ამ დროს ოსმალნი ტრაპიზონს მოახლოვდნენ. მალე ტრაპიზონი აიღეს და აიკლეს. აქ ამ დროს იყო ქართველთ მცხოვრებთა რიცხვი 1000 კომლზე მეტი, ამათ აქ ეკკლესია და სასწავლებელი ჰქონდათ, ესენი მთლად მოსპეს. დღევანდლამდე ტრაპიზონში ქართველთა ჯარის ყოფნის ნიშნათ დაშთენილია ერთი ეკკლესია, რომლის ქვებს ძველად ქართული წარწერებიც ჰქონდა, ეხლა აღარ არის ეს. აქ ქართველი ეპისკოპოზი იჯდა ოსმალთ ეს მოსპეს, მერე ბერძნის ეპისკოპოზი იყო აქ, რომელიც ბერძნულად იწოდებოდა-„ეპისკოპოზ ხალთისათ“ ე. ი. ქართლისა. გარდა ამისა ტრაპიზონ მი ძველათ ქართველთა ებრა-ელნიც ხშირათ დადიოდნენ, ამათ ვაქრობა ჰქონდათ გამართული. საქართველოს უბედურების შემდეგ ბევრნი ქართველ ებრაელ-ვაქართავანი იქვე ტრაპიზონში შთებოდნენ და აღებ-მიცე-მობდნენ, შევიწროების გამო საქართველოში აღარ ბრუნდებოდნენ. ამ ქართველთ ებრაელებმა ტრაპიზონის მხარეში შეურ-ყველათ შეინახეს ქართული ენა, დღევანდლამდე ესენი ქარ-თულს ენაზე ლაპარაკობენ. 400 წელიწადია რაც ჩვენგან მოს-წყდენ „ქართველთ. ისრაღნი საქართველოში“ ზ კ. 1904 წელ. ნამდვილ ქართველთ კი დაკარგეს თავიანთი ენა მაჰმადიანობის მეოხებით და ამათ შეინახეს. ტრაპიზონის აღე-ბის შემდეგ ოსმალთ ნელ-ნელა იწყეს საქართველოსკენ წამო-

სვლა და ნადირობა, მაგრამ ესენი ვერას აწყობდენ, რადგანაც კლარჯ-მესხნი საოკარის გმირობით ხედებოდენ და გმირულათ ებრძოდენ ოსმალთ და უკანვე აბრუნებდენ, ოსმალნი დიდათ ჰკვირდებოდენ ამ მთის ხალხის ასეთ მხნეობასა და რაინდობაზე.

მცირე ხნის შემდეგ გარდაიცვალა ყვარყვარე ათაბაგი ჯაყელი და ამის შემდეგ დაჯდა ძე მისი ბაადური. ბაადურის დროს ოსმალთ ტრაპიზონში ფესვი გაიდგეს და აქა-იქ ბერძნებსაც უწყყეს გაათათრება. ოსმალთ შესყიდვით მალე გაათათრეს ბერძნები და ამ გაათათრებულთა დახმარებით დიდათ გაძლიერდენ და განიდგეს ფესვი. ათაბაგი ყველა ამებს ხედავდა და ძლიერ ეშინოდა. ეს მუდამ დღე მოელოდა ოსმალთაგან კლარჯეთის წართმევას და დაპატრონებას. ამას გარდა ამ ვაჟბატონს საქართველოს მეფის რიდიც ჰქონდა და ნამეტურ იმერთ ბატონის. ფიქრობდა, რომ ოსმალთა გაძლიერებას ესენი შეიტყობენ და მაშინათვე მოვლენ და მთავრობას წამართმევენო. ეს საქართველოს მეფეს და იმერთ ბატონს განს გაუდგა, მორიდება დაიწყო მათთან და თავის ციხე-კოშკებს ამაგრებდა. ეს თავის თავზე იყო დაიმედებული და თუ საქმე გაუჭირდებოდა, მაშინ ამას ყველასთვის უნდა ეგო პასუხი. საქმემ ისე შეაშინა ეს პირი, რომ როდესაც გიორგი მეფის ძე უნდა ეკურთხებინათ მეფეთ, მაშინ ათაბაგს კურთხევაზე დასწრება სთხოვეს, მაგრამ ამან არ ისურვა კურთხევაზე დასწრება, თვით არ წავიდა და არც კლარჯეთ-მესხეთის უმაღლესი სამღვდლოება გაუშო კურთხევაზე დასასწრებლად. ახლად გამეფებულმა კონსტანტინემ ათაბაგის ორგულობას ყურადღება არ მიაქცია და მალე ჰკვიანის რჩევით და საუბრით ათაბაგს დაუმტკიცა ერთობის საჭიროება და სიყვარული. ათაბაგი დარწმუნდა ამაზე და მტერობას თავი გაანება. ეს გარდაიცვალა 1478 წ. ამის შემდეგ გაათაბაგდა ძე ამისი მანუჩარ პირველი.

მეფე კონსტანტინე ჩინებულათ გრძნობდა ერთ მეფობის მნიშვნელობას და სარგებლობას. მან განიძრახა იმერეთის

დამორჩილება და შეერთება. 1481 წ. ლაშქრით გაემართა კიდეც იმერეთში, მაგრამ ამან იმერთ ომი არ გაუმართა, რადგანაც იმერთ ბატონს ათაბაგი თვისკენ მიემხრო და ესენი აპირებდნენ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლას. მეფემ დადიანს მიმართა დახმარების სათხოვნელათ: სამცხეზე მინდა გავილაშქრო და დახმარება მომეცო. მეგრელთა ბატონი დაეთანხმა. ესენი მალე კლარჯეთ მესხეთში წავიდნენ და ათაბაგი დაიმორჩილეს. ათაბაგის დამორჩილების შემდეგ მეფემ იმერთ ბატონს მიმართა. ამ დროს იმერეთში დიდი შლილობა იყო. თავადები და სხვა და სხვა წვრილმანი აზნაურები ბატონიშვილს ეურჩებოდნენ. მეფემ ისარგებლა ამით, იმერთ ბატონი დაიმორჩილა და იმერეთი შეაერთა; შეერთების და წესიერების დამყარების შემდეგ მეფე ქართლში დაბრუნდა. ვიდრე მეფე იმერეთს დაიმორჩილებდა, მანამდის ათაბაგს მეფის საწინააღმდეგო ჰაზრები ჩაედო გულში, მომხრე ხალხიც ეშოვა, ნამეტურ მეთმართა შორის. ამას განეძრახა მეფესთან ომი იმ იმედით, რომ მეფე ეხლა იმერეთიდან დაღალულ დაქანცული დაბრუნდებოდა, მე ამით უნდა ვისარგებლო და თავი გავითავისუფლოვო, ამიტომ ეს წამოვიდა დიდის ლაშქრით და საქართველოს მეფეს, მგზავრობის დროს, ერთ საშიშ ალაგას დაუხვდა და ომი გაუმართა. ახლა ჩვენდა დასალუპათ და ათაბაგის სამარცხვინოთ ქართველებმა აქ ჟლიტეს ერთმანერთი, ამ ბოროტ პირის მეოხებით დიდი უბედურება მოხდა, ორივე მხარეს სასტიკათ ბრძოდნენ, საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ მუხანათმა ათაბაგმა გაიმარჯვა, მეფის ლაშქარი დასცა და თვითმეფეც დაიჭირა და პატიმარ ჰყო 1484 წ.

როგორც იქნა მოღალატე პირისაგან გამოწვეული ელექტა-წყვეტა და ქართველთ შლილობა გათავდა. ბოროტმა მეფე გაათავისუფლა, ეს თბილისში წამოვიდა, მეფის დაცემის ამბავი იმერთაც ადრე შეიტყვეს და ესენიც განდგნენ ერთობისაგანა. კონსტანტინე ბევრი ებრძოლა ამათ, მაგრამ ველარაფერი გააწყო და ყოველივე დაირღვა, დაიფუშა და იმოდენა ქართველობაც უბრალოთ დაიღუპა. ქართველთა დახო-

ცვის და დალუპვის გარდა ერში ნივთიერი სილატაკეც ჩამო-
ვარდა, გაქირვება და ათასი უბედურებანი. ყველა ამ ჩვენს სა-
უბედურო ამბებს ჩვენი დაუძინებელი მტრებიც კარგათ ხე-
დავდენ შორიდან და ყოველს ჩვენს ასეთ ვაი-ვაგლახებს და
მტერობას სიამოვნებით უმზერდენ. 1485წ. საქართველოზე
დაირაზმა და წამოვიდა იაკუბ ყაენი. ამან გამოვლო ბოცო,
მოვიდა ახალქალაქს, ააოხრა მთელი მხარე, ტყვეთ ჰყენა მრავალნი
გამოჩენილნი ვაჟკაცი. ამის შემდეგ ალაგ-ალაგ დაბა
და სოფლებს მისცა ცეცხლი და მთლათ გადასწვა. ახალქალაქიდან
წამოვიდა და აწყვერამდის მოვიდა. აილო აწყვერი,
აიკლო და ააოხრა აწყვერის შესანიშნავი ტაძარი. ამ დროს
აწყვერი სასტიკათ შეირყა, მტერი თავის ძალას აქედან ავ-
რცელებდა აქა-იქ, მაგრამ დაბნის ხევში ამათ დაეცნენ საბა-
რათოს ქართველნი და მთლათ მოსწყიტეს მტერი. ათაბაგმა
აწყვერის ღვთის-მშრობელი დიდი საფასით დაიხსნა და თავის
ალაგსვე დაასვენა, მტერი მთლად განდევნეს.

ამ შემთხვევამ დიდი თავზარი დასცა ათაბაგს. ეს შეშინ-
ებულ-შერცხვენილი და კულ ამოდლებული აქა-იქ მალვით
დახტოდა და ზოგიერთ ციხე-კოშკებს-ლა ამაგრებდა. ეს კარ-
გათ მიხვდა თავის შეცთომებს და ერთობის საქიროებას, მაგ-
რამ რაღა დროს. ერთობ მალე ავით გახდა და 1487 წელს
გარდაიცვალა. ამის შემდეგ გამთავრდა ყვარყვარე მე-III,
შვილი აღბულა ათაბაგისა, რადგანაც მანუჩარს ძე არ დარჩა და
უძეო იყო. ყვარყვარე ათაბაგს „ქართლის ცხოვრება“ საკმა-
რისად პატიოსან პირათ გარდმოგვცემს. ამან სრულიად დაა-
შაგრა, დაიპყრა კლარჯეთ-მესხეთი, საქართველოს საზღვრების
ძიებაშიაც შევიდა. ეს ამბავი კონსტანტინე მეფეს ძრიელ
ესიამოვნა. მეფე და ათაბაგი ერთმანეთს დაუახლოვდენ და
ერთობის საქიროება აღიარეს. მეფემ თათრებზე გალაშქრება
ისურვა რომ ამით საქართველოს საზღვრებიდან ესენი მთლად
გაერყა და ამიტომ ათაბაგს დახმარება სთხოვა. ათაბაგმა პი-
როზა მისცა, ესენი მალე მტრის საბრძოლათ წაემართენ, მა-
გრამ შინაურ მეთაურობითა მეოხებით ათაბაგი უცებ მეფეს გა-

ნუღა. ამან იფიქრა, ვაი თუ შეფეს ვუშველო, საზღვრები-
დან თათრები გავრეკოთ და მეფემ პერე მე დამიმორჩილოსო.
მეფემ ათაბაგის ყოველივე კარგათ სცნა, მაგრამ მაინც არ
შეუშინდა. მხნეთ შეებრძოლა მტერს და საქართველოდან
მთლათ განდევნა. ათაბაგი და მეფე მაინც დამტკბარან, ათა-
ბაგი დაურწმუნებიათ, რომ მეფე შენ არას გაენებსო, ამის
გამო ამათში სიყვარულის გრძნობებიც გაღვივებულა, მაგრამ
ეს არ ყოფილა დიდის ხნის. შინაურ მტერთა მეოხებით 1494
წ. ათაბაგს მეფესთან ცეცხლის ჯვარზე ომი მოუხდა, ომი
შეტათ ფიცხელი, გულ-საკლავი, თვალთ საცრემლავი და სა-
გლოველი ყოველთა ქართველთა.

კლარჯ-მესხნი ძლეულ იქმნენ ქართველთაგან, ქართველნი
თვით ქართველთაგან და ისრე სასტიკათ, რომ ერთი კაციც
არ დარჩა დაუკოდავი. ამ დროს კლარჯეთ-მესხეთის ქარ-
თველთ სამღვდელთაგან დიდათ მეცადინებოდა. ესენი ცხარის
ტრემლით მზერდენ ქართველთა ერთმანეთის ჟღეტას, მაგ-
რამ ვერას ახერხებდენ და მათში სიყვარულს ვერ სთეს-
დენ. ბევრნაირი ბოროტებით დავალებულს ათაბაგსაც მოუ-
ვიდა აღსასრულის დღე და ესეც გარდაიცვალა 1500 წელს.
ამის შემდეგ ათაბაგათ იქმნა ქაიხოსრო ათაბაგი. ეს პირი
ბევრათ სჯობდა თავის მამას. ამან მალე იგრძნო ერთობის
მშვიდობიანობა და საჭიროება. ამან დაიწყო მეფესთან დაკავ-
შირება. ასევე სხვა და-სხვა მთავრებთან და ნამეტურ გურიელთან.
ამ დროს ოსმალნი სასტიკათ გაძრივდნენ. დაქვრივ ტრაპიზო-
ნიდან იწყეს გალაშქრება და ნაფარდობა. ამათ დაიპირეს ყარსი,
ოლთისი და სხვა ადგილები, რომლებიც საქართველოს განა-
პირებით იყო. ამ ადგილებს ოსმალნი ვერ დაიპერდენ, მაგ-
რამ ქართველებს ამათ ასე უეშმაკეს: ოსმალებმა ქართველთ
ომებისაგან მობეზრებულთა, წინ გამოიმძღვარეს 30,000 ათა-
სი ახალ გათათრებულთ ბერძენთა ლაშქარი და წინ ესენი
შოუძღვოდნენ. ქართველთ ვერ შეიტყეს ეშმაკობა. ბერძენები

დაინახეს და მოყვარულათაჲ მიეგებენ და ჰურ-მარილითაჲ მიიღეს- ახალ გათათრებულ ბერძენნი აქა-იქ დაბინაედენ, ქართველთა ყოველი სამზადისი, ვითარება და ძალა შეიტყეს და მერე აღუმართეს ბრძოლის მახვილი და დაუწყეს ქართველთ ჟღერა. ქართველნი ამაზე შეკრთენ და შეშინდენ, მაგრამ რალას იზამდენ. მტერმა ყველა ადგილები აიღო, და ფეხი გაიმგრა. ბერძენები საშინელ ფანატიკ თათრებათ აღმოსჩნდენ.

ამ ადგილების შემდეგ ოსმალებმა ლაზისტანს მიმართეს და დაუწყეს ბრძოლა, მაგრამ ვერაფერი გააწყეს. ერთხელი იომეს—ღამარცხდენ, მეორეთ იომეს და კიდევ ისევე, უკანასკნელ ოსმალთა წინამძღვართ იყო ხოშ ოღლანი, კანების მხრით კახაბერი. ხოშ ოღლანმა სძლია კახაბერი, კახაბერი მოკლა და ამის სიკვდილის შემდეგ ქანეთიჲ აღებულ იქმნა. ამ კახაბერის შესახებ ამათში დღევანდლამდე ბევრი თქმულებებია დაშთენლი. ძველათ ამაზე იტყოდენ, რომ „ყველა კაცი კაცია კახაბერი სხვაა“. სამწუხაროდ ამ გვარი გმირი კახაბერის შესახებ ჩვენ ერთობ მცირე ბიოგრაფიული ცნობები ვიცით. ზოგნი ამბობენ ლაზისტანი ომით კი არ აიღეს, არამედ ხოშ ოღლანმა ერთი ჯაჭვი გაწყვიტა და ამის ნაძღვეში იყო ლაზისტანი დადებულიო. ოსმალთ ლაზისტანი აიღეს, მაგრამ პირველ ხანს ამათ აქ საქმე ძრიელ გაუქირდათ. ლაზები მათ სასტიკათ სდევნიდენ და ამათ დიდათ ხელს უწყობდა ათაბაგი. ხელის შეწყობის გარდა დარღებასაჲ აძლევდა. ლაზებმა ისე მოახერხეს, რომ ოსმალთაგან თავი იხსენეს და გურიის მთავარს ჩაბარადენ. მაშინ ლაზები ქრისტიანები იყვნენ, ნამეტურ იმ ადგილებთა, რომლე ბიჲ საქართველოს საკუთრებას შეადგენდა საქართველოს გარეშე მყოფი ლაზნი კი ისე იყვნენ დაშთენილნი და ესენი ხეზე და ქვაზე ლოცულობდენ. გურია და ლაზისტანისთვის შეუძლებელი იყო შეერთება და ოსმალთა ძლევა ლაზისტანიდან, რომ აქ ათაბაგის თანხმობაჲ არ ყოფილიყო. ათაბაგი კარგად გრძნობდა ერთობის მნიშვნელობას და იმ შემთხვევებ. საჲ, რომ ოსმალებმა ოლთისში, ყარსში, არტაანში და სხვა

გან ფეხი გაიმაგრეს და თუ ესენი ერთობით არ იქნებოდნენ, მაშინ ოსმალნი სხვა ადგილებსაც დაიქვერდნენ. ამის მაგალითები ათაბაგმა თავის თვალთ ნახა და ამიტომ ეს დიდის, სიფრთხილით განაგებდა. არ გავიდა ხანი, რომ კლარჯ-მესხთა დაეცნ ოსმალნი, ომი გაიმართა და ამ ომში დაკოდილ იქმნა ათაბაგი. ამით გარდაიცვალა 63 წლის მოხუცი, 1504 წ.

ამის გარდაცვალებით კლარჯეთ-მესხეთის საქმე დიდათ აირია. ათაბაგის სიკვდილის შემდეგ გაათაბაგდა ძე მისი მზე ქაბუკ ათაბაგი. ჩვენი ისტორია ამ პირს „დიდ მზედ ქაბუკად“ მოიხსენებს. მზე ქაბუკ ათაბაგი პირველ წლებში რიგიანათ განაგებდა. ამას საქართველოსთვის ძრიელ სტკიოდა გული, მაგრამ ამის გულის ტკივილი არ იყო დიდი ხნის და სუფთა სხივების მექონი, თავის წინაპრების მსგავსად, ესეც მალე აღმოჩნდა სამშობლო ქვეყნის მოღალატეთ.

ოსმალებმა აიღეს ოლთისი, ყარსი, არტაანი (არდაგანი) და სხვა ამ მხრის საქართველოს ადგილები. აქ ყველგან ფეხი გაიმაგრეს ამათ და თავიანთი კაცები დასვეს გამგეთ. ამის შემდეგ ლაზისტანიც აიღეს და დანარჩენ ადგილებს კი ახლოს ვერ ეკარებოდნენ, ეშინოდათ. შავშეთს, აქარას, ლივანას, ზეგანს, არდანუჯს და სხვებს გვერდი აუარეს. ამათ ჯერეთ ლაზისტანის აღება განიძრახეს და მერე აქედან სხვა ადგილებზე გავლენის მოფენა და ბოლოს დამორჩილებაც. საქმე ისე მოიმართა, რომ ოსმალები ყარსიდან ჯავახეთს დაეცნ, აიღეს მთელი ჯავახეთი, ახალციხე თავიანთ ბინათ გაიხადეს და ზემო ხსენებული ადგილები კი ისე დასტოვეს. ამათ ისე ხსენებულ ადგილების ქართველების არ ეშინოდათ, როგორც ლაზისტანის. ლაზები ნადირებათ მიიჩნდათ მათ, ჯერეთ იგინი უნდა დავიმორჩილოთო, თორემ სხვებს რომ ხელი ვახლოთ, მაშინ ისინი დაგვეცემიან და დაგვეკამენო. ამიტომ ოსმალთა განიძრახეს ლაზისტანზე დაცემა და სამუდამოთ აღება. ათაბაგი შეშინდა დიდათ, ვაი თუ ოსმალთ ქანეთი გურიელებს წაართვან და მერე მე მომადგენო. იმისიც ეშინოდა, გუ-

რიელებმა რომ გაიმარჯვონ, ვაი თუ ამათ მე დამიწყონ შლი-
ლობა და წამართვან გამგეობაო.

შურმა მტრობამ და სიძუნწემ ისე გადარია ეს ყოვლად
მოუსაზრებელი ბოროტი პირი, რომ ამან განიძრახა სამშობ-
ლოს ღალატი, ერის გაცემა. ეს ღალატი ზა გაცემა ის იყო, რომ
ათაბაგმა ისურვა ოსმალებთან დამეგობრება, თითქმის ქვეშევრ-
დომობაც, ოღონდ ამას კი ხელიდან არ გამოსკლიყო გამგეობა.
გურიელი გაუდგა შორს. ათაბაგმა ოსმალთ მოახსენა, თქვენ მე
ნურას მერჩით, მე თქვენს ქვეშევრდომობას ვიკისრებ, მხოლოდ
ათაბაგობას ნუ წამართმევთ, გარდა ამისა თქვენ ლაზისტანზე
ნუ ამხედრდებით, თქვენ მე მიბოძეთ თქვენი ჯარი და თქვე-
ნის ჯარის საშუალებით ავიღებ ლაზისტანს. მე ისედაც თქვენს
მორჩილებაში და სიყვარულში ვიქნები.

ოსმალთ მალე შეისმინეს ამის თხოვნა და მისცეს ჯარი.
ათაბაგმა მალე გურიელს ომი გამოუცხადა. გურიელი გაოც-
და ამაზე, მაგრამ რაღას იზამდა, გამდგარს მოღალატეს პასუ-
ხი მისცა. მალე ომი დაიწყეს, ათაბაგმა სძლია. გურიელმა
ქუდზე კაცი გაიყვანა და საქმე მაინც გაქირდა, გურიელი
ღამარცხა ათაბაგმა, მოსრა დიდი ძალი ვეჯაკაცობა გურულთა.
ბოლოს ლაზისტანი აიღო და დაისაკუთრა. ამ აღების შემ-
დეგ კი ოსმალები ლაზებს მეტათ ოსტატურათ დაუახლოვდენ
და მეგობრობის დასაწყისიც დააფუძნეს. კახაბერი გურიელი
ხელ-მეორეთ აპირებდა ბრძოლას და ლაზისტანის დამორჩი-
ლებას, მაგრამ ეს ვერ მოხდა, კახაბერი მალე გადაიკვალა.

მაგრამ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ საქართველოს მტერს
და გურიის საუკეთესო ვეჯაკათა მსვრელს მოველინა თვი-
სი რისხვა. ოსმალებთის მთავარ სარდალი დიდის ჯარით სამცხეს
მოადგა 1513 წ. მოღალატე ათაბაგი თავის ამალით ოსმა-
ლებს გზაში მიეგება. ოსმალთ ამას იმერეთზე გალაშქრება
სთხოვეს და დაავალეს. ესეც დაჰპირდა. ესენი მალე გამოემარ-
თენ იმერეთზე გასალაშქრებლათ და იმერეთის ასაღებათ. ამ
დროს ათაბაგი დიდის ღალატით აღმოჩნდა და ოსმალებს

დიდს დახმარებას აძლევდა. ოსმალნი მალე მოადგენ იმერეთს. გაიპართა ომი და იმერეთი ერთობ მალეც აიღეს, დაიპორჩილეს ყველა საომარი ადგილები, აიკლეს და დასწვეს ქუთაისი. დასწვეს გელათი, დიდი უბედურება მოადგა იმერეთს კარზე. მან საშინელი შავი დღეები განვლო, თავზარ დასაცემი და დიდათ საცრემლაფ-სავეალალებელი, მითუფრო, რომ, გარედან მას მტერი მოადგა, შიგ კიდევ აი რა ამბები ხდებოდა.

იმერთა ბატონიშვილს ბაგრატს, მთავარს ვახტანგზე გაეშარჯვნა. მთელი იმერეთის თავად აზნაურობა ორ დასათ გაეყო ყოველ დასს თავისი მოთავე ჰყავდა, ესენი ერთმანერთის წინააღმდეგ იბრძოდნ და ერთნი მეორეების დანთქმას ლამოდნ. ამ გარემოებამ მეტათ კუდი ზედ გავლენა იქონია იმერეთის ხალხზე. თავად აზნაურობის ლალატმა, ქვეყნის გაშტეპლობამ და ომებმა გლახკაცობას მეტათ გაუტეხეს გული. გლახკაცობა მეტათ გაქირვებულ მდგომარეობაში ჩავარდა. ესენი ყოველ დასის წევრთაგან იღვენებოდნ და იზაგრებოდნ, მთელი იმ დროის სჯავთ უმრავლესი იმერთ თავად აზნაურობა მხოლოდ ამ მშრომელი ერის სისხლით და ხორციით სტკებოდა ისევე, როგორც დღეს. გლახკაცობა მოუძლოურდა. ესენი მტერს ადვილათ დაემორჩილენ. მტერმა დაიმორჩილა ყველა თავადები და ბატონიშვილის მოწინააღმდეგე მთავრები, მღელვარება დაშოშმინდა. მტრისაგან შინაურ შეამბოხეთა დამორჩილებით იხელმძღვანელეს გლახებმა. გლახკაცობა მიემხრო ბატონიშვილს. ამ დროს სხვა-და-სხვა მტერ თავდიშვილებმაც იგრძნეს თავიანთი მოვალეობა. ყველა ესენი მიემხრენ იმერთ ბატონიშვილს და ერთ დღეს ოსმალთა წინააღმდეგ ამხედრდნ, ამათ მტრის წინააღმდეგ დიდი გმირობა გამოიჩინეს, ოსმალნი დააუძლოურეს, განდევნეს და იმერეთი გაანთავისუფლეს. ოსმალნი უკანვე გაემართნ, ამათ გურიისზე განვლეს და სამცხეში ჩავიდნ. აქ შეჩერდნ და თათბირი დაიწყეს. ლამობდნ, იქნება ათაბაგიც ვაგვიდგესო, ამხედ რალაც ექვები აელოთ, ამიტომ ამ სისხ-

ლით გაუმადღრებმა ახლა სამცხეს დაუწყეს რბევა, ტყვეენა და ხოცვა, ხალხმა არ იცოდა მტრის ასეთი წადილი, თორემ ესენიც მოემზადებოდნენ საომრათ. მოუმზადებელ ერს მეხივით დაეცა ასეთი რისხვა და მტრის მოვლენა. დიდ ძალი ვაჟაკობა გაწყდა ქართველთა. ათაბაგს სვინდისმა სძლია, უკანასკნელ, შენანებაშიაც შევიდა, მიხვდა ყოველს თავისს. დანაშაულს და სამშობლო ქვეყნის გამცემლობას, მაგრამ რაღა დროს.

კლარჯეთ-მესხეთის ქაროველობა კარგათ შზერდა თავის სამშობლო ქვეყნის მღვდმარეობას. ამათ თვალთ წინ ედგათ ყარსის ქართველთა დალუპვის ამბები, ოლთისის, იშხნის ხახულის, თორთუმის და სხვა იქითა შხრის ქართველთა და ამიტომ ესენი ევედრებოდნენ ათაბაგს, რომ ქართლს, იმერეთს და გურიას მიემართოთ, შეელა ვსთხოვოთ და ოსმალნი განვდევნოთ აქედან, ჩვენი ქვეყანა თავისუფალ ვყოთო. თორემ საქმე წავვიხდება, ქვეყანა დაილუპებაო. ბოროტებით სავსე ათაბაგმა ეს არ ქმნა, ეს ისევ მტერს ეკედლებოდა. მათ წინაშე მეკადინებოდა ერთგულების აღმოჩენას და თავის საქმეების გამაგრებას. ამან როგორც იქმნა ოსმალთ დაუმტკიცა თავისი ერთგულება და ესენი დაარწმუნა, რომ თქვენ ჩემი ფიქრი ნუ გაქვსთ, მე სულით, ხორციით და გულით ნამდვილი თქვენი მონა და ფეხთა მტვერი ვარო. ნიშნათ თვის ერთგულ ქვეშევრდომობისა ამან მტერს აღუთქვა გურიაზე და იმერეთზე გალაშქრება და მთლად ამ ადგილების დამორჩილება. ათაბაგმა ამ დროს დიდი ბოროტება და ლალატი გამოაჩინა. პირველათ ამის დროს დაბნელდა ქართველთა შზე კლარჯეთ-მესხეთში

ოსმალნი რაკი დარწმუნდენ ათაბაგის ერთგულებაზე, ესენი ხელ-ახლა გამოემართენ იმერთზე გასალაშქრებლათ, პირველათ ამათ გურიასთან მოუხდათ ომი, გურულებმა ფიცხელათ და სასტიკათ იომეს მტრის წინაამდღევ, მაგრამ ველარაფერი გაწყეს, რადგანაც ათაბაგის რჩევით ოსმალთ ერ-

თობ დიდ-ძალი ლაშქარი წამოეყვანათ თანა. ამ ომში ათაბაგის ქართველნიც ერივნენ, რომელნიც ქართველთ წინააღმდეგ ბრძოდნენ. დიდ-ძალი ხალხი მოსწყვიტეს გურიაში, გურიის აოხრების და დამორჩილების შემდეგ ესენი იმერეთში წავიდნენ და ოპი იქაც გამართეს. იმერნი დიდის გმირობით იბრძოდნენ, მაგრამ გაჩნდნენ შინაური გამცემნი და საქმე გაქირდა, მტერმა დაიმორჩილა ყოველივე და თავის წეს წყობილი დაადგინა, ქვეშევრდომობა დააფუძნა. აქა-იქ გამგეებათ ნიშნავდა იმ პირებს, ვინც მათ ერთგულებას იჩენდა. ამ ერთგულ პირებისაგან მოგროვებულ იქმნა 2000-მდე მშვენიერი გოგო-ბიჭები იმერეთში, გურიაში და სამეგრელოში და შირთმეული ახალ სისხლის მსმელ მთავრობისთვის, რომელ უსამართლო მთავრობამაც ეს ბედკრულნი დიდის სიამოვნებით მიიღო და მალე სტამბოლში გაგზავნეს. ამ დროდან დაიღო ოსმალთაგან ქართველებზე მშვენიერ ქალვაყებით ხარკის გადახდის საქმე, შერიგების დროს საჩუქრებათ მიცემა და სხვანი. თუმცა ოსმალთა ყოველივე დაიმორჩილეს და ფერულათ აქციეს, მაგრამ ამათი აქ დგომა მაინც დადხანს არ იქმნა, იმერთა და გურულთა ვერ მოითმინეს ამათი ყოფაქცევა. ესენი ხელ-ახლად აღსდგენ ოსმალთ წინააღმდეგ და დიდის შრომით და სისხლის ღვრით გაანთავისუფლეს ყოველივე დამორჩილებული და აღებული ადგილები. ოსმალნი მთლათ განდევნეს. ბოროტს ათაბაგსაც მალე ეწია უბედურება. სამშობლო ქვეყნის მოღალატე ავით გახდა მალე და 1515 წ. გარდაიცვალა. ამის შემდეგ გაათაბაგდა ძე ამისი ყვარყვარე ათაბაგი.

ამ წლებში ოლთისის, ყარსის, იშხნას, ხახულის და თორთომის მხარის ქართველებს გაათათრება დაუწყეს. ამის გამო აქ დადგა ქართველთა წამების ხანა, ეკლესიები მიეცნენ აოხრებას, დაკეტვას და ცარცვას. ყარსის ქართველობა გაწყდა სჯულის გულისთვის ომში, მაგრამ მაინც ვერაფერი გააწყეს, ზოგი ამათგანი აქარისკენ გამოიქცენ, ზოგი ქართლში, იმერეთში და სხვაგან, მაგრამ აქაც დარჩა დიდ-ძალი ქართველო-

ბა, ვინც დარჩენ მათ დიდი შევიწროება გამოიარეს, დიდი ბრძოლა და მაინც ვერაფერი გააწყეს. 1515 წლიდან თითქმის 1560 წლებამდის იბრძოლეს. უკანასკნელ გათათრდენ. და ახალ გათათრებულ გამგეთ ყარსში სოლომონ გოგიტიძე დასვეს, რომელსაც თათრობის მიღების გამო ფაშობა მისცეს და სახელათ სეიდი დაარქვეს, სეიდ ფაშათ იწოდებოდა, მაგრამ ესეც ჩუმი ქრისტიანი იყო თურმე და ამის მეოხება იყო, რომ ყარსის ქართველთ 1590 წლებამდის შეინახეს საიდუმლოთ ქრისტიანობა. ოსმალთ რაკი შეიტყვეს ყარსის ქართველთ საიდუმლო ქრისტიანობა, ამიტომ მათ სასტიკის წამებით დაუწყეს დევნა და ხელ-ახლა გაიმართა ქართველთა წამება სჯულის გულისათვის. უკანასკნელ სეიდ ფაშა და სხვა მრავალი საიდუმლო ქრისტიანი ქართველნი აქარისკენ გამოიქცენ, ზოგი სხვა-და-სხვა კუთხეებში. მთელი მხარე, მთელი საერისთავო დაიცალა თითქმის. აქ მოისპო ქართველთ სიმრავალე. ამიტომ ოსმალებს აქ ნამდვილი თათრები შემოყვანდათ და ასახლებდენ, რის მეოხებით იქ ქართველთა ციხე-კოშკ-ეკლესია და მონასტრები აოხრებასა და ქცევა-ნგრევას ეძლეოდენ. დროს განმავლობაში, აქ ნამდვილ თათრების გამრავლებით საქმე ისე მოიმართა, რომ ყარსის (კარი) საერისთაოში მთლათ მოისპო ქართველი ხალხი, ენა და ნიშნები. ვინც დარჩნენ აქ ქართველნი, ისინი ნამდვილ თათრებში არეულ იქმენ და დაკარგულ. ყარსისაკენ დღეს ქართველების იქ ყოფა-ცხოვრებას მარტო დანგრეულ ეკლესიების ნაშთები-ლა მოწმობენ და ლაღადებენ.

ამავე დროებში აღაოხრეს იშხნის ტაძარი, პარხალი და ხახულის შესანიშნავი ტაძარი, რომლის შესანიშნავი ღვთისმშობლის ხატი ჩუმათ გელათში მოასვენეს და აქ დაასვენეს, რასაც თანამედროვე არქეოლოგნი განცვიფრებაში მოჰყავს. ამ ადგილების ქართველებშიაც ამ დროდან იწყეს მაჰმადის სჯულის გავრცელება და XVII საუკუნის გასვლამდე აქაც უკვე ისევე მოჰფინეს, როგორც კარისკენ და სხვაგან. აქაურა

ქართველთაც დიდი შევიწროება გამოიარეს, დიდი მწუხარება, სჯულისთვის ბრძოლა, წამება, მაგრამ უკანასკნელ მაინც გათათრებულ იქმენ. როცა გათათრდენ, მაშინ ამ ადგილებში ქართველთა რიცხვი ერთობ მცირე იყო, რადგანაც სჯულის გამოცვლის გამო ესენი იქ არ ღებოდენ და ზოგი აქარაში მორბოდენ და ზოგი საქართველოს სხვა-და-სხვა ადგილებში. ვინც დარჩენ აქ ქართველთაგანნი და გათათრებულ იქნენ. ამათაც დროის მეოხებით აქ დაკარგეს თავიანთი ხალხოსნობა და ენა, რადგანაც ხსენებულ ადგილებში ოსმალებმა ნამდვილ თათრების მცხოვრებთა რიცხვი ერთობ გაამრავლეს და ესენი სასტიკათ მოქმედებდენ ქართველებზე, ესენი ქართველებისას ყველაფერს ყლაპავდენ. ამათის მეოხებით ამ მხრის ქართველთა სოფლებსაც კი შეეცვალათ თავიანთი ძველი ქართული სახელები და დღეს მათ ყველას თათრული სახელები ეწოდებათ. აქა-იქ თითო-ოროლა სოფლებს კი შერჩათ თავიანთი პირვანდელი სახელწოდებანი. ასევე შეენაცვლათ თვისი პირვანდელი ქართული სახელები მთებს, წყაროებს, ხეობებს და სხვებს. ამათშიაც დაშთა თითო-ოროლა თავის პირვანდელის სახელ-წოდებით. ხსენებულ ადგილებში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანებიც ისე გადაგვარდენ და დაიღუპენ, რომ დღეს მათ თავიანთ შთამომომავლობის აღარაფერი იციან და ვინმემ ქართველობის შესახებ რომ რამე უთხრას მათ და ნათესავეებზე გაახსენოს რამე, მაშინ ისინი ამას საეჭვოთ მიღებენ და თან ეუკვირთ კიდესაც. ამათში თამარ მეფის სახელი კი ყველგან იციან და საცა კი აქეთ რამე ძველი ნაშთებია დატოვებული, ყველა ამბებს თამარ დედოფლის გაკეთებულათ ხადიან. მაგალითად, იშხნისა და ხახულის ხეობის მაჰმადიანი ქართველები ბევრს ამბებს ლაპარაკობენ თამარ მეფის შესახებ. ერთი ამბავი ეკლესიების კეთებას შეეხება, ამას აქვე მოვიყვან: „თამარ მეფეს ეკლესიების კეთება ძლიერ უყვარდა. ამან გააკეთა იშხნის ტაძარი, ხახულის და პარხლის, ამ ეკლესიების დამთავრებრს დროს ფული შემოაკლდა, მაშინ თამარ დედოფალმა ერთი

თმა გამოიძრო თავიდან, ეს თმა თავის კაცებს მისცა, თმა კაცებმა გაყიდეს და ამაში ანალები ფულით დაამთავრეს ეს შესანიშნავი ტაძრებიო“.

ასეთ მხარეებში, სადაც ქართველობა ერთხელ მჭიდროდ იყო დასახლებული, სადაც ქართველთა სახელი ერთ დროს დიდებით განისმოდა, იქ ქართველთა ტომის კვალი და ენა ისე ამოვარდა და მოისპო, რომ დღეს ხსენებაც აღარ არის. შემდეგ დროებში ესევე უბედურება გარს მოადგა სხვა დასახვა კუთხის ქართველთაცა და ბევრს კიდევ სხვა ადგილებში გაქრა ქართული ენა, ხალხოსნობა და სხვანი. ესეთი უბედურება და რისხვა უფრო იმ ადგილებთა ქართველებს ადგებოდა კარს, რომლებიც სჯულის გამო სასტიკათ იბრძოდნენ და ესევე უბედურება მოელოდა აქარას, მაქახელს, ლივანას, ზეგანს, მურლულს და სხვა ადგილებს, რომ ამათთვის დროსა და გარემოებას არ გაეწყო ხელი და სხვა-და-სხვა მოხერხებით არ აღმოაჩენილიყვნენ ოსმალთა წინაშე. აქარაში ამის შესახებ ძლიერ ბევრმა მოხუცებულმა პირებმა ილაპარაკეს და ნამეტურ შეგნებულ ბეგებმა, რომ ძველათ ჩვენ რიგიანათ რომ არ დაგვექირა საქმე ოსმალთან, უამისოთ აქაც ამოვარდნილი იქნებოდა დღეს ქართული ენაო. მაგრამ ეს ვერ მოხდა და გინდ რომ კიდევაც ოსმალს ხელში ვყოფილიყავით, ეს მაინც ვერ მოხდებოდა, იგინი ამას ვერ მოესწრობოდნენ, თუმცა ნატვრა კი დიდი ჰქონდათო. ჩვენ აქ ამ უბედურებათა ამბები მიტომ მოვიყვანეთ. და ჩვენ საგანს მიტომ ვაღუხვიეთ გზას, რომ ამ უბედურებათა დასაწყისი იმ წლებს მისწვდება, როცა მზე ქაბუკი განაგებდა. ახლა კი ისევ წინა დროებზე მივიდეთ.

ყვარყვარე ათაბაგი შინაურულათ იყო გაზდილი, ამას შეესწავლა ქართული მწიგნობრობა. ამით ეს თავის მამას ბევრათ სჯობდა, გარდა ამებისა იყო ქვეყნის მოყვარე, ხალხთა მაშენობლობის მონატრე, რიგიანი მზრუნველი და საყოველთაოთ ქართველთა ერთობის და უფლების მეძიებელი. ათაბა-

გობის მიღების შემდეგ ეს დიდის ერთგულებით განაგებდა თავის ქვეყნის საქმეებს და ყველაფერს და ყველა საქმეში დიდს მომხრეობასაც იჩენდა ქართველთა სასარგებლოთ. ეს გმირულათ ამხნევებდა კლარჯ-მესხთ და გულში მტკიცეთ უნერგავდა ქართველობის სიყვარულს და მამულასათვის თავის დადებას. შინაურ გამცემთა მეოხებით ოსმალებმა ყვარყვარეს ამბები შეიტყვეს და ამიტომ ამათი ჯარი სამცხის დასამორჩილებლათ წამოვიდა 1521 წ. ესენი მალე მოვიდნენ და შეებნენ ყვარყვარეს. ქართველთ დიდი გმირობა გამოიჩინეს, ამათ ოსმალნი დაამარცხეს. დამარცხებული ოსმალნი ქართლზე წამოვიდნენ გასათარეშებლათ. ქართლშიაც ვერაფერი გააწყვეს და პერე უკან დაბრუნდნენ. გზათ ამათ სამცხისაკენ მოუხდათ გავლა. გზაში ესენი აქა-იქ რჩებოდნენ და არავის რას ერჩოდნენ. ამიტომ ათაბაგმა ამათ არაფერი დაბრკოლება არ მისცა, აქა-იქ საქმელიც მიაწოდა, რომ სიმშლიის გამო არ დახოცილიყვენ, ან ჩემ ხალხს არ დაუწყონ ცარცვა-გლეჯაჲ. ქართლში და იმერეთში ათაბაგის ასეთი საქციელი ძრიელ ეწყინათ. ყვარყვარე მაცხოვრის მცნებას დაადგა: შეიყვარე მტერი შენი, რათა არცხვენდე მათაჲ. მტერმაც ისარგებლა ამით. ამათ ყვარყვარეს მოყვრობა ისურვეს და მოყვრობით თვისკენ მიბირება. ეს მალეც მოახერხეს და ხათრის და თავაზის ჩამოგდების შემდეგ ოსმალნი უკან დაბრუნდნენ. ესენი დაიმედდნენ ათაბაგის ერთგულებასა და მეგობრობაზე. ათაბაგი დარჩა კლარჯეთ-მესხეთში. ამის შემდეგ კლარჯ-მესხეთს ახლა სხვა მრისხანე უბედურება მოადგა კარს. რამდენიმე წლის წინეთ ათაბაგს გაუჩნდნენ ზოგიერთი მტერი ქართველთ თავადიშვილები, რომლებმაც კლარჯეთ-მესხეთში ათაბაგთან ბრძოლა ვერ შეიძლეს, ოსმალების იმედი არ ჰქონდათ, რომ მათის დაბეზლებით ათაბაგი აეკლოთ და დაესაჯათ და ამიტომ ეს ქვეყნის მოლაღატეები გაიქცნენ სპარსეთში, თავაშევბულნი მიაღვენ შაჰ-ისმაილს კარზე და გასცეს ქორიკანობით თავიანთი სამშობლო. ქართველობას და ნამეტურ ათაბაგს ბევრნაირი ღალატი დასწამეს, შაჰ-ისმაილი ისე გაასიეს და ისე ააღელვეს, რომ

ეს აღბორგეს საქართველოზე წამოსასვლელათ და ჯავრის ამოსაყრელად. შაჰ-ისმაილი მალე მოეველინა ბედკრულს საქართველოს და გაიმართა ხელ-ახლად სისხლის ღვრა და ქლექა-წყვეტა. ამ სისხლით გაუმძღარმა ჯერეთ ქარული აიკლო და მერე კლარჯეთ-მესხეთს მიმართა, მაგრამ აქ კი ისე ვერ ინაგარდა, როგორც სხვა ადგილებში, თუმცა სამცხე კი მოდრიკა და მოხარკეთ ჰყო. დამორჩილების შემდეგ შაჰ-ისმაილი ძლიერ ოსტატურათ ეპყრობოდა ქართველთ.

ამ დროს სამცხეში კათოლიკობა უკვე მოფენილი იყო-ართვინი, არტანუჯი, ახალციხე და სხვა დაბანი სავსე იყო ქართველ კათოლიკებით. ჯავახეთის ქართველ კათოლიკებმა შაჰ-ისმაილს თხოვნა მიართვეს თავიანთ ყოფა-ცხოვრების შესახებ და ხარკის შემსუბუქებას სთხოვედნ, შაჰ-ისმაილმა ამათი თხოვნა შეიწყნარა და დააკმაყოფილა ყოველნი. ამისთვის მან ქალღალდიც უბოძა ქართველ კათოლიკებსა და შიგ მოიხსენებს, რომ თქვენ, ჯავახეთს ქართველ ფრანგებს მე შაჰ-ისმაილმა ყოველივე მოგანიჭეთ და მოგეცით ის, რაც თქვენ ითხოვეთ ჩვენგანო. აქედან ცხადათ სჩანს, რომ ქართველი კათოლიკობა სამცხეში აღრიდანვე ყოფილა. ამას ფიქრი აღარ უნდა, რადგანაც შაჰ-ისმაილი ამათ ქართველ ფრანგათ არ აღიარებდა, რომ მართლაც ქართველნი არ ყოფილიყვენ. კათოლიკეთა გარდა ამან სხვა-და-სხვა სარწმუნოების ხალხსაც მცირეთ შეუღავათა ხარკი და მგონი ეს მიტომ, რომ, მას ეჩვენებინა თავის გულკეთილობა და რამე ნაირათ თვისკენ მიეზიდნა, რომ ბოლოს ამ მიზიდვით მათ ოსმალნი შესჯავრებოდათ და სპარსთა მომხრეთ გამხდარიყვენ. შაჰ-ისმაილი ამისთვის დიდათ მეცადინეობდა, ყოველ ღონისძიებას ხმარობდა. კლარჯეთ-მესხეთში ფეხის გამაგრების და გაფუცქვნის შემდეგ შაჰ-ისმაილი სპარსეთში წასასვლელად მოემზადა. ამ დროს ქართლის მეფე საომრათ მომზადებულიყო, ამას ბევრი მეომარნი შეეკრიბა, ამასვე მიმხრობიყო ათაბაგი. ამათ ისმაილს ომი გაუმართეს და უკანასკნელ სძლიეს სასტიკათ და ქართ-

ველთა ყოველივე გაანთავისუფლეს, ხარკი მოხსნეს ქვეყანასა და ყმაწვილების ტაციობაც აღკრძალეს. შაჰი წაშავდა სპარსეთში და ქართველთა გამცემელ მოღალატე თავადიშვილების მეოხებით სულ უბრალოთ მოისრა იმოდენი ქართველობა.

ამ უბედურების შემდეგ, ევროპის ზოგთ ქრისტიან სამეფოებმა ოსმალეთს ომი დაუწყეს იერუსალიმის დასახსნელად. ამიტომ ქართველთაც გამოიყვანეს თავიანთი ლაშქარი და ათაბაგის სარდლობით ესენი მალე წავიდნენ ოსმალეთში და შეუერთდნენ იქ მოსულთ ევროპის ქრისტიანთ ჯარის კაცთა. აქ ამ დროს ევროპის მეომართა დიდი გმირობა აღმოიჩინეს, ნამეტურ ქართველთა. ქართველნი ისე ოსტატურად და მამაცურად იბრძოდნენ, რომ ამათგან ასი კაციც არ მომკვდარა, მთელი ევროპის ჯარი გაკვირდა ქართველთ მხნეობაზე და მამაცობაზე. ომის შემდეგ ქართველნი საქართველოში უვნებლათ დაბრუნდნენ და შინ თითქმის მშვიდობით მოვიდნენ. ქართველთ სცნეს კლარჯელთ და ათაბაგის მშვიდობით დაბრუნება. იმერთ ბატონიშვილს ბაგრატს ათაბაგთან უსიამოვნო კავშირი ჰქონდა და ამიტომ ამას დიდათ ეწყინა, რომ ათაბაგი თავის ქართველ ლაშქრით მშვიდობით დაბრუნდა. სწყინდა მით უფრო, რადგანაც ათაბაგი ქართლის მეფეს დაუხლოვდა. ამათში მეგობრობა ჩამოვარდა და ქართლის მეფემაც გააყოლა ათაბაგს ოსმალში თავის ლაშქარი. ბაგრატმა ათაბაგს შური აგო და ამათში წერილების მიწერ-მოწერა გაიმართა. იმერთ ბატონიშვილმა ძველი ხრიკები მოიგონა, ათაბაგს გაახსენა მისი მამის ორგულობა და იმერეთზედ გალაშქრება. იმერთ ბატონმა სამეგრელოს და გურიის მთავრები მიიწვია თავისკენ და ათაბაგს ომი აუტეხეს სრულიად უმიზნოთ თითქმის, სრულიად უკანონოთ და უზრდელურათ. ქართველთა სწყვიტეს ქართველნი, იმერთ უნამუსო ბატონისა და მთავრების მეოხებით ქართველთა ელიტეს ერთმანერთი. ორსავ მხარეს მოსწყდა დიდი ძალი გლეხ-კაცობა. თვით ათაბაგიც მხნეთ იბრძოდა, მაგრამ ბოლოს მაინც იძლია. იმერ-

ლებმა ტყვეთ წაიყვანეს ათაბაგიც და პატიმარი ჰყვეს გელათში. ამ პატიმრობაში მიიცვალა კიდევ 1537 წელს. ამის მიცვალების შემდეგ სამცხის ბატონათ იმერთ ბატონი გამოცხადდა, რადგანაც სამცხეს დამორჩილებულათ სთელიდნენ და იმერთთან შეერთებულათ. ეს საქმეები ზოგთ დიდებულთ მოსწონდათ და ზოგს კი არა. ათაბაგის ძეს კი, ქაიხოსროს, ძრიელ ჯავრი მოსდიოდა და მეცადინეობდა სამთავროს აღდგენას.

ათაბაგის ძე მალე სტამბოლში წავიდა დახმარების სათხოვნელათ. ოსმალთ შეისმინეს ამის თხოვნა და ამას ლაშქარი მისცეს დასახმარებლათ, რადგანაც ქართველთა ერთობა ამათ ძლიერ სძულდათ და უნდოდათ, რომ საქართველო თითო სამთავროთ ყოფილიყო დანაწილებული, რის მეოხებითაც უფრო ისარგებლებდნენ და დარღვეულ ერთობის მექონ ერს და ქვეყანას უფრო ადვილათ დაიჭერდნენ. ათაბაგი მალე მოვიდა კლარჯეთში, თან მოიყვანა ოსმალთს ლაშქარი და ბაგრატს შეება, მაგრამ ბრძოლაში ვერას დახდა, ბაგრატმა გაიმარჯვა, ოსმალთ ლაშქარი განდევნა და თვით ათაბაგის ძესაც დაქერას უპირებდა. ქაიხოსრომ თავს უშველა და აქა იქ ჩუმათ დახტოდა და საქმეს იმზადებდა, მაგრამ ამას ადვილათ ვერ ახერხებდა. ბაგრატი სამცხეს გარდა მიუხტა ქანეთს, ოსმალნი განაძევა და თვითონ დაიჭირა. მაგრამ სიშორის გამო ბაგრატმა ქანეთის პატრონობა არ ინდომა და ეს მხარე მან გურიელს ჩააბარა. ამათ პირობაც ასე ჰქონიყოთ დადებულთ, რომ თუ ათაბაგი ვძლიეთ და საათაბაგო შევიერთეთ, მაშინ ქანეთი გურიელს ჩაბარდესო. სამცხის მებატონეთა დიდათ იუკადრისეს ამ ერთობისთვის, ესენი მოუსაზრებელის ოცნებებით აღიბარგენ და სწუხდნენ მასზე, რომ სამცხე ბაგრატმა რათ შეიერთა, ჩვენ რათ დაგვიმორჩილაო. ამათ განიძრახეს ბაგრატის ლაღატი და ახლად შეერთებული კავშირის დარღვევა. ესენი ფხიზლად მეცადინეობდნენ ბაგრატის საენოთ და ქვეყნის დასაღუპათ. ერთი ამ მტერ გამცემ

პირთაგანი, გვარად შალიკაშვილი, უფრო მეტის ლალატით და მტერობით აღმოჩნდა. ამან მიიკედლა ათაბაგი თვისკენ და მალე სტამბოლში წავიდა, თან წაიყვანა ათაბაგი, წარსდგა სულთნის წინაშე და დიდის მტერობით და ბორცის ამბებით დააბეზლა იმერთ ბატონი ბაგრატი. მოახსენა შალიკაშვილმა, რომ ბაგრატი ყოველივე ეს უბედურება თქვენის ერთგულების გამო მიაყენა ათაბაგსაო. ომში ათაბაგი ტყვეთ იპყრა, პატიმარ ჰყო, პატიმრობაში მოჰკლა და მას შედეგ საათაბაგო მან დაიჩემაო. ბევრი კიდევ სხვა საღალატო საქმეები ასმინა ამ ქვეყნის და ერის მოღალატე გვამმა. ასეთის მტერ-მოღალატე გვამებით მაშინ სავსე იყო მთელი საქართველო.

შალიკაშვილის დაბეზლებით სულთანის სასტიკათ აღელდა. ამან საჩქაროთ წამოაგლინა უკანვე და თან გამოაყოლა ოსმალოს ლაშქარი, 1541 წ. ესენი მოზნელდენ საქართველოში და ბაგრატს გაუმართეს ომი, ორსავ მხარეს მოსწყდა დიდი ძალი ქართველობა. ამ ომში დიდი გმირობა გამოიჩინეს აქარლებმა და მარადიდელებმა. ამათ მედგრათ შემართეს ხელი და მტერი მალე დასცეს, მთლათ უკუ აქციეს, საზღვარს გადარეკეს და საქართველოს მტრებიც სასტიკათ შეარცხინეს. დამარცხების ამბავი სულთანმა მალე შეიტყო და მას ეს ძრიელ ეწყინა, ამან დაიწყა საქართველოზე აღბორგება, მალე ამათ ქართველებში მოღალატე გამცემლებს დაუწყეს ძებნა და ასეთი პირები ბევრიც იპოვნეს. შალიკაშვილმა დასხვათა გამცემთა ყველაფერი საქმეები აცნობეს. სულთანი დაიმედდა. ამან შეკრიბა დიდი ძალი ლაშქარი, ბევრი ფაშები და ყველა ესენი მალე გამოისტუმრა საქართველოში, მტერს წინ შალიკაშვილი მოუძღოდა და სხვა ქათველი მოღალატე თავადიშვილები. უპირველესი ადგილი გამცემლობაში შალიკაშვილს ეკავა. ნეტა რამ გადაამტერა ეს ბორცოტი საქართველოზე ასე, რამ გააუნამუსოვა და დაღუპა! წყეულ-შეჩვენებულ იყოს მისი სახელი და ხსენება.

ოსმალეთიდან მომავალს თათრის ჯარს გზაში შეემატენ

დღარბეჭირის და არზრუმის ჯარებიც თავიანთის ფაშებით. ესენი მალე მოადგენ საქართველოს. ლუარსაბ მეფე და ბაგრატ ბატონიშვილი ერთათ შეითქვენ და 1545 წ. ომიც დაიწყეს. ლუარსაბი და ბაგრატი ბასიანსა და სოხასტზე ორს ფაშას შეებენ. სხვანი კიდევ სხვა მხრით ეომებოდენ ქართველთ, ქართველნი ფირცხელ ომობდენ, მაგრამ ვერა გააწყეს-რა იძლიევენ უწყალოთ და მოისრენ მთლათ. ოსმალთ დაიჭირეს სამცხე და ფეხი გაიმაგრეს. მტერმა მიტომ უფრო გაიმარჯვა, რომ ამ გასაქირს ღროში შინაურებში ძრიელ ბევრნი აღმოჩნდენ მოლაღატეები, რომელნიც ათაბაგის მომხრენი იყვენ და ამიტომ დალატობდენ ქართველთ, რომ ამით ეხემძღვანლათ და შემდეგ ათაბაგი დამჯდარიყო მთავრათ ოსმალთა მეოხებით. ამათ აღუსრულდათ გულის წადილი, მტერმა გაიმარჯვა და გამარჯვების და დამორჩილების შემდეგ ათაბაგათ ქაიხოსრო გამოაცხადეს. ჯავახეთს, აქარას და სხვა ადგილებს წინეთ ბევრი ომები და შეწუხება გამოველო, მაგრამ ასეთი თავზარდამცემი მოვლენანი კი არას დროს. ქაიხოსრომ ოსმალთა სრული მონება აღიარა, ოსმალნი მალე წავიდენ უკანვე. სამცხის ბატონათ ქაიხოსრო იქმნა, ეს ხან სამცხეში სცხოვრობდა და ხან აქარაში.

ლუარსაბი და ბაგრატი ძრიელ მღელვარებდენ იმ გაქვივებისა და შეწუხების გამო, რაც კი საქართველოს მოადგა კარს ათაბაგის, შალიკაშვილის და სხვათა გამცემლების მეოხებით. ბაგრატმა განიზრახა ათაბაგის დამარცხება და საათაბაგოს სამუდამოთ დაპყრობა. 1546 წ. ბაგრატი მეორეთ დაეცა სამცხეს, ომი გამართა, მაგრამ ველარაფერი გააწყეს, ოსმალთ ყველაფერი მოედრიკათ და დაოემონებინათ. ამ დროს ხელახლა აღაოხრეს ეკლესიები და ნამეტურ აწყურის ტაძარი, აწყურის ღვთისმშობლის ხატი ციხის ჯვარს წაასვენეს. ასევე სხვა-და-სხვა ეკლესიებიდან, თორემ ოსმალთაგან ცარცვა-გლეჯა ერთობ წინ იყო წასული. შალიკაშვილი აქ შავდებოდა. ამას ძრიელ ეშინოდა იმერთ ბატო

ნის და ქართლის მეფის. ეშინოდა მიტომ უფრო, რომ ლათინი შემიტყვესო ოდესმე თუ ესენი გაძლიერდენ, მე კაი დღეს არ დამაყენებნო ეს ხელახლა გაიქცა სტამბოლში, მაღლე წადგა სულთნის წინაშე და მოახსენა ბევრი რამ საღალატო ქორები იმერთა ბატონის შესახებ, მაგრამ სულთანი მაინც ვერ დასძრა. ოსმალთ ამისთვის არ სცალოდათ. შალიკაშვილი შერცხვენილი და კუდ ამოძუებული დარჩა. სამცხეში ღროვებით სისხლის ღვრა და ომები შეჩერდა. სოფლის მცხოვრებთ იწყეს სახლ-კარის გაშენება, ფეხის გამაგრება, შეურნეობის მართვა და ცხოვრების აყვავება. საცა დაქცეული ეკლესიები იყო მათაც გამაგრება და აღშენება დაუწყეს. ხალხს დიდათ უხაროდა, პატარა ხანს მოისვენეს ამათ სისხლის ღვრისაგან და ამის მეოხებით ხალხით აბიბინდა სამცხე და სხვა ადგილები, გაივსო ყოველი ხეობა და დაბა მცხოვრებთა რიცხვით და გამრავლება იწყეს პირუტყვითა, ფრინველთა და სხვათა სახმართა საქირო სურსათთა. მაგრამ ასეთი ბედნიერება კლარჯელთათვის დიდი ხნის სტუმარი არ იყო. შინაურ მტერთ ვერ მომრევ ქართლის ბატონიშვილები ლუარსაბ და ლევან მესხთა დაიმეგობრეს და 1549 წ. ამათ სპარსთა სამზღვრებზე სპარსებს უწყეს რბევა. ამ რბევამ და თავ დასხმამ ძრიელ ააღელვა სპარსთა მფლობელი. ნეტა ქართველთ მეფეთ რა საქმე ჰქონდათ, რომ მესხთა მეოხებით სპარსთა საზღვრებს ეცენ დასარბევათ, რათ ჩიდიწეს ასეთი მოუსაზრებლობა და რატომ აპყვენ ათაბაგის რჩევას, რათ მოტყუვდენ? ეს იყო ოსმალთ მომხრე ქართველთ მოღალატეთა პოლიტიკა. მიტომ, რომ ქართველთ ასეთი მოუფიქრებელი ამხედრება იაფათ არ დაუჯდებოდათ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ სპარსეთში გაძლიერდა კაცთა უბრალოთ მმუსერელი შაჰ-თამაზი, ეს შეუბრალებლათ ხალხის მწყვეტი, და ოსმალნი ერთმანეთს გადაეკიდენ. სპარსთა მეტათ იწყეს განდიდება და ოსმალთ დასუსტება. 1549 წ.

შაჰ თამაზი საქართველოზე დაიძრა და წამოვიდა დიდის ჯარით. მალე ყარაბაღს მოვიდა, აქ მას მიეგება ლეონ მეფე და მორიგება ჩამოაგდეს. შაჰ-თამაზი უკან დაბრუნდა, თან გაჰყვა ლეონ მეფეც. შირვანისკენ ამათ ომი მოუხდათ და გულისტანი დაიპირეს. შირვანის შემდეგ ისევ ქართლზე წამოვიდა, თბილისს მოვიდა და დაიპირა. აქედან ათაბაგს ეძრა-ხა, ქალი ცოლათ გამოართო და წარვიდა. ამ წელს იმერთ ბატონი ბაგრატი მიიცვალა, ამის ალაგას დაჯდა ძე ამისი გიორგი. ბაგრატს კლარჯელნი კარგათ იცნობდნენ. ოსმალთ ყოველივე ამბები სცნეს ქართლის, სათაბაგოს და სპარსეთის, ესენი მალე მოვიდნენ კლარჯეთში, ტაო მთლათ დაიპირეს. ლივანაში გადმოვიდნენ ლაზისტანიდან, არდანუჯისკენ ყარსიდან. ქართველთ დაუწყეს სასტიკათ დევნა. ამ დროს მიეცა აოხრებას დიდებული ტბეთი, სხალტა, ოპიზა და სხვანი. ზოგიერთი ხეობანი კი დაშთენ თავისუფლად და იქ ოსმალთ ფეხი ვერ შედგეს. ოსმალთ ფიცხელად იწყეს აქ გამაგრება და მოშენება. 1552 წ. არტანუჯიდან არსიანამდე დაიმონეს, ფანავრი ალაშენეს, აქარაში კი ვერ გადავიდნენ. ოსმალთ აქ თავიანთ მომხრეებიც აღმოუჩნდნენ და ათაბაგის შესახებ ბევრ რამეს ასმენდნენ მათ. ოსმალთ შემოსევის ამბავი შაჰ-თამაზმა მალე სცნა. 1553 წელს ეს წამოვიდა საქართველოში, ქართლი მოვლო. გზაში ათაბაგი მიეგება. თმოგვი, ვანის ქვაბნი, აწყვერი, ასპინძა და სამცხე დაიპირა ქაიხოსროს აწყვერი მისცა. ოსმალთა განდევნის შემდეგ შაჰ-თამაზი სამხრეთ საქართველოსკენ სომხეთისკენ გაემართა. ამ დროის ქართველებში მოღალატეთ აღმოჩნდნენ თავადნი შერმაზინ და ვახუშტი დიასამიძენი. ესენი წავიდნენ ხონქართან. ათაბაგის და სხვების ყოველივე საიდუმლოება ასმინეს, ოსმალნი აღამხედრეს და სამცხეში მოიყვანეს. ამ დროს სპარსთა ძალაც იყო სამცხეში, ოსმალნი შეებნენ სპარსთ და სპარსელნი დაამარცხეს. სპარსელთ ქართლის იმედი ჰქონდათ. მაგრამ ქართველნი არ მიეშველენ, ძლეულნი სპარსნი გაჯავრებულინი ქართლზე დაბრუნდნენ და ქართველთ გაუმართეს

ომი. ქართლი მთლათ აიკლეს. ატენის ციხიდან ლუარსაბის დედა გამოიყვანეს და ტყვეთ წაიყვანეს. ამ უბედურების მეოხება იყო, რომ 1558 წ. ლუარსაბ მეფე სპარსელებმა მოკლეს, რომლის შემდეგაც გამეფდა სახელოვანი სვიმონი.

ოსმალთ თუმც განდევნეს სპარსნი სამცხიდან, მაგრამ არც თვით დარჩენ დიდხანს აქ, რადგანაც შუაგულ ოსმალეთში და სტამბოლს იქით სხედასხვა ქრისტიანები ებრძოდნენ და ამათ ოსმალთ საქმეც დიდათ გაუჭირვეს. ოსმალეთი კინალამ დასცეს, ისე დაამდაბლეს და აიკლეს ბევრი რამ ოსმალეებისა. ოსმალთა უძლოურების ამბები ათაბაგის ყურამდისაც მალე მოვიდა. ათაბაგი ძლიერ შეშინდა, ეს ჩავარდა ფიქრებში, ამან მალე იხმო ზოგიერთი დიდებულები და მათთან რჩევათათბირი დაიწყო. თუ ოსმალეთი დაეცა მერე ჩვენ რაღა ვქნათო, ვ აითუ ჩვენ ქართლელებმა, ან იმერეთ დაგვიჭირონო. ამათ გარდასწყვიტეს სპარსეთთან დამეგობრება, კაცების გაგზავნა და მფარველობის თხოვნა. მოციქულნი მალე წავიდნენ სპარსეთში, ესენი წარსდგენ შაჰ-თამაზის წინაშე და მოახსენეს: — „რადგანაც თქვენ ძლიერი მეფე ბრძანდებით და მოწყალე ყოველთა, ამიტომ წამობრძანდით ჩვენსკენ, დახმარება მოგვეცით, ჩვენ თქვენის დახმარებით ოსმალთ განედევნით და მერე მთელს საქართველოს თქვენ დაგიმორჩილებთ. შაჰ-თამაზს ეს ამბავი ძლიერ ესიამოვნა. ის მალე გამოემართა საქართველოსკენ. ვიდრე შაჰ-თამაზი საქართველოში მოვიდოდა, მინამდევ ქართველთ გიმცემთაგან ყოველივე შეიტყო, ამას ჯავრი მიუვიდა, ქართველნი გადამიდგენო. მალე ამხედრდა და დიდის ლაშქრით სამცხეში წამოვიდა. ქართველთა ეს ამხედრება მალე შეიტყვეს, შაჰ-თამაზი ჯერ მოსული არ იყო საქართველოში. სამცხეს დიდებულნი კრება მოახდინეს და მალე შაჰ-თამაზს კაცები წაუგზავნეს და შეუთვალეს. დღეს თუ ხვალ ხონთქრის ლაშქარი მოვა აქა და ჩვენ აგვიკლებს, ამიტომ, გვედარებით. რომ დახმარება მალე აღმოგვიჩინო და დაგვიხსნათ უბედურებისაგან. მოციქულები მალე ჩავიდნენ სპარსეთში და შაჰ-თამაზს ყოველივე მოახსენეს. ამან

საჩქაროთ მხედრობა მოამზადა. სარდლათ თავისი შვილი შაჰ-ისმაილი დაუნიშნა და ესენი ერთობ მალე გამოგზავნა სამცხეში ქართველთ დასახმარებლათ.

სპარსეთის ჯარი სამცხეში მოვიდა, ამ დროს მთელი სამცხე ოსმალებით იყო სავსე. ყოველი დაბა და სოფელი დიდის მორჩილების ქვეშ ჰყევანდათ. ათაბაგი ობლათ იყო და არაფერი ეკითხებოდა. ეს მიეკედალა შაჰ-ისმაილს და ამის მეოხებით ჰფიქრობდა მთაერობის აღდგენას, მაგრამ ვერც მიკედლებას ახერხებდა ადვილათ. ამას ერთი მტრისაც ეშინოდა და მეორისაც. რამდენიმე დღის შემდეგ კი ამას ერთმაც დაუწყო წეწვა და მეორემაც. ყველა იმას ეუბნებოდა, რომ შემომემხარე. მას არ მიემხრო თორემ მე გავიმარჯვებ და ბოლოს შენც შეგანანებო. ათაბაგი ჩაეარდა ორნაირს ცეცხლში და აღარ იცოდა რა ექნა. ქართველობაც სასტიკათ დაეცა ამდენის უბედურების და ხოცვა-ჟლეტისაგან. 1558 წ. ოსმალ-სპარსთ გაჰმართეს ომი და ამ ომის მეოხებით პირქვე დაამხეს საქართველო. ერთიცა და მეორენიც სწვამდენ სამცხის სოფლებს, დაბებს, ციხეებს და კოშკებს, აქცევდენ ყველა მაგარ საომარ ციხეებს და ადგილებს. ამ დროს შეიმუსრენზარზმა, საშარა და ვარძია, არსად აღარაფერი დარჩა შეუმუსრავი და დაურღვეველი. ბევრ ალაგას მთლად დააქციეს ეკლესიები, ბევრ ალაგას ბერებიც ხოცეს და ყმაწვილები იტაცეს ერთმანეთის გაჯაერებით, ბევრის ვაი-ვაგლახის შემდეგ სპარსელებმა სძლიეს ოსმალნი და განდევნეს, კლარჯეთი განთავისუფლეს და ათაბაგს მისცეს გამგეობა. საათაბაგომ შაჰ-ისმაილის წინ თავი მოიდრიკა, ქვეშევრდომობა და ერგულება განუტხადა. შაჰისმაილი მალე სპარსეთს დაბრუნდა, ამან თან წაიყვანა დიდძალი ქართველთ ლაშაზი ქალ-ვაჟნი და იქ ესენი სპარსეთის უმაღლეს პირებს საჩუქრათ დაურიგეს. კლარჯეთის საქმე პატარა დაწყნარდა, ერმა იწყო მოშენება და აყვავება. აქ იქ სიცოცხლის ნიშნები და მხიარულება მოიფინა. 1560 წლებში ათაბაგმა დაქცეულ ნაშთების აღდგენა იწყო და აქა-იქ შეწირულებაც დაუწყო. 1562 წ. ათაბაგმა

აწყურში გაამაგრა აწყვერის ძველი ციხე. ქართველთ გაძალუ-
ანება და გამაგრება ოსმალთ არ ასვენებდა. ამათ ქართველე-
ბის ჯავრიც სქირდათ, რომ ჩვენ გადაგვიდგენ და სპარსელთ
მიემხრენო და ამიტომ ამათ მალე განიზრახეს ქართველებზე
ამხედრება, ჯავრის ამოყრა და მთელი სამცხის ფერფლთ
ქცევა, მთელი საქართველოს დამორჩილება და მერე ამათი
გათათრება. ვიდრე ჩვენ მათ არ გავათათრებთ ისევე, რო-
გორც ყარსი, ტაოსკარი, ოლთისი და სხვანო. მინამდისინ
ქართველნი ჩვენ წინააღმდეგ არ დაწყნარდებიან და ყოველ
თვის ასეთი ომი და ოდიგრები ექნებათო. ამ ჰაზრებით გამ-
სქვალული ოსმალნი სამცხეს მალე მოადგენ, ომი დაიწყეს,
ხალხს დაუწყეს უწყალოთ ჟლეტა-წყვეტა და ანიავება. ამ
დროს ხალხმა დიდი მწუხარება გამოიარა, დიდი განსაცდ-
ლი და დიდი უბედურება.

ახ, საბრალო საქართველოვ და ქართველებო, მაცხოვრის
შსგავსად წამებულო და დატანჯულო, თვით მაცხოვრის სწა-
ვლის მფარველობის მეოხებით! რომელი ერთი ამბავი ამოი-
კითხოს კაცმა შენის ისტორიიდან, რომ იმას გულ-ღვიძლები
ცეცხლით არ დაეწოს და ცხარე ცრემლი არ დაღვაროს
დღე და ღამე ქრისტიანობისთვის სისხლს ღვრიდი, მის მცნე-
ბას უბრალოთ არვის უთმობდი, მართლმადიდებლობი-
გატაცებული თვით ქრისტიან კათოლიკეთა და სომხებსაც კი
ეკამათებოდი, იცავდი და ინახავდი ყველაფერს სუფთათ, წმი-
დათ და ფაქიზათ, მაგრამ როცა შენს სამშობლო ქვეყანას
მტერი ევლინებოდა და იმორჩილებდა, როცა შენს საუკეთე-
სო ტაძრებს ესენი ანგრევ-აქცევდენ და სპობდენ თვის წე-
რაქ ქვეშ, მაშინ კი შენს საშველ დასახმარათ და ამ მართალ-
მადიდებელთ ძეგლ შთენთ დასაფარათ არაფერი საშველი ლო-
ნის-ძიება არ ჩნდებოდა და შენ არავინ გიფარავდა. აქ არც
ქრისტე ჩამოდიოდა, რომელის მოძღვრებისთვისაც შენ შენს
შვილებს უწყალოთ ხოცავდი და სწირავდი, არც სხვა წმიდა-
ნები მოდიოდენ, შენს მტერებს არავინ რას ერჩოდენ და

ესენი ყველა ჩვენს წმიდა ნაშთებს თავისუფლათ იღებდნენ და იმორჩილებდნენ. მაშინ აღარც მართლმადიდებლობა გშველოდა, არც მაცხოვრის სწავლა და ყველაფერი გაუქმებას ეძლეოდა...

ოსმალთა სამცხე დიდათ შებოქეს, მალე ამათ აქა-იქ ქართველობას გაათათრებაც დაუწყეს მაგრამ ნება-ყოფლობით, ძალას არავის ატანდნენ. ესენი ბევრს ფულით შეისყიდიდნენ ხოლმე და ისე ათათრებდნენ. ამათ დიდს პატივსაც ანიჭებდნენ. სამღვდელოებას შემცირება დაუწყეს და პატივის აყრაც. ათაბაგი ამეების გამო ძლიერ შეშინდა. ეს ნაყოფი გამოიღო. ქართველთა უკულმართმა ხენა და თესვამ. ეს საჩუქარი და ბედი მოველინა კლარჯეთს ქართველთა დიდებულთა მეოხებით, ამათის აქა იქ ხეტიალით, გამცემლობით, ქვეყნის ლალატით და ორგულობით. ასეთი მოღალატე პირები გაიძვერობით. კლარჯეთი სასტიკათ შეაწუხეს ოსმალთა, ათაბაგსაც გაუქირვეს საქმე. ათაბაგი და მთელი აქაური დიდებულები დიდს ფიქრსა და დარდში ჩავარდნენ. ამათ გარდასწყვიტეს სპარსეთში წასვლა წინაშე შაჰ-ისმაილისა და დახმარების თხოვნა, თორემ ოსმალნი მთლათ მოგვესპობნო. სპარსეთში თვით ათაბაგი წავიდა, ნახა შაჰ-ისმაილი, მიართვა ფეშქაშით წაყვანილი გოგო ბიჭები და თან დიდი დახმარებაც სთხოვა. შაჰ-ისმაილმა პირობა მისცა, ათაბაგი მალე გამოისტუმრა საქართველოში, მეც მალე წამოველო. ათაბეგს მგზავრობა კახმინისკენ მოუხდა, ეს აქ ჩამოხტა, მგზავრობისაგან ავით გახტა და ამავე ქალაქში მიიცივალა 1573 წ.

ათაბაგს დარჩა სამი ძე: ყვარყვარე, მანუჩარი და ბექა, ათაბაგათ ყვარყვარე იქმნა. ჩვენის ისტორიის თქმით ყვარყვარე იყო „ამაყი, გლისპი. მრისხანე და გაუშინჯავი, თუმცალა ათაბაგობდა ყვარყვარე, მაგრამ დედა მისი დედის იმედი და ვარაზ ოთარისძის შალიკაშვილის ძე იყვენ გამგებელ და მომქმედ ყოვლისავე საქმისა მუნებურისა“. ყვარყვარე ათაბაგი სხვადასხვა ფიქრებში ჩავარდა, ამან არ იცოდა რა ექმნა და საქმე

როგორ დაეკირა და მოეგვარებინა. სპარსეთის დიდი მორიდება ჰქონდა, რადგანაც ამის მამა მათ მფარველობას ეძებდა და ამისთვის სათხოვნელათაც წავიდა, იგი გზაში გარდაიცვალა, ოსმალების შიშიც ჰქონდა და არ იცოდა რა გზას დამდგარიყო. ამან მალე ისევ ოსმალთ წინაშე მოიხარა თავი და ერთგულება შეჰფიცა. ოსმალთაც ეს უნდოდათ. ამათ უთხრეს, შენ ოღონდ ჩვენი ერთგული იყავი და ომის და აკლების ფიქრი და შიში ნუ გაქვს. სპარსეთს ნებას არ მივსცემთ, რომ შენ რამე გავნოს. ყვარყვარე დაემორჩილა მათ ბრძანებას და ერთგულებას დაადგა. ოსმალთ აქა-იქ იწყეს მაჰმადიანობის აშკარათ გავრცელება და ქართველების გადაყვანა თვისკენ, ოსმალების ასეთ საქციელს მრავალნი მწუხარებით უმზერდენ, მაგრამ რას გააწყობდენ. ველარათერს. ოსმალთ ისე შებოქვს ქართველნი და შებოქვს უფრო შინაურ ქართველთა მოლალატეთა მეოხებით. მაჰმადის სარწმუნოების გავრცელება თავისუფლად იწყეს, ამისთვის ქართული ენის მცოდნე მქადაგებლები გამოგზავნეს და ესენი ქადაგებდენ ხალხში მაჰმადიანობის პატივისცემას და მნიშვნელობას.

როდესაც ქაიხოსროათაბაგი ყაზმინში გარდაცვალება შაჰთამაზმა შეიტყო, მან გალაშქრებას თავი გაანება და სამცხეზე წამოსვლა იქით გადასდო, რადგანაც მას კახეთიდან მოუვიდა ქართველთ მოლალატე გამცემნი და აუწყეს რომ კახეთის მეფე ალექსანდრე გლალატოპს შენაო. შაჰთამაზისთვის კახეთი შეიქმნა სამტროთ, დასამხოზათ და არა სამცხე. ყვინი მალე გამოემართა განჯის დასამორჩილებლად, განჯიდან კახეთს უნდა დასცეოდა და მთელი მხარე უნდა აეკლო, თავისი რისხვა უნდა მიეყენებინა მათთვის. მეფის ალექსანდრეს დროს ცხოვრობდა ამის თანამედროვე პირი ოთარ ჩოლოყაშვილი, რომელიც იმ დროს დიდათ სახელოვანი იყო და რჩეული. ამან მოიგონა ერთნაირი არა მოსაწონარი ხერხი, რაის მეოხებითაც იმედოვნებდა, რომ იქნება ამით კახეთს თავის განსაცდელი ასცდესო. იმან სამცხის ათაბაგის მეუღლე, დედის იმელს, წერილი მისწერა და შეუთვალა საჩქაროთ ასე: შაჰ-

თამაზი სამცხეში მოდის, ამას-ჰსურს, ზენ და ზენი ზვილები სრულიად ამოგწყვიტოს და ათაბაგობა თავის ცოლის ძმას ვარაზ ოთარის ძე შალიკაშვილს მისცეს. ესწრაფე, რომ მოჰკლა, ვიდრე ყენი მანდ მოვა, თორემ საქმე ცუდათ აღვისრულდებაო.

ათაბაგის მეუღლემ წერილი მიიღო, ეს დიდათ განცვიფრდა ამაზე და აღარავის რა ჰკითხა. პირდაპირ შალიკაშვილის საქმეს შეუდგა. ეს მალეც მოაკვლევინა, ასე აღსრულდა სიკოცხლე იმ გამოჩენილას მოლაღატე შალიკაშვილისა, რომელიც ერთ დროს საქართველოს მტერს წინ მიუძღვოდა და თავის სამშობლო ქვეყნის დაქვევად აღუპვას ლამობდა. საქმე ისე წარმართა, რომ შალიკაშვილის სიკვდილი მისმა სიძემ, შაჰ-თამაზმა, ერთობ მალე სცნა, ამან იმის გამო განჯის აღების შემდეგ კახეთზე გალაშქრებას და მოოხრებას თავი გაანება და განჯიდან თრიალეთის გზით პირდაპირ კლარჯეთისკენ წავიდა. მალე სამცხეში ჩავიდა და კახეთზე განმზადებული რისხვა სამცხეს მიაყენა, «მოაოხრა მთლათ სამცხე და ტყვე ჰყენა, გარნა უმეტესოცზე». აიკლო მრავალი დაბანი, დააქცია ეკლესიები, ზარზმა გააუქმა, რამდენიმე ბერი დააღარჩო, ასეთივე შავი დღე მიაყენა საფარას, ვარძიას, სხალტას და მრავალთა ცხვადასხვა ტაძრების და მონასტრების მფარველ მღვდელთა და მონაზონთა. ათაბაგის მეუღლე ზვილებითურთ აქარაში გადავიდა და ზენდიდის ციხეში შეაფარა თავი. ზენდიდის ციხე მაშინ მთლათ იდგა, აქარაში დიდათ განთქმული იყო, კედლები მისი მეტათ სქელი და ყოვლათ უშიშარნი. ესენი ჰფიქრობდენ: სპარსნი თუ გაძლიერდენ და აქარაში გადმოვიდენ, მაშინ ჩვენ აქედან გავემართავთ ბრძოლასაო. აქ დედის იმედს და ყვარყვარეს დიდი დახმარება მისცეს ზენდიდის მებატონე თავადთა პირფარეშის ძეგმა, რომელთაც ეპირათ ამ მხრის გამგეობა, მთლათ ციხე და ომის საქმეებიც. პირფარეშის ძენი XII საუკ. აღორძინდენ აქ, თამარ მეფისგან დაჯილდოვებულ იქნენ გვარიშვილო-

ბით და ნიშნათ ერთგულობისა ამათ ჩაჰბარდა აჰარა და ზენდიდის ციხე. რომელნიმე ამათგანი ძველათ დიასამიძეთ იწოდებოდენ, პირფარეშის ძეობა კი თამარ მეფისგან მიიღეს ამათ. პირფარეშის ძენი მხნეთ მოქმედებდენ, ამათ შეკრიბეს მთელი აჰარის ვაჟეაცობა, ნამეტურ სახალხო გმირები და სხვადასხვა მებატონეები და რჩევა ქმნეს ზენდიდში, რომ თუ შაჰ-თამაზი შემოვიდეს და გვეომოს, მაშინ ყველა ჩვენთაგანი მოკვდეს საქართველოსთვისო. ყველამ ფიცი მისცეს, ვინც საქართველოს უღალატოს ის შერცხვენილ იქმნეს და შეჩვენებულიო. ეს შემთხვევები 1575—1576 წლებში მოხდა.

სპარსთა აიღეს მთელი მხარე, უკანასკნელ აჰარაშიაც გადვიდენ, აქ დიდი ომი გამართეს, ამ ომში მოსწყდა საუკეთესო ვაჟეაცობა აჰარელთა, მოსწყდენ რამდენიმე ძმანი დიასამიძე-პირფარეშის ძეთა. სპარსთ სძლიეს, მაგრამ არც ამათ დაადგათ, კაი დღე. ათაბაგმა და მისმა დედამ ომის დაწყების წინეთ სულთანს შიკრიკები გაუგზავნეს, სპარსთა შემოსევა აუწყეს და ამასთანავე დახმარებაც სთხოვეს. ოსმალნი მალე მოვიდნენ კლარჯეთში, ამით ყველაფერი სპარსთაგან დამორჩილებული და გაოხრებული დახვდათ, ამათ ომი აღარ ინდომეს, საქმე მორიგებით გაათავეს. სპარსთა კლარჯეთი ოსმალთ დაუთმეს, ყოველივე ჩააბარეს და თვითონ კი სპარსეთისაკენ განიზრახეს წასვლა. ამათ თან წაიყვანეს დიდი ძალი ქართველთ ლამაზი ქალ ვაჟნი, რომელნიც შემდეგ დროებში სპარსთა დიდკაცის სახლებში დარიგებულ და დაყიდულ იქმენ კარგ ფასზე. ოთარ ჩოლოყაშვილის საქციელმა და მოუსახრებელმა მოხერხებამ კახეთს მაინც ვერ ააცილა თვისი უბედური განსაცდელი. მტერმა ჯერეთ ერთი მხარე აიკლო, აანიავა და როცა აქ გაძდა ქართველთ ჟღერა წყვეტით, მერე მეორეს მიაღვა, ე. ი. კახეთს და ამასაც მიაყენა თავის რისხვა და უბედურება. ეს ნაყოფი გამოიღო იმ დროის განცალკევებულ ქართველთა ბრძოლა-მეცადინეობამა. სამცხე და კახეთი რომ ერთათ შეერთებულიყვენ და მტერს ისე დახვედრი-

ყვენ, ეკვი არ უნდა, რომ მაშინ მტერი ვერას გააწყობდა, მაგრამ ქართველთ დიდებულებს ასეთ ერთობის ნატურა სულ არ ჰქონდათ, ესენი თვითოეული ცალ ცალკე იბრძოდნენ თავის დასაცველათ და ამის მეოხებით მტრის წინაშე ვერას აწყობდნენ, რადგანაც მტერი ყოველთვის ერთობით ეცემოდა ხოლმე მათა და ანიავებდა.

ოსმალთ სამცხე მაგრა დაიჭირეს, დედის იმედი ციხიდან გამოვიდა, ამათ თხოვნას ოსმალთ პირი არიდეს, ოსმალთ სპარსთა პირობები უთხრეს, მათგან ჩვენ გაგანთავისუფლებთ, ამიტომ ჩვენი სურვილი არის, რომ მთელი საათაბაგო უნდა გათათრდესო. ქართველთ დაიიმედეს, ამას პატარა შეცდა უნდა და სამზადისიო. ცოტა ხანს დაგვაყადეთ და მერე ყველაფერი მოხერხდებაო. დაიმედებულ ოსმალნი უკანვე დაბრუნდნენ და ათაბაგობა ისევე ყვარყვარეს მისცეს. ოსმალთ წასვლის შემდეგ ქართველთ თათბირი იწყეს და სჯულის გამოცვლა ძრიელ ემძიმებოდათ. ამათ განიზრახეს ოსმალთაგან განდგომა და ქართლისკენ მიმხრობა. ამ დროს თფილისში სპარსთაგან გაჰმამადიანებული დოჟთ ხანი იჯდა მეფეთ. კლარჯელნი ამას ეკედლებოდნენ. ოსმალთ ეს საქმეები მალე შეიტყვეს, იმათ წარმოაგლინეს ლალა ფაშა და განიძრახეს თფილისის აღება. 1578 ფაშას წინ აღუდგა დოჟთ ხანი, მაგრამ ამან ვერაფერი გააწყო, რადგანაც სპარსთ უღალატეს, დოჟთ ხანმა თფილი ოსმალთ მისცა და თვით კი სტამბოლში წავიდა დიდების საძებრათ, სადაც გარდაიცვალა კიდევ. ქართლის თავადები ფაშას ოთხი დღის განმავლობაში მოურვიდნენ, ფასი მისცეს და თფილისი გაანთავისუფლეს, ფაშა წავიდა. ამან გზათ იმერეთში განვლო და იმერეთის დაქერას ფიქრობდა, მაგრამ აქ ვერაფერი გააწყო. იმერთ გმირულათ იბრძოლეს, ბევრი ჯარიც გაუწყვიტეს და 1579 წ. განდევნეს მთლათ.

ამ დროებში გაჩნდა სვიმონ მეფეც და გაამაგრა ქართლის საქმე, თფილისის განთავისუფლების აზრი და ცდა

პირდაპირ ამას ეკუთვნის. საათაბაგოს გათათრების საქმე შეჩერდა. ათაბაგთ კიდევ თავის გამართლება იწყეს. ლალა ფაშამ ყვარყვარე და მანუჩარი სტამბოლში გაიყოლა. სამცხეში ამ დროს მომსვრელი ქაშიც გაჩნდა. სულთანს აცნობეს ეს ამბავი. ამიტომ სულთანმა მანუჩარ ათაბაგის-ძე დაითხოვა და სამცხეში წარმოავლინა, 1580 წ. უკვე მოვიდა კლარჯეთში. ყვარყვარე კი დარჩა სტამბოლში, სულთანის კარზე. ყვარყვარე იყო მეტათ ტანოვანი ვაჟაკი, ხელ ღონიერი და მარჯვე, სულთანის თხოვნით ეს შეეკიდა ოსმალს ერთს გამოჩენილს მოჭიდავე ფალავანს, რომელიც ერთის ხელით შემართვით დასცა. ყვარყვარე მეტათ ხერხიანი მოჭიდავეც ყოფილა, სულთანის დიდი მასიამოვნებელიც. სულთანმა ყვარყვარე მალე გაანთავისუფლა, ქრისტიანობის მექონი ათაბაგათ დაამტკიცა და საათაბაგოში წარმოავლინა ათაბაგათ.

ყვარყვარემ რიგიანათ მართა საქმეები, გათათრების საქმე მცირედ შეჩერდა. ამ დროს ქართველებში გაჩნდნენ გამცემი კაცნი. ესენი ოსმალთ ამბებს უზიდავდნენ, რომ ათაბაგი გლალატობთო, ხალხის გათათრება შეჩერდაო. ამ საქმის დარღვებას ქართლის მეფენი აძლევდნ და ამავგრებნო. ოსმალთ მალე სინან ფაშა გამოგზავნეს საათაბაგოს დასამდაბლებლათ და ქართლ იმერეთის ასაღებათ. სინან ფაშა დიდის ძალით მალე მოვიდა საათაბაგოში. საათაბაგოს დაშოშმინების შემდეგ ის ქართლზე წავიდა, მანუჩარი და ყვარყვარე თან გაიძღვარა. ფაშამ ყვარყვარე იმერეთში გაგზავნა იმერეთის დასაპყრობათ და მანუჩარ კი ქართლზე გაიყოლა. თფილისი უნდა ავიღოთო. მანუჩარი ფაშას ახლდა გვერდით. სვიმონ მეფე აქა იქ ჯარს ამავრებდა. სვიმონ მეფეს, ყვარყვარეს და მანუჩარს ერთმანეთში საიდუმლო მეგობრობაც ქონდათ. ამ მეგობრობის ნიშნათ სვიმონ მეფე თავის ქალის მითხოვებას დაპირდა ათაბაგს. ომი დაიწყეს, სვიმონ მეფე გაიმარჯვა, ოსმალნი უკუ აქცია, ბევრი გაწყვიტეს. ომის შემდეგ ყვარყვარემ იქორწინა, მაგრამ ამან დიდხანს ვერ იცოცხლა 1583

წ. გარდაიცვალა იმის მაგიერ დაჯდა ძმა იმისი მანუჩარ ათაბაგი.

მანუჩარ ათაბაგმა ჭკვიანათ დაიწყო მოქმედება. ქვეყნის მართვაში დიდი ნიჭი გამოიჩინა, მშვიდობის მოყვარეობის დიდი ნატურა ჰქონდა. ამან დააწყნარა მთელი კლარჯეთი, ყველამ იწყეს მოშენება, გამაგრება და ცხოვრების გაუმჯობესობა. 1584 წ. ათაბაგმა თავის რძალი სვიმონ მეფესთან მიიყვანა. მანუჩარის რიგიანი გამგეობის ამბები შაჰ-თამაზსაც ესმოდა, ამას დიდათ უხაროდა რომ ათაბაგი ნიჭიერათ განაგებდა. ოსმალნი ქართლზე თავიანთ ძალას ვეღარ გაამრავლებენო. მანუჩარსა და შაჰ-თამაზს შორის მეგობრობა ჩამოვარდა. 1587 წ. შაჰთამაზი განჯის ასაკლებათ წამოვიდა. ამან მალე აიკლო ყოველივე, და განჯის გამგეობა ათაბაგს ჩააბარა. ათაბაგი შაჰთამაზის მეოხებით ფიქრობდა თვის ათაბაგობის დამტკიცებას, რადგანაც ოსმალთ იგი გაათაბაგების შემდეგ მაინც ათაბაგათ არ დაამტკიცეს.

ვიდრე ათაბაგი განჯიდან სამცხეში ბრუნდებოდა, მინამდის ქართველთ გამცემთა მეოხებით ოსმალთ ლაშქარი უკვე გაჩენილიყო იქ. ამათ დაეჭირათ ახალციხე და აქედან გორი-სამცხეში მისულს ათაბაგს მესხნი აუჯანყდნენ. ოსმალთ ესენი თვისკენ მიემხროთ. ამიტომ სვიმონ მეფე თფილისიდან გაეშარათა სამცხეს, დახმარება მისცა ათაბაგს, აშლილი ხალხი დაამშვიდა და ათაბაგობა კვალადვე ათაბაგს მიუბოძა 1788 წ. თვითონ კი თფილისში დაბრუნდა მალე.

მანუჩარ ათაბაგმა მესხთა დამშვიდების შემდეგ ოსმალეთში სულთანს კაცები გაუგზავნა და შეუთვალა თავის პირობები. სხვათა შორის ის სთხოვდა, რომ თქვენ მე ათაბაგათ მიცანით და ქრისტიანობით დამამტკიცეთო, სხვაფრივ თქვენ დაიმედებული ბრძანდებოდეთ, რომ ჩვენ თქვენი ერთგულნი ვიქნებითო. სულთანმა კი არ შეისმინა ასეთი ჭკვიანი წინადადება, ათაბაგი კი ათაბაგობდა და სამცხეს ამაგრებდა, ქართველთ ხასტიკათ უკრძალავდა სჯულიდან გადასვლას და გაათათრებდას. მანუჩარს, როგორც თანამგრძნობელნი ჰყვანდნენ და ყოველს

საქმეში დახმარებას აძლევდენ, ისე მტრებიც ჰყვანდენ, რომ ლეებიც სასტიკათ ვნებდენ მას და მის მოქმედებასაც ლალატობდენ. ამათ მრავალ გზით დააბეზლეს ათაბაგი სულთნის წინაშე. სულთანს ბევრს მტრობას ასმენდენ ათაბაგისას. მოლალატეებმა 'საქმე იქამდის მიიყვანეს, რომ სულთანი ათაბაგის წინააღმდეგ აღბორგეს და 1596 წ. სულთანის ბრძანებით ხელმეორეთ წამოვიდა ლალა ფაშა საქართველოში გასალაშქრებლათ. ლალა ფაშა დიდის ჯარით მოვიდა აქარაში. სამცხელთათვის დადგა განკითხვის დღე, დადგა დიდათ საგრძნობელი და სატირალი წუთები, ამ დღეს უნდა გადაწყვეტილიყო დასავლეთ საქართველოს ქართველთ არსებობის საქმე.

მალე ქართველთა და ოსმალთ ომი დაიწყეს, ქართველთ სძლიეს ოსმალნი, ოსმალნი მთლათ განდევნეს სამცხიდან. განდევნილთ ოსმალთა ლალა ფაშამ ყოველისფერი სულთანს აცნობა. სულთანი ამბის შეტყობის შემდეგ ერთობ გაცეცხლდა. მალე ოსმალეთიდან ახალი ჯარი მოვიდა და ლალა ფაშის ჯარს მოემატენ. ესენი ხელახლა მოევიდნენ ქართველთ და პირველათ ქაჯის ციხეს მოადგენ, სადაც გაიმართა დიდი ომი. აქაც მოხდა ისე, რომ ოსმალნი იძლიენ. იძლიენ ისე რომ ლაშქრის ნახევარზე მეტი მოისპო თურქე. ოსმალთ ძრიელ შეეშინდათ. ესენი უკან დაბრუნდენ და სამცხის მთლათ დატოვებას ფიქრობდენ. ამ დროს ჩვენდა სამარცხვინოთ და სავალალოთ ქართველებში გამოჩნდა ერთი მტერთაგანი, თავადის შვილი, სახელდობრ ქოია ამილახორი, რომელსაც სიხარბემ დაუბრმავა თვალები, სიძუნწემ გაუქვავა გული და გრძნობა, ქართველთა სისხლში ხელის დაბანვა ისურვა, სამშობლოს და ერის გაცემა, ლალატი. ეს მივიდა ოსმალებთან და უთხრა:

მოიცადეთ, სად მიხვალთ, ქართველნიც მოისპენ, ეხლა მათაც აღარაფრის ძალა აქვსთ, ჩვენ მათ ყოველ საიდუმლოებას გასწავლით და გაჩვენებთ, მას შემდეგ თქვენ ყველაფერს ადვილათ აიღებთ.

ამ პირმა დაამედა მტერი, დაიმედებული მტერი უკან დაბრუნდა, წინ ამილახორი მოუძლოდა და ყოველ ნაირ ძნელ ციხეთა და სიმაგრეთა გზასა და კვალს ასწავლიდა. ამან ლალა ფაშა არტაანს (არდაგანი) გაამაგრა. მერე ესენი აქედან ახლად მოედვენ სამცხეს, ახლა კი ამათ დაიმორჩილეს სამცხე და დაიმორჩილეს ისე, რომ ქართველთ აღარაფრის სასოება აღარ შერჩათ. საქმე მეტათ გაძნელდა. ათაბაგმა ფაშას მონებისთვის თავი დაუკრა, მუხლი მოიდრიკა, სამუდამოთ მონება აღიარა, მონება დაურღვეველი და ერთეული. ოსმალთ ესიამოვნათ. ათაბაგს მოწყალების თვალთ შეხედეს და ნიშნათ პატივის ცემისა მას მიუბოძეს თმოგვის მხარე, შენ წადი და იქ მართე საქმეო. ლალა ფაშა აქარას მოედო. აქ გაიმაგრა მან ფეხი. აქედან აძრივლებდა ეს ოსმალთ გავლენას სხვა და სხვა ადგილებზე. ლალა ფაშა კლარჯეთში დიდხანს დარჩა, მან ხელ ახლავ აღორძინა გათათრების საქმე ქართველებში, თავად-აზნაურებას თვისკენ მიბირება უწყო. მალე ლალა ფაშამ განიზრახა ქართლზე გალაშქრება, აჰან წინ გამოიმძღვარა მოლალატე ქართველი თავადის შვილები, ახალციხით აწყვერზე ჩამოიარეს და ქართლს შეესივნენ. მთელი ქართლი აიკლეს. მაგრამ მაინც ვერ დაიმორჩილეს, რადგანაც მაშინდელი ქართლის ზოგ ვაჟკაციც ნამატურათ იბრძოდნენ. ამათ ოსმალის ჯარის უმეტესი ნაწილი გაწყვიტეს, მთელი ქართლის მინდვრები საესე იყო ამათის მკვდრების მძორებით.

დამარცხებული ფაშა უკან დაბრუნდა, ამან გზათ თმოგვში ათაბაგისკენ გაიარა, ათაბაგი გაუმასპინძლდა. ფაშას ძრავლ ესიამოვნა. შემდეგ ფაშამ ათაბაგი თან გაიყოლა და ოლთისამდის მას ჩააბარა ოლთისი მაშინ უკვე გათათრებული იყო და ერთ სანჯაყათ იყო გადაქცეული. ოსმალთ სხვაც ბევრი პატივი მისცეს ათაბაგს, რადგანაც ათაბაგი მათ მეტათ ოსტატურათ ექცეოდა და ერთგულებას უმტკიცებდა. ქართლში დახოცილ ოსმალის და ქართველთ ლეშთა მეოხებით 1596 წ. გაჩნდა საშინელი დიდი ქირი. ათაბაგი ისე ოსტატურათ განაგებდა, რომ ეს ოსმალთა საჩვენებლათ მაჰმადიანოზასაც

პატივს სცემდა. ამის პატივის ცემა მოტყუილებით არ იყო კარგი ბოლოს ამ ნაკლს თავი გაანება.

ნათქვამია „ძალა აღმართს ხნავსო“, საბრალო ქართველნი და ათაბაგნიც ხან ოსმალთ სჯულს ეკედლებოდენ და თავიანთისას ცხარე ცრემლებით ეთხოვებოდენ და ხან ისევ უკან უბრუნდებოდენ და მამა პაპის სარწმუნოებას ეთვისებოდენ. ასეთი გადასვლ-გადმოსვლა მრავალთ სწყინდა, ნამეტურ ათაბაგს. მხნე და ახოვანი ყვარყვარე ათაბაგიც ბევრჯერ იქმნა გმობილი და გაკიცხული სჯულის გამო. ეს პირი იყო დიდი მხედარ-მთავარი ქართველთა. ბევრჯერ თვით ეს პირიც კი შეება თავის მხედრობით თავისავე მოძმე ქართველთ, მაგრამ ეს მას ნებთ კი არ სდომია, არამედ ოსმალთ ბრძანებით მან ბევრჯერ დაუმტკიცა ოსმალთ, რომ ჩვენ შეიძლება ქრისტიანები ვიყვეთ და თქვენი ერთგულიო. ამ დროის ქართლის გიორგი მეფე ფხიზლათ გრძნობდა საქართველოს ცუდს მდგომარეობას და განსაკუთრებით სამცხის განსაკუდელს. გიორგიმ განიძრახა სამცხის დამორჩილება და მით ოსმალთაგან სამუდამოთ დახსნა. ამან მიმართა კახაბერ გურიელს და დახმარება სთხოვა. ათაბაგს შევებათ და თუ გავიმარჯვებთ, მაშინ ქანეთსა და აჭარას შენ შეგიერთებ და აქეთა მხარეს არტაანს ანუ ზემო ქართლს — ქვემო ქართლსაო. ესენი დასთანხმდენ, მალე ათაბაგს შეებნენ და სძლიეს კიდევ. პირობისამებრ კახაბერს ქანეთი, ლივანა, აჭარა და სხვანი მიჰკერძეს, მაგრამ ეს მიკერძება დიდის ხნით არ იქმნა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალოს ჯარი კვალად მოვიდა, ათაბაგი დაეცა ქართველთ და მთლათ ამოსწყვიტა, აჭარა და ქანეთი კახაბერ გურიელს წაართვეს და დროებით როსტომ გურიელს ჩააბარეს, რომელიც უფრო ერთგული იყო ათაბაგის და ოსმალეთის. ასე ღვრიდა ძაძმის სისხლს. ვაი ჩვენო წარსულო!

ამ ომის შემდეგ ოსმალთაგან ათაბაგს პირდაპირ გამოცხადა გაათათრების საქმე. ოსმალთ აცნობეს, რომ ჩვენ თქვენთან ბრძოლას მოვბეზრდით, ვიდრე არ გაათათრდებით,

მინამდის თქვენში ეს ვაი ვაგლახები არ მოისპობაო, ყოველ-
თვის ჩვენი წინააღმდეგი იქნებითო და ხანდისხან თვით თქვენც
აიშლებით ერთმანერთშიო, ამის მოსასპობლათ ჩვენ გაათ-
რება დავინახეთ საქიროთო. ათაბაგმა ამაზე რიგიანი პასუხი
მისცა და მოახსენა, რომ თქვენ ჩვენს სჯულს ნუ ეხებით,
თქვენ მხოლოდ ერთობისთვის ძალა მოგვეცით, რომ ჩვენ
მტკიცე ერთობა დავამყაროთ, თორემ სხვაფრივ ჩვენი შიში
ნუ გაქვსთ, ჩვენი სჯული თქვენ არაფერს დაგიშლით, ჩვენ
ყოველთვის თქვენი ერთგულნი ვიქნებითო.

ასეთ მოხსენების გამო ეს მალე დაიბარეს სტამბოლში,
წავიდა საჩქაროთ და წარსდგა სულთნის წინაშე და ყოველი-
ვე მოახსენა: აუწყა საქმის გარემოება. აქამან ისეთი ნიქი და
ოსტატობა გამოიჩინა, რომ სულთანს ამის გაპქრიახობას და
შორს მხედველობისაგან აღტაცებული დაიბნა, სარწმუნოე-
ბაზე ლაპარაკს თავი გაანება, ყვარყვარე ქრისტიანობის სარ-
წმუნოებით დაამტკიცა ათაბაგათ და ისე გამოისტუმრა საქარ-
თველოში. ათაბაგი მალე მოვიდა კლარჯეთში, ამ დროს
მთელი კლარჯეთი სანჯაყებათ იყო დაყოფილი. ათაბაგმა
ყველა ესენი შეიერთა და დაიმორჩილა. ყარსი, ოლთისი,
ტაოს კარი და ქანეთი სულ ამის სამთავროდ გახდა, ამის
ბრძანებას ემორჩილებოდნენ. ათაბაგმა დაიწყო რიგიანათ გამ-
გეობა, სჯულიდან ხელ აღებულებს დარიგებას აძლევდა,
ბევრს მუქარებსაც უთვლიდა, რა რიგია სჯულიდან გადად-
გომ გადმოდგომაო, სულთანმა ჩვენი თხოვნა შეიწყნარა,
ჩვენ ჩვენის სჯულით უნდა დავშთეთო, მხოლოდ მის ერთ-
გულებაში კი უნდა ვიქმნეთო. ამ დროს საპცხეში აქა იქ გა-
ყიდულ გამცემ ქართველთა იწყეს გავრცელება და ესენი
არევ-დარევის საქმესაც ხელს უწყობდნენ. მფარველობას უწყე-
დნენ ყველას. კლარჯეთში ქართველო მქადაგებელთ რიცხვი
მცირდებოდა. ამის გამო ყვარყვარემ საიღუმლოთ მხნე სვიმონ
მეფეს მიმართა და დახმარება სთხოვა მქადაგებელ ბერების
გაგზავნით და ქართული წიგნებით. სვიმონ მეფემ თხოვნა სია-
მოვნებით აღუსრულა, ამითში საკმარისი ერთობაც ჩამოვარდა.

სამცხეჲმაც იწყუა გამრავლება, გამაგრება და მოშენება. ამ შშვიდობიან დროს აქა იქ გაჩნდენ ათაბაგის მტრები, ამათ დაიწყეს ჯაშუშობა სულთნის წინაშე, რომ ყვარყვარე გლა-ლატობთ თქვენო. გათათრების საქმეს აბრკოლებს, ნებას არა-ვის აძლევს, რომ თავის სურვილისამებრ გათათრდესო. გარ-და ამისა იგი სვიმონ მეფეს ეკედლება და ემეგობრებაო. თუ ამას უფლება არ წაართვით და ფრთები არ შეაკვეცეთ, მა-შინ შესაძლებელი იქნება, რომ ერთს დღეს ეს ოსმალეთს მოს-ცილდება და საქართველოს მეფეს ჩაბარდებაო. ამის მეოხე-ბით ოსმალეთმა საქართველოში გამოგზავნა სინან ფაშა, რად-განაც ეს წინეთაც იყო საქართველოში და ამას ებძანა, რომ თაბეგი მორჩილ ექმნა, ზოგიერთი უფლებები წაერთო, ქარ-თლიც აეოხრებინა და სვიმონ მეფეც პატიმარ ეყო. ფაშა მალე მოვიდა სამცხეში, ათაბაგის მორჩილება ჰყო და მერე ქართლზე გამოემართა. მალე თფილისს მოადვა და ომი გაი-მართა. ომში ქართველთ გაიმარჯვეს, რადგანაც ქართველნი მხნეთ ებრძოდენ, მტერი მალე უკუ აქციეს. ყვარყვარეჲმაც რიგიანათ და ოსტატურათ აგო სულთანს პასუხი. ხელახლავ დაუმტკიცა ერთგულება და ამით დაამარცხა თვის მტრები და საქართველოს გამცემ მოლალატენი, მაგრამ არ გავიდა დიდი ხანი და ეს მოღვაწე პირი გახდა ავათ და გარდაიცვალა 1583 წ. ამის შემდეგ გამთავრდა მანუჩარ II-რე.

გურიელს ძრიელ აშინებდა ოსმალთაგან ქართველთ ღვე-ნა და გათათრება. 1609 წ. აქარაში მივიდა მამია გურიელი. ოსმალთ ომი გაუმართა მთელი სამცხე აიღო. ათაბაგს გუ-რიელის ასეთი საქციელი ერთის მხრით ადარდებდა. ვაი თუ ბოლოს ჩემი ტახტიც მან დაიკიროსო. გურიელმა იმედი მის-ცა, რომ მე ამას არ ვიზამო. მე მინდა რომ სამცხე პირველ ყოფილ რიგზე მოვიდეს, გამგეთ ისევ შენ იქმნეო. ასეც კმნა, ამან ოსმალი ალაგმა, გათათრებულებს დარიგება მისცა. ათაბაგი აღადგინა გაამაგრა თვითონ კი გურიაში დაბრუნდა.

მანუჩარ ათაბაგს ოსმალთა რალაც უნდოს თვალთ შე-

ხედეს. ზოლოს მოყვრობა დაუწყეს. ესეც კანონიერათ განაგებდა და ოსმალთ ემორჩილებოდა ისე, როგორც რიგი და წესი იყო, ეს მორჩილება არც ქართველთათვის იყო საენო. მანუჩარ ათაბაგმა ყვარყვარეზე არა ნაკლები ნიჭი გამოიჩინა საქმეების მართვაში. ეს რიგიანათ იყო გამოწურთნული. ამის დროს ოსმალთ თაიანთ მქადაგებელთ გამრავლება იწყეს სამცხეში, მაგრამ მანუჩარმა არ გაუშვა, შეაჩერა და ასე შეუთვალა სულთანს:

ჩვენ თქვენი ერთგული ქვეშევრდომები ვართ, თქვენს ბრძანებას ყოველთვის ერთგულათ ვასრულებთ, ერთგულათ ვიხდით ჩვენს ხარკს, ყველაფერში პატივისცემით და რიგიანათ გიყურებთ და თქვენ რაღას გვემართლებით, განა ჩვენც ერთგულების და სიყვარულის მაგიერ ასე უნდა დაგვიწყუთ დევნა. განა მართლ მორწმუნეთ შეეფერებათ სჯულის დევნა. გთხოვთ და გავალებთ, რომ ჩვენ დაგვტოვოთ ჩვენის სჯულით, ჩვენის ზნე ჩვეულებით და ენით, სხვაფრივ რაც გენებოთ და ისურვოთ ის გვიბრძანეთ, ჩვენც თქვენს ბრძანებას მაშინათვე აღვასრულებთ.

ოსმალნი მაინც არ იწმენდავდნენ გულს და ყოველთვის მრისხანებით უმზერდნენ. უთვლიდნენ სჯული უნდა გამოიკვალათ და ხალხსაც უნდა გამოაცვლევინათ. არ იქმნა, ოსმალთ საქმე ვერ მოუხერხდათ. ამათ გადასწყვიტეს საქართვეალში დიდძალი ჯარის გამოგზავნა და ამათის საშუალებით ქართველთ დამონება და ძალდატანებით გაათათრება. ამ დროს ოსმალთ არამც თუ მარტო სამცხის გაათათრება გადასწყვიტეს, არამედ მთელი საქართველოს დამორჩილება და შერე მათი გაათათრებაც. ეს ამბები მანუჩარ ათაბაგმაც მალე შეიტყო. ამიტომ მან მეცადინეობა დაიწყო. ეს დამეგობრებული იყო იმერთ ბატონთან ლა ქართლის მეფესთან. ამათ დახმარება სთხოვა, ათაბაგი ფიქრობდა, რომ ქართლისა და იმერთის დახმარებით ოსმალთ სულ მუსრს გავადნო, აქედან მთლათ გავრეკავ და სამცხესაც გავანთავისუფლებ სამუ-

დამოთ და ამოდონი ომი და ოდიგრებიც მოისპობაო. ქართლის მეფე და იმერთ ბატონი დახმარებას დაჰპირდნენ. ათაბაგმა მთელს საქართველოს ერს მიმართა, ნამეტურ გამოჩენილ მხედრებს და დახმარება სთხოვა.

ამ დროს სპარსეთიდან წამოვიდა ტირან დესპოტ შაჰაბაზი, რომელსაც ერევნის აღება სურდა. მან მალე აიღო ერევანი. ამ დროს შაჰაბაზს ევედრა ათაბაგი და ოსმალთ წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა, რისთვისაც თავის ერთგულება შეჰპირდა, ნიშნათ ამას თავისი ძე მანუჩარი და რამდენიმე სხვა დიდებულთ შვილები გაუგზავნა. ყველა ესენი შაჰაბაზმა მიიღო. ათაბაგს პასუხი მისცა. მალე სპარსეთში დაბრუნდა და ათაბაგის შვილი მანუჩარი ერევნის ბეგლარ ბეგ ამირგუჯინხანს დაუტოვა, ეს ამასთან იზრდებოდა, ქრისტიანობის სჯულით და სპარსთა ზნე ხასიათის ჩვეულებით. ოსმალთ შემოსევის ამბავი შაჰაბაზმა კარგათ იცოდა და გონი ეს მიტომ წავიდა ერევნიდან სპარსეთში. აბა იგი ქართველს რათ უშეყლიდა. მიტომ მოარიდა პირი თათარმა თათარს.

საქართველოს საუკეთესო ვაჟაკობამ ათაბაგთან მოიყარეს თავი, მთელი იმერეთის, გურიის და ქართლის გმირები სულ აქ იყვნენ. ამათ ემატებოდნენ კლარჯელებიც, ამ პირებში რეულან ბევრნი მაღალ გვარის კაციც, ბევრნი მღვდელნი, ბერნი და ქალებიც კი მამაკაცურათ ჩაცმულნი. ყველა ესენი შეგროვდნენ ბორჯომში, ერთ ღღეს თათბირი ჰქმნეს და მხედარ მთავრათ ათაბაგი ამოარჩიეს. ომის თავდარიგი დააწყეს. შემდეგ ამისა დაუწყეს მტერს ცდა. მტრის ხმა მალე გაისმა. ამათ გამოვლეს მთელი კლარჯეთი, გამოვლეს, მოვიდნენ ახალციხეს და გაჩერდნენ. ამ დრომდის ამათ არ იცოდნენ, თუ მანუჩარ საქართველოს მეფის საბრძანებელ მიწაზე იქმნებოდა ქართველთ ჯართან, ამათ ეგონით, რომ ათაბაგი მათ ახალციხეში დახვდებოდა, ამას აღვილათ დაიმორჩილებდნენ და მერე ქართლზე გაითარეშებდნენ, ის კი არა და საქმე წინააღმდეგ მოეწყო. ესენი ღიღის ჯავრით აღივსნენ, მაგრამ რაღას

იზამდენ, ომი მალე უნდა დაწყებულიყო. ესენი დაიმედებულნი იყვნენ, რომ მთელ საქართველოს დავიმორჩილებთ, ათაბაგის ღალატი ჩვენ არას გვავენებსო.

ომის დაწყების დრო მოვიდა, ესენი ნელა ნელა გამოემართნენ ახალციხიდან და აწყვერზე წამოვიდნენ, რადგანაც ოსმალთ სამზღვარი მაშინ იქ იყო. მინამ ესენი მოვიდოდნენ, ათაბაგმა ქართველთ უთხრა:

დღეს უნდა გადასწყდეს ჩვენი საქმე, ეს დღე ჩვენი განკითხვის დღეა, თუ გაქირდა საქმე, მტერს გმირულათ უნდა შევებათ და ჩვენი ქვეყნის ერთი ბეწო აღგილიც არ დაუთმოთ. ქვეყანასა და ერთობას ნუ წავახდენთ. ჩვენი ქვეყანა მოვრწყუათ ჩვენის სისხლით და მათგან კი ნუ ვიძლევით.

მეორე დღეს დაიწყეს ომი, ომი მეტათ ფიცხელი, საზარელი, ასეთი ომი ქართველობას დიდი ხნის განმავლობაში აღარ ენახათ. მთელ საუკეთესო ქართველთ ვაეკაცობამ აქ დასდევს თავი მამულისათვის და მათ მოწამეობის გვირგვინი მიიღეს. დიდის გმირობით იბრძოდნენ ქართველნი. ამ თავგადადებულის გმირობით დასძლიეს ოსმალნი. ოსმალთ დაეხოცათ დიდძალი ლაშქარი, ურიცხვი აფიცრები, ათი უაშა ტყვეთ იპყრეს და დანარჩენი ჯარი გარეკეს ახალციხეზე. მეტე საოცარი გმირობა გამოიჩინეს ქართველებმა, აქედან არღანუჯამდე მიიყვანეს, აქ საქმე შეჩერდა და ოსმალთ მორიგება ითხოვეს. ათაბაგი მოურიგდა. 1611 წ. ოსმალთ თავიანთი ჯარი გაიყვანეს და ათაბაგათ ისევ მანუჩარი დასვეს. მანუჩარმა იწყო მართვა ქვეყნისა, ამავრებდა ზევანს, აქარას, ლივანას და სხვა ადგილებს. ამის ხელში ყველაფერმა იწყო აყვავება. ჩამეტურ ახალციხეში ფეხი გაიმავრეს ქართველ კათოლიკებმა. მაგრამ გავიდა მცირე დროა. ათაბაგი გახდა ავათ და 1614 წ. გარდაიცვალა, რომლის გარდაცვალებამ დაღონებულ ჰყო მთელი ქართველობა. მესხთა მაშინათვე ერევენის ბეგებს მიმართეს და ათაბაგათ მანუჩარისძე სთხოვეს, ათაბაგი ერევენიდამ მალე მოვიდა სამცხეს, ხვანთქრის ნებართვით და დაჯდა ათაბაგათ.

მანუჩარ III-ეც მამის მსგავსად გამოცდილ იყო. იცო-
და ბევრი სხვა და სხვა ენები და მასთანვე ქართველიმწიგნო-
ბარიც გახლდათ. მწიგნობრობასთან მოსამართლე და მოწყა-
ლევ იყო თუ რამ საკუთრება ჰქონდა, მას 'სულ საწყლების
'სასარგებლოთ მიაჩნდა. პატივს სცემდა ყველას და ყველგან
საყოველთაოდ. დიდათ მეცადინეობდა სამცხის გამაგრებაზე
და გაძალუნებაზე. დიდათ შრომობდა ქართველთ სასარგებ-
ლოთ, ეს ფხიზლათ ადევნებდა ოთხსავე კუთხით თვალს და
ძრიელ ფხიზლათ სძებნიდა იმ ქართველთ, ვინც თავიანთ ნე-
ბით თათრდებოდნენ, რომ ამით რამე საჩუქარი მიეღოთ ოს-
მალთაგან. მანუჩარი მთელს თავის სამთავროში მოგზაურობ-
და, ყველას დარიგებას აძლევდა. რომ მაგრათ იყავით, გმი-
რულს სულს ნუ დაკარგავთ, ნურავის შეუშინდებით, სჯულს
ნუ გამოიცვლით. სჯულის გამოცვლა რიგი არ არის, ჩვენ
ქართველნი ვართ, ჩვენი ენა ქართული ენა არის. ჩვენი ქვე-
ყანაც საქართველოა. წინაპართა წესს ნუ დავსტოვებთ, ნუ
დავკარგავთ ჩვენს მამაპაპის საქმეს, ვიყვნეთ ერთგულათ და
ქვეყნისთვის თავ-დადებულათ. ოსმალს ჩვენ ნუ შეუშინდებით,
ჩვენი ჩვენ ვერაფერს დაგვაკლებენო.

ამავე ათაბაგმან განამაგრა ზოგიერთი მონასტრები, მას-
ში განავრცო ქართველთ მქადაგებლები. ნამეტურ პატრო-
ნობდა და მფარველობას უწევდა არტანუჯს, არტაანს ყარა,
ოლთისს და სხვა ასეთ შორეულს ადგილებს, აქ მან მქადა-
გებლებიც განავრცო, რომლებიც ხალხში დადიოდნენ და ქვეყ-
ნისა და სჯულის ერთგულებას ჰქადაგებდნენ. ოსმალნი ათა-
ბაგის მოქმედებას თვალყურს ადევნებდნენ, მზერაყად ყვან-
დათ დაყენებულნი შინად გამცემნი ქართველნი. ათაბაგის
ქვეიან მოქმედების გამო ოსმალთ ჯაერიც მოსდიოდათ მაგ-
რამ პირობის ძალით ხმას ვერ სცემდნენ. უკანასკნელ ისევ
სჯულის საქმეებით დაიწყეს მოქმედება და სურდათ რომ ათა-
ბაგისთვის ომი აეტეხათ.

ოსმალთა ბრძანებით ქართველებში გამოცხადდა შემდე-

გი აზრი: რომელი ქართველიც მუჰხამედს ირწმუნებს და გათათრდება, ის ამით დაამტკიცებს რომ მას სულთანი უფრო უყვარს და მისი ერთგულია, ასეთ პირს რასაკვირველია სულთანიც პატივს აგებს და დახმარებას მისცემს. ვინც ამას არ ისურვებს, ვინც მუჰხამედის წმინდა სჯულს არ მიიღებს, გამოსჩნდება რომ ის არც სულთანის მომხრე იქნება. ამით ძრიელ ბევრი თავადი და აზნაური შეაშინეს ოსმალთ და სჯული გამოაცვლევინეს. ამ პირებს აქა იქ გლეხებიც ბაძავდენ. ქართველთ ესეთი საქციელი ათაბაგს ძრიელ სწყინდა. ამან ქართველებს საქვეყნოთ გამოაუცხადა შემდეგი:

ვინც მამა პაპის სჯულზე ხელს აიღებს, ის მამაპაპის მამულსაც გამოეთხოვოს. მე ასეთ თავ-გასულლებს სასტკათ დავსჯი, მე არც ოსმალთ შეუშინდები ამისთვის და არც ქართველთ ვაპატიებ, ნურაეინ სტყუედებით, თორემ ვისაც შეუტყობ, იმას მე ტყავს გაეაძრობ, ცხენის კუდს მოვაბამ და ვათრევინებო.

ბევრ გზის შეაჩვენებინა ასეთი პირები მღვდელ მთავრებს ათაბაგმა. სამღვდელეობა ასეთ პირების შესახებ ეკლესიაში ქადაგებდენ და სწუხდენ ქართველთა ლალატს და სჯულის გამოცვლას.

მანუჩარ ათაბაგი ქართლსა და იმერეთის მეფეებს უახლოვდებოდა, ამას სურდა რომ ამ მცფეთა მეოხებით სამცხე ოსმალთა ხარკისაგან სამუდამოთ გაეთავისუფლებინა. ამ აზრით მანუჩარმა ოლთისს მიაქცია ყურადღება, უმეტეს ნაწილს იქ სცხოვრებდა, თეიმურაზ I რომ სტამბოლში წავიდა გზათ ამან ათაბაგთან გაიარა და ოლთისში ისადგურა. ათაბაგმა ბევრნაირი დარიგება მისცა თეიმურაზს. ოლთისი, ყარსი და სხვა ასეთი შორეული ადგილნი საქართველოსანი ამ დროსაც კი ქართველებით იყო სავსე. აქ ამ დრომდის ყოველ სოფელს სახელი ქართულათ იხმარებოდა, მთისა, ბარის, წყლისა და სხვების, ქართველთა ნახევარზე მეტიც ქრისტიანები იყვნენ. ორივე სჯულის მალიარებელნი კი ქართულს

ენაზე მოსაუბრენი. ამიტომ ამ აღგილებს ათაბაგი უფრო დიდს ყურადღებას აქცევდა და იქ ქართველებს ამაგრებდა.

რაც ხანი გადიოდა მით ოსმალნიც ძალას მატულობდენ და სჯულიდან გადამდგარნიც მრავლდებოდენ. მანუჩარ ათაბაგიც ასეთ პირების წინააღმდეგ მოქმედებდა, ბევრს ალაგას შეემა სჯულიდან გასულებს, ბევრი დასცა, ბევრი აანიავა, ბევრს ბევრნაირი სასჯელი მიაყენა, მაგრამ მაინც ვერა გააწყო რა. ასეთ მუსულმანთ ძალა დიდი იყო. ახალ მუსულმანებმა იჩივლეს არზრუმის ფაშასთან, რომ ათაბაგი თათრის სჯულს სასტიკათ სდევნისო, ვინც ისლამს იღებს იმას მოსვენებას აღარ აძლევს და სჯის სასტიკათო. ქრისტიანებს კი მფარველობას უწყევს და წყალობას აძლევსო. არზრუმის ფაშამ სულთანს გაუვზავნა ყველაფერი და აუწყა, სულთანის ბრძანებით ათაბაგს მუქარი მოუვიდა. ათაბაგმა შეუთვალა:

ბატონო, თქვენ რათ გინდათ რომ ჩვენში სჯულიდან ვასვლა გამოსვლა დაიწყოს ხალხმა, ჩვენ თქვენი ერთგულნი ვახლავართ და სხვაფერ რა გინდათ ჩვენგან, რას გვემართლებით, რათ გინდათ ჩვენი წახდენა და შფოთის ატეხა. არ იქნა, საქმე არ დაწყნარდა, ათაბაგმა ველარ დაადინჯა არზრუმის ფაშის და სულთნის გული.

ათაბაგს მალე სულთანის რისხვა გამოეცხადა და მუქარა აუწყეს, რომ ოსმალიდან დიდ ძალი ჯარი მოდისო, თან თოფ ზარბაზნებიც წამოიღეს და შენ მთლად გაგაქრობენ და მასთან მთელ საქართველოსაც აიკლებნო. ათაბაგიც მიეცა სამზადის და მეტის გამქრიახობით ამაგრებდა ციხე-კოშკებს და ლაშქარსაც აგროვებდა. ხალხს დიდის ძმურის სიყვარულით და სასოებით ამხნევებდა. ოსმალსო ჯარიც მალე გაჩნდა სამცხეში. ქლეტაც დაიწყეს. ქართველნი ნამეტურ აქარელნი და შაქახელელნი იბრძოდენ მეტათ გმირულათ. ამათ მუსრი გაავლეს ოსმალთ. ჯარი გაუნახევრეს, საქმე გაუქირდათ, ვერც ერთი სიმაგრე ათაბაგისა მათ ვერ აიღეს. ხალხის გაწყვეტის შემდეგ ოსმალთ მორიგებაზე ლაპარაკი ჩამოაგდეს, ქართველ-

თაც ისურვეს მორიგება, რადგანაც ამათის მხრიდანაც დიდ-
ძალი ხალხი გამწყდარიყო. ქართველნი მოღალატეები იყვნენ. ერ-
თობ შემცილებულაყვენ ათაბაგიც ძრიელ სწუხდა ქართველთა.
ამდენ უბედურებაზე. მორიგების შესახებ ლაპარაკი მალე იქ-
მნა და მორიგებაც სწრაფათ მოხდა. ორსავე მხარეს პირობა.
დადეს, ომს თავი გაანებეს.

ათაბაგმა მორიგების პირობისთვის სტამბოლში წასვლის
ნებართვა ითხოვა და იქ იქნება პირობა დადებული, პირობა.
მტკიცე და შეურყეველ დაურღვეველი, რომ მისი ძალით ომი,
ხალხის ხოცვა, ცარცვა და სჯულიდან გასვლა მოისპოსო.
მას ნება მისცეს სტამბოლში წასვლის. ეს მალეც წავიდა.
თან გაიყოლა დიდი ძალი ამაღა ქართველთ. მალე წარსდგა.
სულთანის წინაშე, აღიარა მისი ერთგული ქვეშევრდომობა,
მას დაუმტკიცა თავისი ერთგულება და მისთანვე აუწყა ისიც.
რომ სჯულიდან გადასულლებს მფარველობას ნუ აძლევთ, თო-
რემ ყოველი ყაჩაღი სჯულს იცვლის და მისგამო თქვენგან
მოწყალეობასაც იღებს, პატიმრობისგანაც თავისუფლდება და
აღარც ცუდკაცობას სტოვებსო.

მე ვითხოვ, რომ ქართველი ხალხი თავისი სჯულით
დაშთენ თქვენ ხელში, ჩვენ ათაბაგებიც ჩვენის სჯულით და-
გვამტკიცეთ და მას შემდეგ თქვენ თუ ჩვენ რამე ლაღატი-
შეგვნიშნოთ, მაშინ თუნდ ყველას თავები დაგვქერიოთო.
სულთანს ამის რჩევა დადათ მოეწონა განსაკუთრებით ამის
შორს მხედველობამ და საქმის კოდნამ გააკვირვა იგი. სულ-
თანმა პატივი აგო, ყველაფერი თხოვნა შეისმინა, შეიწყნა-
რა რაც სთხოვეს, ამისთვის ხელშეკრულობის პირობაც დას-
დეს. სულთანმა ათაბაგი დაამტკიცა ათაბაგათ, პირობით ის
წესი დაადგინეს, რომ საქართველოში მოისპოს ხალხის გა-
თათრება. ათაბაგნიც ყოველთვის ქრისტიანობის სჯულის მე-
ქონი უნდა მტკიცდებოდესო. მე ვამტკიცებ ათაბაგათ ქრი-
სტიანის სჯულის მექონ ათაბაგს მანუჩარსაო და დღეის შემ-
დეგ ყველაფერი ასე უნდა იქმნეს აღსრულებულიო.

მორიგება და ათაბაგის დამტკიცება ქართველთ ძრიელ ახარებდა. ათაბაგი მალე გამოემგზავრა საქართველოში, ესენი უკვე ზღვით მოადგენ საქართველოს საზღვარს. საზღვრი- და მოგზაურობა ერთუშეთისაკენ მოუხდა, სადაც სახლობდა ამისი ბიძა ბექა ათაბაგი, ზემოთ რომ ვახსენეთ, დედის იმედის ნაშობი. ბექა ათაბაგმა ისტუმრა მანუჩარ ათაბაგი. დიდი სი- ხარული აღმოუჩინა, კარგათ გაუმაჰსინძლდა. საღამოზე მანუჩარმა ყოველისფერი უამბო თავის ბიძას, აცნობა, რომ დღეის შემდეგ ჩვენში გათათრების საქმე შეჩერდება, ათა- ბაგებსაც ქრისტიანობის სჯულით დაამტკიცებნო. ქართველთ აღარათრის ფიქრად აღარ უნდა გვქონდესო, იმედია, რომ დღეის შემდეგ ჩვენი ქვეყანა გამაგრებას და მოშენებას იწყებსო. სა- უბრის შემდეგ ვახშამი გამართეს, რასაკვირველია კარგი და შესაფერი. საქმელში მანუჩარ ათაბაგს ბექა ათაბაგმა სამსალი წამალი შეაპარა. ვახშმის შემდეგ ლოგინში ჩაწოლის ჯროს საწამლაღი მოერია და რამდენიმე წუთის შემდეგ ათაბაგი გარდა- იცვალა ეს იყო 1624 წელს. ასეთის რიახვით და ძმის ღალა- ტით მოისპო ეს საგლოველი ქართველი, კაცი ქვეყნის ერთ- გული, მოსამართლე, ღარიბთა მფარველი, გლახაკთა გამკითხი, უპატრონოების პატრონი და მოგზაურთა მფარველი. მეორე დღეს ეს ჩინებული პირი ახალციხისაკენ წამოასვენეს და რამდენ- იმე დღის შემდეგ საცარას დაასაფლავეს დიდის მწუხარებით. ამის შემდეგ ათაბაგობა მიიღო ბექა ათაბაგმა, რომელმაც მო- წამლა მანუჩარ ათაბაგი, ათაბაგობა მემკვიდრეობით საკუთრე- ბას შეადგენდა, მანუჩარის შემდეგ ამის შვილს უნდა მიეღო ათაბაგობა, თუ შვილი არ იქნებოდა, მაშინ ძმა მიიღებდა და თუ არც ძმა. იქნებოდა, მაშინ სხვა ვინმე ახლო ნათესავი ათაბაგისა. თუ რაფერ და რაის მეოხებით მიიღო მანუჩარის არა მემკვიდრემ ათაბაგობა, ეს საცნაურ ჰყოს შემდეგმა.

ბეჰა ათაბაგი საჴარ ჴაჴაქალი.

ბექა ათაბაგი იყო ძე ქაიხოსრო ათაბაგისა, ქაიხოსრო ათაბაგი ჩვენს ისტორიაში შესანიშნავი პირია. იგი თავის

დროს რიგიანათ განაგებდა. ერთ დროს ოსმალთა ამას საქმე გაუქირეს, მიტომ მან სპარსეთის ძრიელ შაჰთამაზს მიმართა დახმარების სათხოვნელად, რადგანაც შაჰთამაზს ქართველი ქალი ჰყავდა ცოლად, სამცხელის თავადის შალიკაშვილის ასული. ქაიხოსრო ათაბაგი. სპარსეთში წავიდა, შაჰ-თამაზთან მალე ჩავიდა, დახმარება სთხოვა. ყოინძაც აღჭურქვა დახმარება და მალე საქართველოში გამოისტუმრა. მგზავრობა ყაზმინზე მოუხდა, იქ რაღაც სენით გახდა ავით და ყაზმინშივე მიიცვალა. დედა, ბექა ათაბაგისა იყო დედის იქელი, გამოჩენილი მანდილოსანი საქართველოს ისტორიაში. ამ ქალმა ოთარ ჩოლოყაშვილს მოაკვლევინა ვარაზა შალიკაშვილი, ცოლის ძმა შაჰ-თამაზისა. ამის გამო, საქართველოს ბედმა უმტყუნა, გამცემ შალიკაშვილის მოკვლის გამო შაჰ-თამაზმა მთელი საქართველო აიკლო. თუმცა ბექა ათაბაგის მშობლები არ იყვნენ შესანიშნავი პირნი და იგინი ხშირათ თავიანთ შეცდომებით საქართველოსაც ღუპავდნენ, მაგრამ ვიტყვი იმასაც, რომ ერთსიცა და მეორესაც ბევრი ისეთი საქმეებიც უკეთებიათ, რაც მათს მემამიტურს შეცდომებს მთლათ ჰფარავს და აქარწყლებს მათივე საქმენი.

აი ამათ ოჯახში გაიზარდა ბექა ათაბაგი, ეს იყო ქაიხოსროს მეოთხე შვილი. ბექას პატარაობიდან მეტად ლაღათ ზრდიდნენ. დედას ზედმეტათ უყვარდა, როგორც უმცროსი შვილი. ჩვენში ხომ ეს დღესაც ისევეა და ყველგან მშობლებს უმცროსი შვილები უფრო უყვართ. მშობლებს ვარდა პატარა ბექა ჯაყელს გამძღვლებიც ხშირათ ატარებდნენ ხელით, პატარაობიდანვე შეაჩვიეს ცხენზე ჯდომას, ჯირითობას, იარაღის ხმარებას, ლხინს, თამაშს, ცეკვას და სხვა და სხვა შესაქცევს ლხინებს და მეჯლისებს. პატარაობიდანვე ეს მეტად კობტად ჩაცმა დახურვას მიეჩვია, სარკეში ცქერას, გალამაზებას და თავის ვარცხნას. ქალების ტრფიალსაც ერთობ ადრე მოეწყო. უზომო ტრფიალებამ სასტიკათ გაიტაცა ახალ გაზდა ათაბაგი, სადაც კი წავიდოდა იგი, ყველგან მასპინ-

ძლობას უმართავდენ, ქეიფს, წარდის თამაშს და სხვა და სხვა შესაქევეარ დროს გასატარებელ ლხინებს. თვით ამათ ოჯახშიაც ხშირათ იცოდენ ლხინი და ხალხის მიწვევა, ნადიმი ცეკვა, წარდი და ასეთი პურ-მარილი.

ქეიფებს გარდა ათაბაგი პატარაობიდანვე დიდი მონატრე იყო დიდის დიდების და სახელოვნების. მაგალითად: მას გული ძლიერ ეთანალრებოდა, რომ მის მამის სიკვდილის შემდეგ, ათაბაგობა პირველს შეილს უნდა რგებიყო და იგი-კი სამუდამოთ უნდა გამოსთხოვებოდა ასეთს ხვედრს. ამის მეოხებით ბექამ თავის ძმებში შფოთი და განხეთქილება აღრიდგანვე ჩამოაგდო და დათესა. მამა ცოცხალი ჰყვანდათ, როცა ამან ძმების წინააღდეგ ლალატით დაიწყო მოქმედება, დღე და ღამ მხოლოდ ძმების საწოთ მოქმედებდა. ამათი დედა ბევრს მეცადინეობდა, რომ შეილებში მტკიცე სიყვარული ყოფილიყო დატული, მაგრამ არ იქმნა, ეს მან ვერ მოახერხა და ძმები ისე აირიენენ ბექას მეოხებით, რომ უკანასკნელ მათ გადასწყვიტეს გაყრა, ოჯახის დანაწილება დი ცალკე ცალკე ცხოვრება. ბექა ათაბაგს ერგო წილათ ის მამულები, რაც ერუშეთში და ლივანაში იყო და ამას იქ უნდა ეცხოვრა. გაყოფის შემდეგ იგი დასახლდა ართვინის ახლოს, სოფელ სვეტში, და იქ დაიწყო თავის მამულების გამგეობა. ამის დედას, დედის იმედს ძრიელ შესტკიოდა გული, არ იცოდა რა ექმნა, იგი მხოლოთ იმასლა მეცადინეობდა, რომ შეილებში სიყვარული ჩაეთესა, როგორმე მოერიგებინა და მათში ერთობა დაემყარებინა.

ბექაც მეტის მეტ პატროსნათ ეპყრობოდა დედის იმედს. ბევრის მეცადინეობით დედის იმედმა შეილებში მშვიდობა ჩამოაგდო და ამის შემდეგ აქარაში მიიცვალა. ამან თავის შეილებს ანდერძათ დაუდო, რომ ერთმანერთში მტკიცე ძმობა და ერთობა გქონდესთო, თორემ მტერი აგიკლებთ, ქვეყანას წაგიხდენთ და ხალხსაც გაგიორგულებთო, ბევრი კიდევ სხვა ამ გვარები აუწყა.

დედის ანდერძი შვილებმა მცირე ხანს შეინახეს, უკანასკნელ-კი, მანუჩარ ათაბაგის გამგეობის დროს, ბექა ათაბაგმა დარღვევა დაუწყო და საიდუმლოთ ლალატი. ამან საიდუმლოთ დაიწყო მეცადინეობა წინააღმდეგ თავის ძმის მანუჩარ ათაბაგის ოსმალთა მეოხებით ეს ახალ გათათრებულ ქართველებს მფარველობას უწევდა, ამის ამბები ხშირად ოსმალეთის სულთანსაც მოხსენდებოდა, რომ ბექა ათაბაგი თათრობის მომხრეაო. მაგრამ პირობის ძალით მანუჩარ ათაბაგს ვერას აკლებდენ და ბექას კი პატივს აძლევდენ. მანუჩარ ათაბაგმა ბექას ყოველივე საიდუმლოება და ლალატი შეიტყო. ერთ დღეს შეიყარენ ართვინს და თათბარი ჰქმნეს სხვათა თანა დასწრებით სოფ. სვეტს მანუჩარმა უთხრა ასე:

— ვაჟო, რად ჩაღიხარ ასეთ საქმეებს, რაც სამტრია სჯულისა და ქვეყნის, რათ მოქმედებ ჩუმათ, მეღურათ და რათ გინდა ქვეყნის ლალატი, სჯულის გამოცვლა და ხალხის არევი დარევა. დაგარწმუნებ, რომ სჯულიდან გასულების დაფარვა შენ არაფერს შეგმატებს. გარდა ამისა, ეს იქნება უარყოფა მამა პაპათა სიწმიდისა. მე მოგიხარობ და გაფრთხილებ, რომ ასეთ მტერობას თავი დაანებო, შენთვის იცხოვრო მშვიდობით და ემსახურო შენს ქვეყანას. ქართველ კაცს არ შეჰფერის საქართველოს მტრობა, სჯულის გამოცვლა, ენის დაკარგვა, მწიგნობრობის დაეიწყება და სხ. ბექამ უარი მიუგო და თავი იმართლა ასე:

— რასაც ბრძანებთ, ვგ ყველაფერი ცილის წამება არის. მე ფიცს მოგცემთ, რომ მაგ გვარი საქმენი ჩემში არა ყოფილა რა და არც იქნება. დიდი უდიერობა უნდა იქმნეს, რომ ქართველმა კაცმა საქართველოს ულალატოს, თავის მოსისხლე მტერს მიემხროს, დაივიწყოს თავისი სჯული, ენა, მწიგნობრობა, ქვეყანა, ხალხი და სხვებზედ გაცვალოს. ასეთი კაცი ღირსია გმობის. შეჩივნების და ძაგების, მე თუ ასეთი ვიქმნე, მაშინ მრისხოს ღმერთმა.

— კეთილი.

— უბრძანა მაწუჩარ ათაბაგმა.

— ფიცი მტკიცე უნდა იყოს, ვაჟკაცი. ქართული, სწორე და მართალი.

— ქეშმარიტად. — მიუგო ბექამ.

მალე ფიცი დადეს წინაშე ერის, თავადების და სამღვდელ-ლოების. რამდენიმე ხანი ამათ ფიცი მტკიცეთ დაიცეს, უკანასკნელ ბექამ კი ტრაპიზონის და არზრუმის ფაშებთან მიწერ-მოწერა დაიწყო, ღალატით მოქმედება. ფიცი დაარღვია. მანუჩარმა მალე შეიტყო ღალატის ამბები. ეს პირდაპირ მივიდა ბექა ათაბაგთან სოფელში და გამოუცხადა.

— შენ დაარღვიე დედი ჩვენის ანდერძი, შენვე დაარღვიე ის ფიცი, რაც წინედ საქვეყნოთ მიიღე, მე გიცხადებ შენ, როგორც ჩემს ძმას, რომ ქვეყნის და ერის ღალატს თავი გაანებო, ოსმალის ფაშებთან ჩუმი მიწერ-მოწერა მოსპო, თორემ იცოდე რომ დედამიწიდან აღგგვი. ქვეყნის მოღალატეებს მე ვერ შევიფერებ ჩემს ქვეყანაში, ი' გინდ ძმა იყოს, გინდ მამა და დედა.

ათაბაგი სასტიკათ მრისხანებდა, ბექა სდუმდა. მცირე ხნის შემდეგ ამათში საუბარი ასტყდა, საუბარი ფიცხელი, შფოთის დამბადებელი და მეტათ საზარალო ქართველთათვის. ძმა ძმას ემუქრებოდა სიკვდილს და ქვეყნის სისხლში ხელის დაბანვას. მაგრამ აქაც გაჩნდნ ერთგული პირები და ძმები დააშოშმინეს. ბექა ათაბაგს ამხილეს და ამცნეს შეცდომები, ქვეყნის დაღუპვის დასაწყი კარს გვადგია და დიდი უბედურებაო. ბექა სინიღისის მხილებაში შევიდა, ხელახლავ დაიფიცა ერთგულებაზე და ამ დღიდან ღალატს განშორდა, ძმებსა და ძმის წულებს ემხრობოდა, და ქართველთადმი ღვთიურს მოვალეობას და სამსახურს იჩენდა. ბექას ასეთ საქციელზე მანუჩარ ათაბაგიც დარწმუნდა. ამათში მისვლა-მოსვლაჲ გაიმართა, ხშირად საუბარიც ქართველობის შესახებ. მთელი ლივანა, აქარა და სხვათა მხრის ქართველნი უეჭვოთ დარწმუნდნ მასზე, რომ ათაბაგმა საიდუმლოთ ქვეყნის ღალატს თავი გაანებო.

ამ დროს მოხდა ქართველთა და ოსმალთ ზავი. ბევრი ბრძოლის შემდეგ, მორიგებაზედ ჩამოავდეს ლაპარაკი. მალე მორიგებაც მოხდა. მორიგების პირობის დასადებად ათაბაგი სტამბოლს წავიდა, იქ სულთანს მოურიგდა ასე: საათაბაგო ოსმალეთის ქვეშევრდომათვე შთება, ის როგორც აქამდის იყო. ოსმალნი ათაბაგებს ყოველთვის ქრისტიანობით დაამტკიცებენ, ქართველთ ტყვეების სყიდვა უნდა მოისპოს, ან ტყვეებით ოსმალთ სახელმწიფო ხარჯის გადახდა, როგორც ის აქამდის იყო, რომ ხშირად ქართველ ყმაწვილებით უხდიდენ ხარკს. ქართველთ ოსმალთათვის წლიური ხარჯი უნდა ეძლიათ მით, რითაც და როგორც შეიძლებდენ. დაიღო ხარჯის გადახდის წესიც ასე: ხარჯში უნდა ეძლიათ მატყლი, ბამბა, ყაჭი, სიმინდი, ღომი, ქერი, პური, ყველი, ერბო და სხვაც ბევრი ამ გვარი. ყველა ეს მცხოვრებთ უნდა ბათუმში ჩაეტანათ და მერე იქიდან ამაებს გემებით ზიდავდენ სხვა და სხვა ოსმალთა სახელმწიფო ქალაქებში.

პირობა ასე მოეწყო. ეს რასაკვირველია კაი იქმნებოდა და ქართველნი ქირნახულით ყოველთვის ადვილათ გადიხდიდენ სახელმწიფო ხარჯს. ეს ყველასთვის სასიამოვნო იყო. მანუჩარ ათაბაგსაც აუსრულდა გულის წადილი. რაკი სულთანთან მტკიცედ ხელშეკრულებაც დადო, მის შემდეგ, დაიმედებულნი საქართველოსაკენ გამოეშურა. იგი მალე მოვიდა საქართველოში შავის ზღვით, მგზავრობის დროს ძმასთან ართვინის ახლოს, სოფ, სვეტში. ათაბაგი ბიძასთან მით უფრო მივიდა სახლში, რადგანაც დროებით ათაბაგობის მართვა მას მიანდო. ბიძა გაუმასპინძლდა, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, მანუჩარ ათაბაგი მოწამლით გარდაიცვალა ამ ღამეს. მიცვალებული თანამხლებლებმა ახალციხეს წამოასვენეს. ამის შემდეგ ბექა ათაბაგი მალე წავიდა სტამბოლს, წარსდგა სულთანის წინაშე, აუწყა მანუჩარის სიკვდილი და ქვეყნის ვითარება და სხვა და სხვაცნობები.

სულთანმა ყოველივე მოისმინა და მერე ნასიამოვნებმა ჰკითხა:

— ახლა თქვენ რას ითხოვთ ჩემგან, რას მავალვებთ, რომ გიბოძოთ?

ათაბაგმა მოწონებით მიუგო, თან აღუთქვა თვისი ერთგულება და თხოვნა ასე:

— დიდებულო მბრძანებელო და მზისა და მთვარისბადალო და წონავ, მე ვარ თქვენი ერთგული და ფეხთა მტვერი და მიწა. მე ვადიდებთ თქვენ და ვადიდებთ თქვენს მეფობას, კეთილო მბრძანებელო. მე მსურს, რომ ათაბაგობა მიბოძოთ, მე მაკუთნოთ ეს ღირსება და ამის ნიშნად, რომ მე თქვენი ერთგული და მიწა მტვერი ვარ, ვტოვებ ჩვენს სჯულს და ვიწამებ ისლამს, მუჰამედს და მივიღებ თქვენსას. ვიქნები თქვენი უერთგულესი და ორგული საქართველოსი, ქართველების და ქრისტიანობის, მხოლოდ მე მიბოძეთ ათაბაგობა.

სულთანს ესიამოვნა ათაბაგის მოხსენება, ხოლო ცოტა ექვეში შევიდა. ათაბაგნი მოტყუილებას დაჩვეულები არიან და ვაი თუ ესეც მატყუილებს მეო. ასევე უთხრა ბექას. ბექამ რა შეიტყო სულთანის ექვი, ამიტომ მიუგო ახალი სიტყვა და ყოველივე ექვი სულთანს დაურღვია, ნიშნად თვისის ერთგულების ისიც აღიარა და დაასახელა, თუ ის წინეთ როგორ ეკამათებოდა სულთანის ორგულებს და მით რა სამსახურს უწევდა ოსმალოს და ისლამს. სულთანი ამაზედ დარწმუნდა, ამიტომ ამან მიუგო:

— კეთილი, შენის ლაპარაკიდან მწამს შენი ჩვენდამი ერთგულება. შენ გიბოძემ ათაბაგობას და შენს მომდევართ ვაკუთვნებ მას. მაგრამ მე თქვენი გვარის კაცების ექვი მაქვს, თქვენ თუ ჩემი ერთგული ხართ მაშინ ჯერეთ მუჰამედი და ისლამი იწამეთ და მეც მზათ ვარ, რომ თქვენც მის შემდეგ დაგამტკიცოთ ათაბაგათ და გაგისტუმროთ შინ. ბექა ათაბაგმა მოახსენა.

— მიმიღეთ ბატონო, შემიერთეთ, მე მხოლოდ ვარ, რომ ისე მოვიქცე, როგორც თქვენ გვიბრძანებთ.

სულთანს ესიამოვნა, მაშინათვე დაიბარა თ. ის კაცები,

სჯულის მეთაური, შეიხულ ისლამი და გამოუცხადა მათ ათაბაგის ჰაზრი ეს ცნობა ყველას ესიამოვნათ. მის მერე ათაბაგს შეიხულ ისლამმა მცირე რამ ლოცვები ასწავლა, რამდენიმე ხნის შემდეგ ისლამის ერთგულებისათვის ფიცი ჩამოართვეს და მის მერე, ერთ დღეს, სტამბოლში, ბექა ათაბაგი საქვეყნოთ შეუერთდა ისლამს. ამ დროს მას, ბექას მაგიერ საფარა უწოდეს.

ისლამთან დაკავშირების შემდეგ, ბექა ათაბაგს სულთანმა აუწყა შემდეგი:

— შენ დღეის შემდეგ მუსულმანი ხარ, ჩვენი ძმა, თქვენი გვარიდან ეს პირველი მაგალითი არის, თქვენ პირველი ხართ, ამიტომ მოგიწოდებთ, რომ როგორც სჯულით, ისევე საქმით და თანამდებობითაც თქვენ პირველი უნდა იყოთ. ამიტომ ჩვენ გვსურს, რომ ეგ თქვენებული ათაბაგობა იქით გადავდოთ, ვინაიდან იგი ქართული არის და ჩვენ ჩვენებული თანამდებობა მოგცეთ, ესე იგი ფაშობა გიბოძოთ და დაგამტკიცოთ ახალციხის ფაშათ. ჩვენი კაცი თუ ხარ, ბარემ საქმითაც ჩვენი იყავი.

ბექას, ანუ საფარ ფაშას, ათაბაგობის ღირსების მოცილება ერთის მხრით ემძიმა, მაგრამ წინადადება ისეთის კილოთი იყო განცხადებული, რომ უარს ვერ ეტყოდა და ვერც უთხრა. თანახმა გახდა და მიუგო:

— თქვენს ბრძანებას ყოველთვის აღვასრულებ, ყოველივეს მივიღებ, ხოლო იმას კი ვითხოვ, რომ ჩემ შემდეგ ფაშობა ჩემს შვილებზედ გადავიდეს და ეს ღირსება დაშთეს ჩემი გვარის და შვილის შვილების საკუთრებათ, შვილიდამ-შვილზედ გადადიოდეს.

სულთანმა ამის პირობა მისცა, ამის შემდეგ იგი დაამტკიცეს ახალციხის ფაშათ, მას დაუმორჩილეს მთელი სამცხე-საათაბაგოს ფაშები, ბეგები, ალია-ბეგები, სანჯაყ ბეგები და თვით კი ეს ახალციხის ფაშა დაუქვემდებარეს არზრუმის სერსკერს, ანუ სამხედრო გუბერნატორს.

ბექა ათაბაგის გაათათრება მოხდა 15 ივლისს, 1625 წ. ისლამთან დაკავშირების წინათ, თითქმის იმავე დღეს ბექა ათაბაგმა სულთანს და რჯულის თავკაცებს ასეთი პირობაც მისცა ფიციტ:

— ჯერეთ მე შეუერთდები ისლამს, მის მერე შეუერთებ მთელს თქვენს საბრძანებელს სამცხე-საათაბაგოს ქართველთ და ბოლოს, ვეცდები რომ მთელი საქართველოც დაგიმორჩილოთ და მასთან მათ ისლამიც მივადებინო, თქვენი ერთგულები გაეხადო. ეს წინადადებაც დიდათ ესიამოვნათ. ამიტომ მას მისცეს კარგი საჩუქრები, მალე დაამტკიცეს ახალციხის ფაშათ და გამოისტრმრეს საქართველოში დიდის დიდებით, და სხვა და სხვა ფირმანებით, ჯარის კაცებით, საომარის იარაღით, ზარბაზნებით და სხვაც ასეთის საჭიროებით. მასთანვე მოსწერა ტრაპიზონის და არზრუმის ფაშებს, რომ თქვენ ამ საფარ ფაშას ახალციხეში გაფაშებისათვის დახმარება გაუწიეთ და ჯარით დაეხმარეთო. მგზავრობის დროს, სტამბოლიდან გამოყოლებულ ჯარის კაცთ გზაში ემატებოდნენ სხვა ჯარის კაცნიც, ვიდრე ეს ახალციხეში მოვიდა, მინამდლის მას დიდი ძალი ჯარის კაცნი მოუგროვდნენ მცველად.

ბექას სჯულის გამოცვლის ამბავი ახალციხეში ქართველებმა წინათვე იცოდნენ. ახალციხეში მისვლის დროს, მაინც ქართველები გზაში მიეგებნენ და პატივი სცეს. სიტყვით კი არაფერი უთხრეს. აქვე ერივნენ ახალციხის ქართველ სამღვდელლონი. ათაბაგი თავის წინაპართა მსგავსათ ჯერეთ საფარაში უნდა წასულიყო, ელოცნა და მერე უნდა მოსულიყო თავის სამთავრო სახლში, მაგრამ მან ეს არ ქმნა, რადგანაც იგი მუსულმანი იყო. ამაზედ ხალხი უკმაყოფილო დაურჩა, მაგრამ წინააღმდეგობას ვერ უწევდნენ და არას უცხადებდნენ.

ათაბაგის მოსვლის დღესვე ახალციხე აივსო ოსმალოს ჯარის კაცებით, თოფ-ზარბაზნებით და საომარის იარაღით. ამასვე თან მოჰყვნენ სჯულის თავი კაცები, ხოჯები და მოღლე-

ბი. მოსვლის მეორე დღეს ფაშამ მიიხმო მთელი ახალციხის ქართველობა და გაუცხადა ეს:

— მე ისლამს შევეუერთდი, დღეიდან მუსულმანი ვარ და ასეც მიგულეთ. მე მუსულმანი ვარ, მაგრამ მაინც არც თქვენ მოგაკლებთ პატივს. მე ვიქნები თქვენი პატივის მცემელი და სულთანის ერთგული, ამით არა დაშავდება რა. ღმერთმა ასე ინება, ასე მოაწყო საქმე და მეც მიტომ შევეუერთდი მას. ბძანება არის მოცემული, რომ დღეის შემდეგ, მთელს ჩემს საბძანებელში ვინცკი სცხოვრებენ ქართველნი ყველამ ისლამი უნდა იწამოს. ჩვენი ხელმწიფის ნატვრა ეს არის. მეც ამას ვემსახურები დღეს. თქვენც გატყობინებთ მას.

ამის ასეთი განცხადება ბევრს ეწყინა. ამათ ქართლს, კახეთს და იმერეთს ათაბაგის ცნობები მალე გაგზავნეს და აცნობეს. საფარ ფაშას მრავალთაგან საყვედურის წერილები და ცნობებიც მოსდიოდა, მაგრამ იგი ამით არ შინდებოდა, ყველას პასუხს აძლევდა. ცნობა გვაქვს, რომ საფარ ფაშამ ქართული წერა-კითხვაც კარგად იცოდა, ამისაგან ხელ-მოწერილი, სიგელ-გუჯრებიც არის დაშთენილი. ჩვენ ისიც ვიცით, რომ ამ პირს ისიც კი უთქვამს, რომ მე ვიქნები სჯულით მუსულმანი, თათარი ხოლო ტომით, ენით და სისხლით ქართველი, ქართველთ ოჯახის ფაშაო.

შეიძლება აქ საქმე ასეც ყოფილიყო, ვინ იცის, იქნება ამ ისლამთან დაკავშირებით უფრო მეტი სიკეთე მოეტანა თავის სამშობლო საქართველოსთვის. ვინც არ გათათრდა და ქრისტიანობაზედ მტკიცეთ დაშთენ, იმათ რა მოიგეს, რითი უშველეს თავიანთ თავს? არაფრით, უბრალოდ ეწამენ ამისათვის მრავალნი. რასაკვირველია სჯულის გამოცვლა კარგი არ არის, მაგრამ თუ ეს ცვლილება რამე საქვეყნო პირობებს მოაქვს, მაშინ მეტი რა გზა არის, უნდა მას დაეთმოს უპირატესობა. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ხოსრო მირზა ისლამს დაუკავშირდა, ასევე ირაკლი პირველი და სხვანიც ბევრნი, მაგრამ ამით საქმე არ წახდენიათ. ნაცვლად ამის მათ დიდი

ნდობა მოუპოვებიათ და მით თავიანთის ქვეყნისათვისაც უფრო დიდათ უსარგებლებიათ. ვინ იცის იქნება ამ პირსაც ასევე სურდა. ყველაფერი შეიძლება.

ხოლო ამის სჯულის გამოცვლის შემდეგ ბევრი აღარ აცალეს, აუტყდენ მრავალნი, დაუწყეს კიცხვა-გმობა, ძრახვა, ზოგი გამსყიდველს უწოდებდა, ზოგი მოღალატეს, ზოგი იუდას, ზოგი ვინ იცის რას არა, აგინებდენ, სწყევლიდენ და ვინ იცის რას არ უძღვნიდენ, ამით ეს პირი დიდათ გააბოროტეს, ბოროტებას ბოროტება მოჰყვა და უკანასკნელ ესეც გადაეკიდა მათ. ჯიბრმა ჯიბრი გამოიწვია, მტრობამ-მტრობა და ამიტომ, თუ ქართველნი ამას ჰკიცხავდენ და მტრობდენ, ამიტომ მანაც მძლავრი მახვილი აიღო ხელში და დაუწყო ქართველებს ბრძოლა და ამით მორევაც.

ერთხელ გაჯავრებული იყო საფარ ფაშა. ამ დროს მან მთელი სამცხის დიდებულნი შეჰყარა ახალციხეში. აქ იყვენ თითქმის ყველა გვარის დიდებულთაგანი და მათ საჯაროთ და აშკარათ განუცხადა თავის ეს წინადადება.

მე თათარი ვარ, გავთათრდი, ვინც ოსმალის ხელში არიან, ისინი სულ თათრები უნდა იყვენ, ამიტომ, მე გიცხადებთ, რომ ჩემს კიცხვას თავი გაანებოთ და მასთან გიბრძანებთ იმასაც, რომ თქვენც ისლამი მიიღოთ, მაჰმადს შეუერთდეთ. ასე გირჩევთ, თორემ არა გამოვა რა თქვენის უარით. მაინც ჩვენი ხელმწიფე არ დაგტოვებთ უიმისოდ.

ხალხში საშინელი ჩოჩქოლი და ყაყანი გაისმა. ჩუმად ამბობდენ მსმენელნი:

— თითონ ღმერთმა მშვიდობა მისცეს, ხომ გათათრდა, ჩვენ რაღას ჩამოგვკიდებია, ჩვენ ჩვენი საქმის ვიცით.

ეს სიტყვებიც კარგად შეიტყო საფარ ფაშამ, ამან მიუგო მათ დარიგებით:

— მე კი არ გატანთ ძალას რომ გათათრდეთ, ამას ჩვენი ხელმწიფე გვავალეხს, ქართველთ ვინც ჩემს ხელში იქნება, უსათუოდ ჩემი სჯულის უნდა იყოსო, საქმე ამაში გახლავსთ,

არ გინდათ, არ ემორჩილებით ბრძანებას, მაშინ აიყარენით და წადით იქით, საითაც თქვენი სჯულის ხალხია, ამასთ ქვენ არავინ დაგიშლით.

ხალხმა კიდევ უარი უთხრა. საქმე სახუმრო აღარ იყო. ამიტომ ქართველთ ორში ერთი ელოდათ, ან ისლამი და ან აქედან წასვლა, გადასახლება. ესენი კი არც ერთს არ შერებოდენ. მაშინ საფარ ფაშამ ოსმალოს ჯარი მოიხმო და მათის მეოხებით უძლურ ჰყო უჯიათი მოთავენი და დაიმორჩილა. დამორჩილების დროსვე დარიგება მისცა, აუწყა, რომ უარით არა გამოვა რა, ქვეყანა შლილობაში იქნება ყოველთვისაო და ამიტომ გირჩევთ, რომ ერთხელა და სამუდამოთ მორჩეთ ამ აურ-ზაურს და მიიღოთ ისლამი, ამით მოისვენებთ თქვენც. მოისვენებს ქვეყანაც, და ყოველივე დაწყნარდებაო. მარა მაინც უარი განაცხადეს. ფაშა გაცეცხლდა ამაზედ და კრება დაიშალა. მეორე დღეს კვალად მიიხმო მან ხსენებულნი პირნი და განაცხადა მრისხანებით შემდეგი ბრძანება:

— ვინც გათათრდება ხომ კაი, ვინც არადა ის აქ არ დარჩება, თუ დარჩა და უჯიათობა გასწია, მაშინ მას თავი მოეკვეთება.

საფარ ფაშა მრისხანებით აცხადებდა თავის ბრძანებას. ქართველთათვის კი ეს მეხის ტეხა იყო. ამ ამბავს მოყვა დიდი უბედურება, ხალხის შლილობა, ლალატი და ჯაშუშობა. საქმე გაქირდა, ორში ერთი უნდა აღესრულებინათ. თავად-აზნაურთა ოჯახების ზოგი გადმოსახლებულ იქმნენ გურიაში, იმერეთში და ქართლში, ზოგნი იქ დარჩენ და წამებულ იქმნენ სიკვდილით, ზოგნი კი იქ დაშთენ და გათათრდენ. პირველ დღეს ცოტანი გათათრდენ, შემდეგ და შემდეგ კი ემატებოდენ, ბევრნი საიდუმლოთ ქრისტიანობასაც ინახავდენ. ნახევარზე მეტი კი ქარაულ-კახეთში იქმნენ გადმოსული და ქართლ კახეთის და იმერთ ბატონიშვილებისაგან მიღებული იმავე წოდებით, როგორც საათაბაგოში იყვენ. აი ესეც არის ერთი იმის მიზეზთაგანი, რომ ქარაულ-კახეთში და ნამეტურ

იმერეთში ასე მრავალია თავად აზნაურთა გვარები. პირველ გათათრების გამოცხადების შემდეგ ქართველთ თავად აზნაურებმა თხოვნა გაუგზავნეს სულთანს და სთხვეს, რომ ჩვენ სჯულზე დაგვტოვეთ და ისე გვიმსახურეთო. უარი მოუვიდათ. არ შეიძლება, მაგ საქმის ვითარება საფარ ფაშამ იცისო. ქართლში და იმერეთში გადმოსულ თავად-აზნაურების მამულებს საფარ ფაშა იძენდა და მერე ამეებს ჰმატებდა იმ აზნაურებს, თავადებს და გლეხებს, როჴლებიც ისლამს აღვილათ უერთდებოდენ.

ყველაზე ადვილათ ჯავახეთის თავად აზნაურებმა იწყეს გათათრება, ყველაზე ადვილათ გათათრების საფუძველი ახალციხეში და მის მიდამოებში დამტკიცდა. ახალციხის მიდამოების თავად აზნაურები ამით გამოჩენილნი არიან, მაგალითად ათაბაგნი ხიმშიაშვილები, ფალავანდისშვილები, ერისთვისშვილები, ხერხეულიძეები, ვაჩნიძეები, დიასამიძეები, ციციშვილები და სხვანი. აზნაურთაგან უფრო მრავალნი იქმენ შეკავშირებულნი თათრობასთან. ახალციხეში თავისუფლათ მოიფინენ მოლები და ხოჯები, აქ ამავე დროს დამტკიცდა მუფთი და მისი მეჯლიში ყადებიტურთ. დააფუძნეს პატარა საერო სამრევლო მედრესები და ახალციხეში სასულიერო სასწავლებელი-მოლების. აქ უნდა გამოეზარდათ ქართველი მოლები და ხოჯები. ახალციხის იქითა მხარეს კი, უფრო შორს და ოსმალთათვის უფრო საჭირო ადგილებში ეს ასე ადვილათ ვერ იქმნა სისრულეში მოყვანილი. იქ სჯულის გამო დიდი ომი გამართეს და ნამეტურ აქარაში, მაქახელში, პარხალს, ოლთის, ერუშეთს, შავშეთს, ლივანას და სხვა ადგილებში.

საფარ ფაშამ რაკი თავად აზნაურებში მოახერხა და შეიტანა ისლამი, მის შემდეგ მას იმედი მიეცა, რომ ახლა კი შეიძლება რამე მოგახერხო და ხალხი და სამღვდელეობაც ადვილათ დავიყოლიო და მოვრჩე ამათ დავიდარაბასაო. რამდენიმე ხნის შემდეგ საფარ ფაშამ სამღვდელეობას დაუწყო დაპარაკ და დარიგება, რომ ჩვენ ველარას გავაწყობთ და სჯული სჯულ-

ლი არის ხომა და ამიტომ ნუ ვიზამთ ქვეყნის ავსა და ნუ ავიშლებით, მივიღოთ ისლამი და ვადიდოთ ღმერთიო.

მღვდელთაგან ამან დიდი უარი მიიღო, მერე ასეთი ღარიგება მისცა.

— დღეიდან თქვენ მე გამაავკაცებთ, ჩემში ჩაინერგება კერპების მტრობა და ამას ნუ იზამთ.

მათ ისევ უარი მიუგეს, რაც გენებოს ის ქენით და ჩვენ კი ვერ დავგიმირჩილებ, ნაცვლად მოარჩილების ვიქმნებით ყოველთვის თქვენი განძრახვის მტრებიო. საფარ ფაშა ამაზედ დამედურა დიდათ და უთხრა პასუხი ასე:

— კარგი, ნება თქვენი იყოს, ქენით რაც გენებოთ და იცოდეთ, რომ ყოველი შრომა თქვენი ამაო აქნება, მე ჩემსას გავიტანო.

ამ დღიდან საფარ ფაშა გაგულისდა დიდათ, გადაეკიდა არა მარტო სამღვდელოებას, არამედ ყველას, ვინც კი წინამღვდევი აყო. სამღვდელოებაც უარესად ამხედრდა, ხსნა აღარსად იყო, მაგრამ ესენი მაინც თავიანთს არ იშლიდენ და ხალხში დადიოდენ და ლაპარაკობდენ ქადაგების კილოთი ასე:

რაკი ჩვენ ძალა აღარ გვაქვს და მოუძლოურდით, ვიქმნეთ ოსმალთ ხელში, ხოლო მამაპაპის სჯულს ნუ დავსტოვებთ.

ასევე უქადაგებდენ საფარ ფაშას და ნამეტურ მის სახლობას, სწორეთ ასეთ საქმეთა მეოხება იყო, რომ საფარ ფაშის წყალობით გათათრებულ იქმნენ მრავლად ქართველნი, და საფარ ფაშის სახლობა კი თავს ინახავდა ქრისტიანობით. საფარ ფაშას თავის ოჯახის გათათრების საქმე ისე გაუძნელდა, ისე გაუჭირდა შინაურ წევრთ გადაყვანა, რომ უკანასკნელ იძულებულმა სასტიკი ზომები იხმარა და ისე შეიტანა თავის ოჯახში ისლამი. როგორც მის ოჯახში, ისევე სხვის ოჯახებშიაც ისევე იყო ისლამის საქმე დაყენებული.

საფარ ფაშამ აშკარათ ნახა სამღვდელოების მეცადინეობა, ამიტომ მან ერთ დღეს დაიბარა მთელი სამღვდელოება და გამოუტყადა ასე:

— გიცხადებთ ყველას საქვეყნოთ, რომ მე გავთათრდი, ერთ-

გული გავხდი ოსმალის, ჩემი სურვილი ასე იყო, ოსმალთა მე ამისათვის ამამალღეს, უძლიერესის დიდებით შემმოხსეს. მთელი სამცხე-საათაბაგო ჩემს საბრძანებლად დანიშნეს, თქვენც ჩემს მონებათ, ეხლა მე სრული ბატონი ვარ თქვენი, ჩემს ხელთ არის თქვენი თავი, მე ჩემს საბრძანებელში ქართველთ ველარ დავაყენებ, თუ იმათ თათრის სჯული არ მიიღესო. ამდენი მონასტერ-ეკლესიებიც საჭირო არ არის, კმარა სამი-ოთხი ეკლესია მთელს მხარეში და ორი-სამი ბერი, დანარჩენი წადით აქედან, თუ აქ დარჩებით, მაშინ თქვენ უნდა გაათათრდეთ, თქვენი გაუთათრებლობა შეუძლებელია.

ქართველთ სამღვდელთა დიდათ ეწინააღმდეგა, მაგრამ ვერაფერი გააწყვეს, საფარ ფაშამ თავისი ბრძანება და წადილი სისრულეში მოიყვანა, მთავრობის ბრძანებაც ასეთი იყო.

ერთ დღეს დაკეტილ იქნა ამის ბრძანებით მთელი საათაბაგოს ეკლესიები, მღვდლებს აღეკრძალათ შიგ შესვლა და წირვა ლოცვის აღსრულება. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკლესიებს დაუწყეს ჩხრეკა, საცა კი რამ ხატები იყო, ზარები და ან სხვა რამ ნივთები ყველა ამაებს ერთ ალაგას აგროვებდენ. ასე და ამ გვარათ მთელს სამცხეში 5000 ეკლესიაზე მეტი იქნა გაუქმებულ-მოსპობილი, რაც მასში საეკლესიო ნივთები იყო, ესენიც საფარ ფაშის ბრძანებით ერთ სახლში შეკრიბეს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ყველა ეს შეკრებილი საეკლესიო ნივთებიც საფარ ფაშის ბრძანებით არზრუმს და სტამბოლს გაიგზავნა, მთავრობას გადასცეს, მერე იგი დაყიდეს. ბევრს ალაგას კი სამღვდელობას მოუსწრიათ, ფაშის კაცებისაგან დაკეტილი ეკლესიის კარები გაუღიათ, საეკლესიო ნივთები გამოუტანიათ აქა იქ დაუმალავთ, რაც მძიმე ყოფილა მაგალითად ზარები და სხვა ასეთი ნივთები კი იქვე მიწაში დაუმარხავთ, იმ დროებში მიწაში დაფლულ ძვირფას ნივთების დღესაც სჩნდება ხშირად.

საეკლესიო ნივთების შეკრების შემდეგ საფარ ფაშამ სამღვდელთა მძივო ხელი. უკანასკნელ საქმე ძალადობაზე მი-

ვიდა. საფარ ფაშამ ბრძოლა დაუწყო მათ, სამღვდლოება შეებრძოლა, მაგრამ უბრალოთ, ველარა მოახერხეს რა. უკანასკნელ სასტიკ დევნასაც მიეცენ. ხალხსაც შიში და გაფრთხილება გამოუცხადეს, რომ ვინც სამღვდლოებას დაეხმარება, იმას თათრის სჯულის წესით სასტიკათ დაესჯითო. ამგვარათ საფარ ფაშა მალე მოესწრა მთავრობის წადილის განხორციელებას. ჯავახეთში სამღვდლოება შემცირდა და მათ მაგიერ მოლა, ხოჯებმა იწყეს გამრავლება, ეკლესიების მაგიერ ჯამეების შენება იწყეს, ვინც გათათრდა ხომ კაი და ვინც არა მათი ფიქრი აღარ ჰქონდათ, ესენიც დღეს თუ ხვალ გათათრდებიანო. საქმე სხვა ადგილების ქართველთ გათათრება იყო, რომელთა შიშიც საფარ ფაშას სასტიკათ აფიქრებდა.

ჯავახეთი დამესხეთის დადინჯების შემდეგ საფარ ფაშა წავიდა აქარაში, შეყარა სხვა და სხვა კუთხის ხალხი და ყველას საერთოთ გამოუცხადა გათათრება. ხალხი აღელდა, ბრძანებაზე უარი ჰყვეს და ბრძოლა გამოუცხადეს. ბრძოლა მალე გაიმართა. ოსმალთ წინააღმდეგ აქარელნი „მოღი ნახე“-ს ციხიდან იბრძოდნენ: ციხეს მფარველობდნენ და მამაკურად იბრძოდნენ ძველი თავადის გვარის პირთარეშის ძენი, დღეს ბეჟანიძეები. (ბეჟან-ოღლეები). ეს ციხე ხსენებულ დროს იქმნა დაქცეული. ქართველნი გამეტებით იბრძოდნენ და ქედს არ იხრიდნენ, მაგრამ საბოლოოთ კი წახდა საქმე. აქ დაეცა ქართველობა. ბევრმა წვალებამ მოაბეზრა, ქართველთ იწყეს გათათრება. მაგრამ მცირეთ. ვინც გათათრდებოდა მათაც სასტიკათ სდევნიდნენ ქრისტიან ქართველნი. აქარელთ ისე გაუქირეს საფარ ფაშას საქმე, რომ მან დროებით მათი გათათრება შეაჩერა. შეაჩერა მით უფრო, რადგანაც მთელს მის სიცოცხლეში აქარელნი მოუსვენრათ იბრძოდნენ. აქარამ, მაქახელამ, ზეგანმა და ლივანამ სჯულის გამო 100 წელზე მეტი იომა. 1630—1740 წლებამდე ესენი დაუცხრომლათ იბრძოდნენ და 1740 წლებიდან კი იწყეს მათაც აშკარათ ისლამზედ გადასვლა, მაგრამ აყვენ ისეთნიც, რომლებიც მამაპაპის სჯულით და რწმე-

ნით 1800 წლებამდის დაშენ. აქარაში დღესაც ლაპარაკობენ, რომ სჯულის გამო ას წელიწადზე მეტი უბრძოლიათ აქარლებსაო.

აქარის შემდეგ საფარ ფაშა გაემართა ოლთისის და ყარსისაკენ. იქაური ქართველნიც სრულიად მაჰმადიან ჰყო, ეკლესიები მოსპო, უმეტეს ოლთისს და ყოველივე გააუქმა, ყველაფერი ოსმალებრ, თათრულათ დაამყარა-დააფუძნა. აქედან ქანეთს მიმართა, ქანეთში გათათრების საქმე ბრწყინვალეთ მიდიოდა. ქანეთიდან ისევ ახალციხეში მოვიდა და რამდენიმე ხნის შემდეგ გლეხკაცობა იწმო თვისთან და გამოუცხადა:

— დღეს საათაბაგო თათრის საბატონოა, თათრის ხელში ქართველი კაცის დაშენა არ შეიძლება, ამიტომ ბრძანება არის სულთანისაგან, რომ თქვენ ყველანი უნდა გათათრდეთ. თუ არ გათათრდებით, მაშინ დახოცვა მოგვლით თქვენა და დევნა, ორში ერთი უნდა ამოირჩიოთ, ან უნდა გათათრდეთ და აქ დარჩეთ და ან აქედან უნდა სხვაგან გადასახლდეთ. წინააღმდეგ შემთხვევაში დაიხოცებითო.

გლეხებმა უარი უთხრეს, ამაზე დიდი შლილობა მოხდა. დიდი დაჟიღარაბა და ჩხუბები. ესენი უარს ეტყოდნენ და თან დასძენდნენ.

— ვინც გათათრდა იმან რა შეიმატა, ჩვენ ჩვენს ხარჯს გაძლევთ, სხვა რა გინდათ. ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ.

ათაბაგმა აუწყა მათ:

— თქვენ რომ გათათრდებით მაშინ ბატონებისგანაც განთავისუფლდებით, ბატონი გაყიდვას, დაწიოკებას და დაჩაგვრას ველარ შეიძლებს, მუჰხამედის წინაშე ყველა თანაბარია, თათრის გაყიდვა არ შეიძლება.

თუმცაღა სამცხე-საათაბაგოში ბატონყმობის წეს-წყობილება ისეთი სასტიკი ხასიეთების მქონი არ იყო, როგორც ქართლსა და იმერეთში. საათაბაგოს გლეხნი უფრო თავისუფალ იყვნენ მონებისაგან, მაგრამ მათში ზოგმა მალე იწყო გათათრება, რადგანაც ძრიელ ეხარტებოდა ის ცნობა, რომ გა-

თათრების შემდეგ ყმობიდანაც განეთავისუფლდებითო. ეს ასეც იყო და ვინც თათრდებოდა იმას საფარ ფაშა მაშინათვე ათავისუფლებდა ყმობისაგან. მაინც ამ დროს საათაბაგოს გლეხკაცობის უპეტესი ნაწილი ბატონებს აღარ ემორჩილებოდენ, რადგანაც ამის დრო აღარ იყო, სჯულის გამო დიდი შლილობა გახლდათ და მრავალი თავად აზნაურებიც - ქართლში მორბოდენ საცხოვრებლად და თავიანთ ყმებს და მამულებს საათაბაგოში სტოვებდენ. ამის მოდავე აღარაფერ ჩნდებოდა.

საფარ ფაშა ჯაყელმა ბევრის დარიგების შემდეგ გლეხებშიაც გაიჩინა ისლამის მტკიცეთ მალხარებელნი. ასეთ ოჯახებს მფარველობდა საფარ ფაშა და მისი ლაშქარი. ქრისტიანთ გლეხთკი ისლამის სასარგებლოთ კაი დარიგებას აძლევდა ნამეტურ ნათესავეებს. ამათში სჯულის გამოცვლის გამო დიდი ალიაქოთი და შლილობა გაიმართა. ერთმანერთის სიძულვილი და მტრობა. საფარ ფაშა თათარ-ქართველთ მტრების, მრავალი პატიმარ ჰყო, ბევრი დააშოშმინა. ახალ გაათრებულ ქართველთათვის საფარ ფაშამ მოლა და ხოჯები მოიხზო ტრაპიზონიდან და გაათატრებულნი ჩააბარა. ამ მოღლებმა დაიწყეს ქართული ენის შესწავლა და ხალხში ქადაგება მეტათ ადვილის კილოთი და მდაბიო ერის გასაგონათ. ამათი ქადაგება ისე არსად გავრცელდა, როგორც ჯავახეთში. ახალკრახის და ახალ ქალაქის მიდამოებში, მათ ფესვი განიდგეს. პირველ ხანებში მარტოთ მამაკაცებს ათატრებდენ. დედა კაცობა ცრემლით მზერდა ასეთ სააქმეებს. საფარ ფაშის დარიგებით დედაკაცობამ გაათატრება შემდეგ იწყო, ასე რომ თვითონ საფარ ფაშაც მოესწრო ამას. ეს სულ ათი წლის განმავლობაში მოხდა.

საფარ ფაშა თუპც მეცადანეობდა ისლამის გავრცელებისათვის, მაკრამ მაინც სწრაფათ ვერას აწყობდა, თავდაზნაურებში ბევრნი დარჩენ გაუთატრებლები და მეორე აშათის მიპაქვით არც მათი მოყმე გლეხები თატრდებოდენ. ზოგი ყმები მებატონეს თან მისდევდენ ქართლსა და იმერეთში.

ზოგნი მებატონეთა დარიგების მეოხებით არ თათრდებოდენ და ამისთვის იბრძოდენ. სასტიკ სიკვდილსაც კი ეგებებოდენ. საფარ ფაშამ განიძრახა გლეხებში უბრალოდ ბრძოლის მოსპობა. ამათი მომადლიერება. ერთ დღეს დაიბარეს მთელი საათაბაგოს თავად-აზნაურები და ამათ გამოუცხადეს უმაღლესი ბრძანება, რომ დღეის შემდეგ ოსმალოს საბძანებელში თავად-აზნაურობა უნდა მოისპოსო. თავადებს ბეგობა მიეცემათ და ეწოდებათო და აზნაურებს აღიობა და აღიებათ იქნებიან წოდებულიო, ვინც ამის წინააღმდეგი იქნება, იპასვსთხოვ, რომ ეს პირდაპირ აღიაროსო.

ბევრნი წინააღმდეგნი გახდენ ამის, ამათ დარიგება მიიღეს, ბევრნი გამოსდევნეს ქართლსა და იქერეთში. ვინც თანახმანი იყვენ იმათ ეწეოდენ საფარ ფაშის ბრძანებისამებრ. ამათ საფარ ფაშა საჩუქრებსაც აქლევდა. საჩუქრებით ძრეულ იმადრიელებდენ თავად-აზნაურებს. ასე და ამ გვარად მოისპო თავადობა და განწესდა ბეგობა, მოისპო აზნაურობა და განწესდა აღიობა. შემდეგ ამისა ესენი ასე იქმენ წოდებულნი. ადგილ მდებარეობის გამგეობის საქმეებიც ოსმალებს დაწესდა. ადგილები დაიყო სანჯაყებათ და თითო სანჯაყის, ანუ თითო უეზდის გამგეობა ჩაბარდა ერთს ბეგთაგანს და ეს ბეგი იწოდა სანჯაყბეგათ. ასეთი სანჯაყები და სანჯაყ ბეგები მრავალ იქმნა დასავლეთ საქართველოში. ყველა ამ სანჯაყ ბეგების მეუფროსეთ ახალციხის ფაშა ითვლებოდა. ახალციხის გარდა ფაშები დასმულ იქმნენ კოლას და წოდებულ კოლას ფაშა, ყარსის ფაშა, არტაანის ფაშა, და ართვინის. ასეთ წესწყობილების შემოტანამ ცოტათ ხელი შეუწყო გათათრების საქმეს, მაგრამ გლეხ-კაცები მაინც უკმაყოფილოთ იყვენ ამაზე და ბევრნი თავიანთ მებატონეებს შიშსა და მუქარას აძლევდენ, ისლამის გამო სულ ამოგწყვიტავთო. საქმე იქამდის მივიდა, რომ ახალ გათათრებულ თავად-აზნაურებისათვის დადგა საშიში დრო.

საფარ ფაშა კი ამაზედ დიდათ ნაღვლობდა, რადგანაც ქარ-

თველთ გათათრების საქმე ერთობ გვიანდებოდა. გარდა ამისა ხალხში ზიზლი და მტრობაც იმართებოდა. ხალხის ქლექტა, წყეტამ საფარ ფაშა მოაბეზრა, მობეზრებული ჯაყელი უკანასკნელ იმ ჰაზრზე დადგა, რომ ჯანდაბას ამათი თავი, ნუ გათათრდებიან, ოღონდ დაწყნარდენ და გათათრებას შემდეგ მოახერხებენო. როგორც იქნა ამან ხალხი დააწყნარა, დაამშვიდა. დაწყნარების შემდეგ მან მოიხმო ყველა ბეგიები, ალიები, გლეხები და გამოუცხადა შემდეგი: ბეგები და ალიები დღეს მუჰამედის სჯულს ეკუთვნიან, იგინი თათრები არიან, მეც თათარი ვარ, ისლამის სჯულის ძალით მე გიბრძანებთ თქვენ, რომ დღეის შემდეგ ჩემს საბრძანებელში ბატონ ყმობა აღარ იქნება, გლეხები უნდა გათავისუფლდენ, ბატონს მათზე არაფერი ძალა აღარ ექნება, ბეგები და ალიები სამაგიეროს სულთანისაგან მიიღებენ. ბატონებისაგან გასულ გლეხებთაგანი თუ ისურვებენ და თათრობას შეუერთდებიან, მაშინ ისინიც პატივემულნი იქნებიან და დაჯილდოვებული სხვა და სხვა საჩუქრებით. ბევრს გლეხთაგანს გაეხარდა ამ ამბის გაგება და იგი მალე შეუერთდა ისლამს, უმეტეს ნაწილი კი დარჩა ქრისტიანათ, მაგრამ საფარ ფაშა არ დარდობდა, ოღონდ ესენი დინჯათ იყვენ და ამათ შემდეგ გაეთათრებთო. ბეგიებსა და ალიებსაც დიდათ ეწყინათ ესეთი წეს-წყობილების შემოტანა, მაგრამ რას იზამდენ, ველარაფერი გაბედეს, სიტყვის თქმა მღვთისა და სჯულის წინაღმდეგი იქნებოდა, ამათ ხმა გაიკმინდეს და თათრობის ზნე ჩვეულების შეთვისებას მიეცენ. საფარ ფაშამ უოველივე თავის ნათქვამი აღასრულა, სულთანს ერთგულება დაუმტკიცა, თუმც მთელი საათაბაგო ვერ გაათათრა, მაგრამ აქა იქმინაც გააჩინა ისლამის სჯულის ქართველები, მათში მოსპო ბევრი რამ ისლამის წინამდეგი წესები, ამისაგან ესეც დიდი საქმე იყო. ოსმალნიც დიდათ უმადლიდენ. ამ დროებამდის საფარ ფაშის მეუღლე კი ქრისტიანათ იყო დაშთენილი, უკანასკნელ საფარ ფაშამ თავის ოჯახს მიმართა და ერთ დღეს ცოლს გათათრება ასე განუცხადა:

— მე თათარი ვარ, ღღის შემდეგაც თათრათ დავრჩები, ამიტომ გთხოვ რომ შენც გათაარდე. ჩვენი სულთანის ბრძანებაც ასეა.

— მე, ვერგავთათრდები, მე მაგას ვერ ვიზამ, გინდა თავი მომჭერი, გაგეყრები, გაგეცლები და ამას არ ვიქ-მიუგო მგულლემ.

— მე მაშ თათრული წესით მეორე ცოლს მოვიყვან, თათრის ქალს და შენ ნუ გეწყინება.

— როგორც გერჩიოს ისე ქენი, თუ კი მამა პაპის სჯული გამოიცვალე, მაგას ვილა დაგიშლისო. მიუგო ცოლმა. ამათში მოხდა დიდი შფოთი და აღიაქოთი. შვილები დედას ემხრობოდნენ. მამა სძულდათ, მალე ცოლმა ქართლის მეფეს და იმერთ ბატონებს დაავალა და ქმრის წინაშე მოციქულათ ჰყო, მაგრამ ამათ ვერაფერი გააწყვეს. საფარ ფაშა ყველას იმას ეუბნებოდა, რომ მე თათარი ვარ, ოსმალოს კაცი, და ჩემი ცოლიც თათარი უნდა იქნესო. ჩვენი მთავრობაც ამას ითხოვსო.

ცოლმა მაინც არ ქმნა. ქმარს სასტიკათ ეჩხუბებოდა და არცხვენდა. საფარ ფაშამ დიარბეკირიდან ქურთის ქალები მოიყვანა და ცოლებათ დაისხა. ვიდრე ამას მოახერხებდა, მინამდის საფარ ფაშის მგულლემ იმეცადინა და თავის შვილს უსუფს ქართველი ქალი შერთო ცოლათ, ეკლესიის წესით. ეს ქალი იმედოვნებდა, რომ იქნება ჩემი შვილი მაინც დარჩეს ჩვენის სჯულის ერთგულიო, ამას მაინც დავიფარავო. დედამ უსუფ ათაბაგი ქართლის მეფეს დაუახლოვა, ნამეტურ იმერთ ბატონი შვილებთან და ამათთან მისელა მოსელა დაიწყო, ქართული წიგნების კითხვა, საეკლესიო წესები შეისწავლა, სიბრძნის მოყარეობა და ქვეყნის მართვა. საფარ ფაშას შვილის ქორწინების გამო ჯავრი მოუვიდა, ცოლს წაეჩხუბა, მაგრამ ველარა გააწყო რა, ამან რაკი ქურთის ქალები მოიყვანა ცოლებათ, მაშინ უსუფ ათაბაგის დედამ იუკადრისა, ინაღლა ამისაგან. ეს გახდა ავათ და გარდაიცვალა.

ამის შემდეგ საფარ ფაშამ დაარიგა უსუფ ათაბაგი და ამასაც დაუწყო გათათრება, მაგრამ ეს მალე ვერ მოხდა, რაზდენიმე ხნის ბრძოლის და მეცადინეობის შემდეგ გაათათრეს უსუფ ათაბაგიც, ამის ცოლი კი ქრისტიანათ დასტოვეს. რაკი საფარ ფაშა თავის შვილის უსუფის გათათრებასაც მოესწრა, მერე კი დაიმედდა და დარწმუნდა მასზე, რომ დღეის შემდეგ ფაშობა ჩემს სახლიშვილთ ხელიდან არ წაუვართო და იქნება ერთ დროს ესენი მთელი საქართველოს მპრძანებელნიც გახდნო. ჩვენი გვარის კაცნი ერთხელაც ყოფილან საქართველოს მპრძანებლათაო. აი რისთვის და უფრო რა მიზეზებით გათათრებულა ბექა ჯაყელი. ბექა ჯაყელმა თავის შვილს ქრისტიანობის ყველაფერი დაავიწყა, ქართველობა სასტიკათ შეაძულა, მათ მოწინააღმდეგეთ გადააქცია, თან ასვენდა შვილს, რომ შენ თუ ქართველთ ასე მოექცევი, მაშინ სულთანნი შენ აგამალღებსო. შვილსაც ეს უნდოდა, ოღონდ კი ფაშობა მე მომცეს და ვეცდები, რომ მთელი ქართველობა გავათათროვო. ბექა ჯაყელსაც ეს ენატრებოდა, ბევრნიარ დარიგებას აძლევდა შვილებს. უსუფთან სხვა შვილებიც გაათათრა, ახალციხის ჩინებული ქართველთ ეკკლესიაც ჯამეთ გადააკეთა. 1636 წ. გახდა ავით და გარდაიცვალა. დაასაფლავეს ახალციხის ჯამეში. საფარ ფაშა მარტოთ ქართველებს სდევნიდა და ათათრებდა, ფრანგებს და სომხებს ხმას არა სცემდა. „ქართლის ცხოვრების“ თქმით საფარ ფაშის კაი მეგობარი ყოფილა დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე. ერთხელ ამ ფაშას მისთვის ჯარიც მიუშველებია სპარსთა თუ სხვათა საწინააღმდეგოთ. მოურავი ამ ჯაყელ ფაშის დარიგებით წასულა ოსმალეთში. ხოლო მათი მეგობრობა მოკლე დროის ყოფილა, მოურავი მოკლეს 1633 წ. საფარ ფაშა ჯაყელი მოკვდა 1636 წ.

საფარ ფაშას სიკვდილის შემდეგ 1636 წ. სტამბოლში წავიდა ამის ძე უსუფ ჯაყელი. თან წაიღო დიდ ძალი ძველი ოქროს და ვერცხლის ნივთები, რომელი ნავთებაც მის მამას

სხ. და სხ. ქართველთ ეკკლესიებიდან მოეგროვებინა. გარდა ამისა თან გაიყოლა ასამდე სახიერი გოგო ბიჭები, რომლებიც აქარაში და ლივანაში შეეკრიბა. ბევრი კიდევ სხვა განძიც წაიღო თანა. ეს მალე ჩავიდა სტამბოლში, ერთ დღეს წარსდგა სულთანის წინაშე და მიართვა ყველა ის სახიერი ყმაწვილები, რომლებიც აქარაში და ლივანაში შეეკრიბა. გარდა ამისა მიართვა ყველა ის ძველი ძვირფასი ნივთები, რაც სხვა და სხვა დროს ძველის ეკკლესიებიდან ეგროვებინათ. ამასთანავე აუწყა თავის თათრობა, სთქვა „სელავათი“ და მასთანვე სთხოვა ფაშობა, ფაშობა მამის ალაგის პირობის ძალით. სულთნმა შეისმინა თხოვნა. რადგანაც ეს ცნობილ იქმნა, როგორც ერთგული ოსმალის და ისლამის სჯულის მალიარაბელი. ფაშათ დაამტკიცეს და გამოისტუმრეს. უსუფ ფაშა მალე მოვიდა საქართველოში, ამანაც მამის კვალათ დაიწყო მოქმედება, ქრისტიან ქართველებს დარიგებას აძლევდა, თათარ ქართველებს პატივს სცემდა და მთარველობას უწევდა, ეს იყო მის მამის საფარ ფაშის სწავლა და ანდერძი, რომელმაც ასწავლა შვილს ყველას სიყვარული.

თუ გინდა, რომ შენ ამაღლდე და დიდ კაცათ გახდე, მაშინ ეცადე, რომ ქართველები ისე მოამზადო და დაიყოლიო, რომ იგინი უსისხლოთ გაათათრო, ამას ოსმალნი შეგიტყობენ და მაშინ ფიქრი ნულარ გაქვს, იგინი სჯულის შრომის გამო მალე გაგადიდესებენ.

შვილი მამის სწავლას მტკიცეთ ასრულებდა. ამანაც გაათათრა აქა იქ ქართველნი. ზოგი სიყვარულით და ზოგი შიშით. ამას ჰყვანდა მეუღლე და შვილი, მეუღლეს და შვილებს კი ვერ მოუხერხა გაათათრება. ამის მეუღლემ იმეცადინა და თავის შვილს როსტომ ათაბაგს ქალი შერთო ცოლათ, ქრისტიანის წესით. როსტომი ქრისტიანი იყო და ეს დაბადებულ მონათლულ იყო იმ დროს, როცა ამის პაპა ბექა ათაბაგი გაათათრდა და მერე თავისი შვილი უსუფიც გაათათრა. უსუფის მეუღლე თავის შვილს როსტომს კარგათ ზდი-

და, ხშირად გზავნიდა ქართლში და იმერეთში ქართველ ბატონიშვილებთან, სადაც უახლოვდებოდა ქართველთ. ეს დიდი მეგობარი იყო ქართლის მეფის და იმერთ ბატონის და მთავრების. მამა ბევრს სცდილობდა ამის გათათრებაზე, მაგრამ არ იქმნა, ეს ვერ მოახერხა. უსუფ ფაშა გარდაიცვალა 1657 წ. ამის შემდეგ ფაშათ იქმნა ძე უსუფ ფაშისა როსტომ ათაბაგი, ანუ შემდეგ როსტომ ფაშა.

უსუფ ფაშის გარდაცვალების შემდეგ როსტომ ათაბაგი სტამბოლში წავიდა, სულთანს და მის დიდრონს ვეზირებს სახიერი ყმაწვილები წაუყვანა, ეს როგორც წესად ჰყო საფარ ფაშამ. წაიღო აგრეთვე ბევრი ძვირფასი ძველი ნივთები. წარსდგა სულთანის წინაშე, ყველა ესენი მიართო და აუწყა თავის მამის გარდაცვალება და ქვეყნის ამბავი. ამან თათრათ აღიარა აქ თავის თავი და თათრულ ლოცვის წესებსაც ასრულებდა. სულთანმა ისმინა ამის აჯა, დაამტკიცა ფაშათ, მისცა სხვა და სხვა საჩუქრები, დარიგება, ერთგულებისათვის დიდ წყალობას შეპირდა და მალე გამოისტუმრა. როსტომი მალე მოვიდა საქართველოში და დაიწყო საქმეების მართვა, მაგრამ ის იქამდის კადნიერი იყო, რომ პირველ ხანებში ქრისტიან ქართველებს სულ არ სდევნიდა, მისი მეუღლე მარიამიც ქრისტიანი ქალი იყო და ეს აშკარათ ქრისტიანობდა. ქმარსა და მას გვარიანი განწყობილება ქონდათ. როსტომ ათაბაგმა ქართლის მეფესთან მეგობრობა არ მოსპო, ასევე იმერთ ბატონიშვილთან და სხვა და სხვა მთავრებთან. ერთის მხრით როსტომს ძალიან სურდა, რომ საათაბაგო საქართველოს შეერთებოდა, მაგრამ ეს მეტათ ძნელი საქმე იყო. ოსმალთ საზღვრები სასტიკათ ჰქონდათ გამაგრებელი, ქართველების ერთმანეთში მისვლა მოსვლაც სასტიკათ აღკრძალეს. საათაბაგოს ქართველებში გაჩნდენ ისეთი ქართველები, რომელთაც, აცნობეს სულთანს, რომ როსტომ ფაშა ცხადათ ქართველია და საიღუმლოთ კი ქრისტიანია. დღევანდლამდე მისი ცოლიც ქრისტიანათ არის დაშთენილი და ასევე ამისი შვილებია. ამას

გარდა როსტომ ფაშა საქართველოს ბატონიშვილებს ემხრო-
ბა და თქვენს საბრძანებელს დღეს თუ ხვალ ოსმალეთს მოგ-
ლევს და საქართველოს შეუერთებსო.

როსტომ ფაშას მალე მოუვიდა სულთანის მღურვა და
ღარიგება ასე:

შენ ქართველთ ბატონიშვილებთან მისვლა მოსვლა ნუ
გაქვს, მათთან მეგობრობა მოშალე, ამას გარდა შენი ცოლი
და შვილებიც გაათათრე, თორემ მალე ჩვენ მოვალთ მანდა,
ფაშობას ჩამოგართმევთ და ღალატის გამო სიკვდილით გაგი-
კითხავთ, ნუ გინდა ეს, მოერიდე ამას.

ამის გაგების შემდეგ ათაბაგი შეკრთა, ძრიელ შემინდა
ეს მალე წავიდა სტამბოლში წაიღო ძრიელ ბევრი ძველებუ-
რი ოქრო, ვერცხლის სხვა და სხვა ნივთები, წარსდგა
სულთანის წინაშე და მიართო ყველა ესენი. ხელმეორეთ,
დიდის ერთგულებით აღიარა „სელავათი“ ბოღიში მოიხადა,
ერთგულებაზე ფიცი მისცა. სულთანმა ყოველივე ამის ნათ-
ქვამი ირწმუნა და ყოველივე აპატია. როსტომ ათაბაგი სა-
ქართველოში მოვიდა, მოსვლასთანავე ეს ნამდილ თათ-
რათ აღმოსჩნდა, ქრისტიანთ ქართველებს დევნა არ დაუწყო,
თათარ ქართველებს კი მფარველობას უწყევდა.

მთელს ქვეყანას ამცნია თავის გათათრება და სულთანის
ერთგულება. ერთ დღეს თავის მეუღლეს მიმართა ღარიგებით
ასე:

— სულთანის ბრძანება არის, რომ შენ უნდა გათათრდე.

— არა, მე ვერ გაეთათრდები, რაც გინდათ ის ქენით.
მე ეს არ შემიძლიან.— მიუგო მეუღლემ.

— საქმე ცუდათ იქმნება, შენი გაუთათრებლობისთვის
მე წამახდენენ, ორივე ერთია, სჯული-სჯულია.

— როგორც უნდა მოხდეს და რაც უნდა იყოს მე მა-
გას ვერ ვიზამ, გადაწყვეტით გეუბნები, მიუგო ცოლმა.

ცოლ-ქმარს ამის გამო უსიამოვნება მოუხდათ. ცოლმა
თავის მოკლა ისურვა, მაგრამ ეს განზრახვა ქმარმა შეუტყო
და არ გაუშო. ერთ დღეს ეს ქალი სახლიდან გაიქცა და

კლდიდან აპირებდა გადავარდნას და სიკვდილს, მაგრამ ათაბაგმა სწრაფათ კაცები გამოუყენა, გზაში დაიჭირეს, შინ მიიყვანეს და მერე დააპატიმრეს. პატიმრობის დროს ხოჯები და მოღლები მიუგზავნეს და გაათათრებას უქადაგებდნენ, მაგრამ არც აქ ისურვა იმან გაათათრება. თავი მოიმშოა, საკმელს აღარ სქამდა, ამით სურდა თავის დაოსება და მერე იქნება მოკვდილო. მაგრამ ესეც შეუტყვეს და ძალათ აქამეს ჰური. პატიმრობაში ეს ქალი დიდხანს დაშთა, ძალა გამოილია, სიკვდილს იმედოვნებდა და სჯულის გამოცვლას კი არა, უკანასკნელ ეს ძრიელ დასუსტდა, თითქმის მიიხრწნა, ძალი აღარ ჰქონდა. ამ დროს იგი ქმარმა დაიყოლია და როგორც იქმნა გააბედვინა გაათათრებაზე თანხმობის გამოცხადება. თანხმობა განუცხადა, მაგრამ აი როგორ და რა უთხრა თავის ქმარს:

— მე სასტიკათ მიძიმს სჯულის გამოცვლა, მე ამას ვერ გავებდავ ადვილათ, თუ რამ ძალა გაქვთ თქვენა, ჯერეთ სხვა ქართველთ დიდკაცის ცოლები და ქალები გაათათრეთ და რაკი ვნახავ მათს გაათათრებას, მაშინ მეც ადვილათ გავთათრდები. თუ არა და მე ამას ვერ გაზებდავ, ისევ სიკვდილს ვირჩევ, რომ ქრისტიანათ მოკვდე, ჩემს მამა პაპის სჯულზე.

— კეთილი! მუჟო ათაბაგმა და ამან მალე მოახდინა განკარგულება, რომ ამა და ამ კაცის ცოლები უნდა გაათათრდესო. ეს ამბავი ხსენებულ ქალებს მალე გამოეცხადათ, ამათ ბევრი იუარეს, ბევრი იტირეს, სულ ცხარე ცრემლებს ღვრიდნენ, მაგრამ ბოლოს მაინც ბრძანებამ დასძლია და ერთ ალაგას შეკრებილ იქმნენ და გაათათრებულნი. რაკი ამ ქალების გაათათრება ნახა ათაბაგის მეუღლემ, მეტი გზა არ ჰქონდა მიშინ ესეც გაათათრდა, მაგრამ დიდის მწუხარებით და ტირილ გოდებით. გაათათრების შემდეგ ამან დიდხანს ველარ იცოცხლა. ამ დროს ოსმალოს ბრძანებით სასტიკათ აღეკრძალათ ქართველ თავად აზნაურებს თავიანთ წოდების ტარება, უეჭველათ თავადმა ბეგის სახელი ატაროს და აზნაურმა აღისაო.

ამის ბრძანება მიტომ განაცხადეს, რადგანაც ამ დრომდეც კი, ქართველ თავად აზნაურები ქართველის წოდებათა სახელწოდებით იწოდებოდნენ და არა ოსმალურად, ამ ბრძანების შემდეგ კი ბეგი, ალია ბეგი, სანჯაყ ბეგი და ალიობა მტკიცეთ განმტკიცდა. საქმე ისე მოიმართა, რომ ქართველნი თვით ნატრობდნენ ბეგი-ალიობას. უკანასკნელ როსტომ ფაშა პატიოსან თათრად აღმოსჩნდა, ქართლის მეფესთან იმერთ ბატონიშვილთან და მთავრებთანაც აქვნდა კავშირი და ოსმალთა სასარგებლოთ დაიწყო მოღვაწეობა. შეიღები ადრიდანვე გაათათრა. ეს გარდაიცვალა 1661 წ. ამის შემდეგ კი მათს ოჯახში მკვიდრად დამტკიცდა თათრის სჯულის მალიარებლობის პატივის ცემა, მტკიცე ნიადაგი და სიყვარული.

როსტომ ფაშის სიკვდილის შემდეგ სტამბოლში წავიდა ძე მისი ასლან ათაბაგი, თან წაიღო ოქრო, ვერცხლი, სხვა და სხვა ძველი ნივთები, რომლებსაც ესენი საქართველოს სხვა და სხვა ოჯახებიდამ აგროვებდნენ. ამას გარდა, თან წაიყვანა გარდასახადში სახიერი ყმაწვილები, შეკრებილნი უმეტეს აქარაში. ჩავიდა სტამბოლში, წარსდგა სულთანის წინაშე. მიართო ყოველივე თავის წანაღები, აუწყა მამის სიკვდილი და სთხოვა ფაშობა პირობისამებრ მათ მამაპაათა. სულთანმა დაამტკიცა ფაშათ, წყალობა მოსცა და ეს მალე დაბრუნდა საქართველოში. მოვიდა ახალციხეში და დაიწყო საქმეების მართვა ეს მამაზე ბევრათ უფრო ერთგული იყო ოსმალოსი და თათრობის გავრცელების. ამან ამით ყველა თავის წინაპრებს გადააქარბა. უფრო წინ წასწია ოსმალთა საქმე, გათათრების პაზრები და პატივის ცემა ქართველებში ფეხზედ დააყენა, არც ქართველ ქრისტიანებს აკლებდა პატივის. ამან გააუქმა ზარზმა, გააუქმა საფარა, გააუქმა სხვა ტაძრები, ამ ტაძრების ჯამეთ გადაკეთება სურდა და მით დაფარვა უვნებლად, მაგრამ ეს ვერ მოახერხა, რომ მოეხერხებინა კი კაი იქნებოდა, ჯანეებს პატრონობას გაუწევდნენ, არავინ დაატყვედა მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. რამდენიმე

ხნის შეზღვევ ქართველებს ნება დართო ეკლესიების დახსნის და შიგ წირვა ლოცვის დაწყების. ქრისტიან ქარ-ველებს კაი დარიგებას. აძლევდა, ამითი მან ბევრნიც გაათათრა, ბევრნი წინააღმდეგი იყვნენ მის და ამიტომ ესენიც არ ემორჩილებოდენ ფაშის ბრძანებას, გარდა ამისა ამათ მიმართეს ქართლის მეფეს დახმარების სათხოვნელათ. შაუმდგომლობა დაავალეს ფაშასთან. მეფემ შეისმინა თხოვნა და ფაშას ახალციხეში მოციქულათ იოსებ თბილელი მიტროპოლიტი გაუგზავნა, რადგანაც ფაშას ეს დედით ენათესავებოდა მცირეთ. ტფილელთან სხვა სამღვდელლონიც იყვნენ. ესენი მისრულნი ახალციხეს ფაშისაგან მიღებულ იქმნენ და მიტროპოლიტ ცნობილ იქმნა და პატივცემულ. რამდენიმე დღის შემდეგ მიტროპოლიტმა მუდარება და თხოვნა დაუწყო, რომ ქრისტიან ქართველთ ნუ სდევნითო, მღვთის საწყენიაო. ამაებს დასძინა ისიც, რომ კარგი იქნება, რომ როგორც ძველათვე ვიყავით ისევე ვიქმნეთ ერთი და შევეერთდეთო. ფაშამ პასუხი მისცა ასე:

— მე თქვენს სჯულსაც ისე ვადიდებ, როგორც ისლამს, მე ყველას პატივს ვსცემ, ჩემთვის ორივე ერთი გახლავსთ, ხოლო ჩვენი სულთანის ბრძანება ასეთი გახლავს და ჩვენც მის ბრძანებას ვემორჩილებით და ვასრულებით.

მღვდელ მთავარი აქ დიდხანს აღარ დარჩა, ეს და მის თანამხლებელნი მაშინათვე წამოვიდნენ თფილისში და ათაბაგმა კიდევ თავისი ზომები განავრცო ქრისტიან ქართველებზე. რომ მათ მოციქულები არ მიეგზავნათ ზისთვის მასზედ, რომ ნუ გვაწუხებ, ნუ გვათათრებ, ჩვენ სჯულზე დაგვტოვეთ და თქვენს ერთგულ მონათ გვიგულეთო. სამწუხაროდ ეს ფაშა მეტად ძუნწი ყოფილა. საწყალ კაცს ხარჯის გამო სიცოცხლეს უმწარებდა. ამისაგან ხსნა აღარ იყო. საწყალი ხალხი აიკლო მთლად და ნამეტურგათათრებულნიც. ამის სახლი გაივსო სხვა და სხვა იშვიათ ნივთებით, რომლებსაც საწყლებს ქრთამში ართმევდა. ეს თავის მოქრთამეობით ისე წახდა, რომ ამან ქართლის მეფესაც კი დაუწყო ქრთამების თხოვნა. ქრთამების მეოხებით

ამან ბევრ გზის აშალა იმერთა ბატონი და მთავარნი ერთმანერთის წინააღმდეგ. თვითონ კი მიემხრობოდა ხოლმე იმ მთავარს ან ბატონიშვილს, რომლისაგანაც უფრო მეტს ქრთამს აიღებდა. სულთანს კიდევ მოტყუილებით სწერდა წერილებს, რომ ესა და ეს მთავარი ამა და ამ მთავარს აეშალა და მე კიდევ ამა და ამ მთავარს მივემხარ და უშველე, რადგანაც იგი თქვენი ერთგულიაო, ვინც ამას ებრძოდა ის კიდევ თქვენი წინააღმდეგი არისო. ასე შეარცხვინა ამ ფაშამ ათაბაგთა გვარი.

ასლან ფაშის ქრთამით გამეფდა იმერეთში არჩილ ბატონიშვილი. არჩილის გამეფება სულთანმა იცნა და არად ესიამოვნა, ამან გინძრახა იმერეთზე გალაშქრება. არჩილს მოსწერა: ჩემს ნება დაურთველათ იმერეთში რათ გამეფდიო. არჩილმა შეკრიკი გაგზავნა და აცნობა, რომ ასლან ფაშამ მე ამდენ-ამდენი ქრთამი გამომართოვო და მის ნებართვით გამეფდიო. ოსმალნი გაგულისდენ, იმერეთში შემოვიდენ და 1667 წ. ქუთაისი მოსწვეს. საქმე თავიანთ რიგობაზე დაამყარეს ასლან ფაშასაც დიდს საჩუქრებს დაჰპირდენ, ოღონდ შენ ჩვენი ერთგული იყავიო, ნამეტურ თათრობისო.

მაგრამ საქმე არ დაწყნარდა. ასლან ფაშამ ქრთამებს თავი არ გაანება, ხალხი ძრიელ შეაწუხა, ხალხმა სულთანთან იჩივლა, ასლან ფაშის მოქმედება აუწყეს და აუწყეს ისიც, რომ იგი ისეთი ძუნწია, რომ მას ქართველები შეუსყიდია და თქვენი საბრძანებელი საქართველოც ისევ საქართველოს შეუერთდებოა. ამის გამო სულთანმა არზრუმის ფაშას რისხვა მოსწერა და აცნობა, რომ ასლან ფაშას თაი მოსჭერიო და ფაშობა შენ დაიკავეო. არზრუმის ფაშამ ასლან ფაშა სხვა და სხვა საქმეების გამო არზრუმში იხმო. ასლან ფაშა მალე წავიდა არზრუმს და ნახა ფაშა. ფაშამ ის დააპატიმრა და 1678 წ. საქვეყნოთ თავი მოსჭრა არზრუმში.

ასლან ფაშას საკმარისი შეძლება დარჩა, ოქრო, ვერცხლი, თვალმარგალიტი და სხვანი. ქრთამებით შებოჰვილი. ან

ნიმდღირით ისარგებლა ასლან ფაშის შვილმა, ამან ქრთამი ისტა არზრუმის ფაშას და ამისავე რჩევით ეს მალე სტამბულში წავიდა, და თან წაიღო დიდძალი ოქრო-ვერცხლი და აუღალ-მარგალიტი. თანვე წაიყვანა მრავლად მშვენიერნი ქსოლ ვაჟნი, დროით მივიდა სტამბოლს, მალე წარსდგა სულთანის წინაშე, ყველა ესენი მიართვა, ერთგულებაზე შეჰპიჯა, მწვედრა მამა თვისი, სულთანს ასიამოვნა, ერგულებაზე დაარწმუნა. სულთანმა მოსცა ფაშობა და დაამტკიცა ახალციხას ფაშად, ეს მალე დაბრუნდა საქართველოში. მიიღო მანას ალაგი და დაიწყო მოქმედება. თუმც დასავლეთ საქართველოში ფაშობა აღრიდანვე განწესდა, მაგრამ ამ დრომდის აქ არ ისხდენ ფაშები, არამედ საფაშოთ ითვლებოდა და შეგები განაგებდენ.

ასლან ფაშას შვილზე მეტათ კუდათ ემოქმედნა. მამას შვილი უფრო უარესის თვისებით გამოეზარდა. ამას შეაყვარა ქრთამები, სალხის უბრალოდ დარბევა, ტაციობა და სხვანი. ჯერდა ამისა მან იცოდა ქრისტიანთ ქართველთ დევნა და შეწუხება. ყველა ესენი ქრთამებით იზომებოდა, ქრთამის საქმე ერთობ წინ წავიდა და ამის მეოხებით სულთანის სახლ-კარიც აივსო ქართველთაგან მიტანილ ნივთებით, რადგანაც ამ ფაშის ღროს ბეგებში და აღიებში ერთმანერთზე ჩივილი და დავი-ღარაბები ერთობ გახშირდა და ესენი ხშირათ მისცემდენ ზოლმე ქრთამს სულთანს და მით გაითავისუფლებდენ თავს. თვით სულთანი და მისი დიდრონი ვეზირებიც უხვათ დაეჩვიდნ ქართველთაგან ქრთამის აღებას, ესენი ქართველ კაცს სახარულით მიიღებდენ და უმზერდენ, რადგანაც კაი ქრთამებს მოგვიტანსო.

საქმე ისე გაურიგოვდა და წახდა, რომ ქართველებში ყოველი პირი ქრთამით ფიქრობდა სამართლის ყიდვას, ბეგობის შოვნას, აღიობას, თვით ფაშობას და სხვა და სხვა ასეთებს. მაგალითად ერთმა მღვდელმა გურიელი გააჯავრა, უკანასკნელ ეს მღვდელი გურიელმა ახალციხეში თათრებზე

გაყიდა, გაჯავრებულმა მღვდელმა მალე თათრობა მიიღო, ამით იშოვნა დიდ ძალი ფული. უკანასკნელს დროებში ეს წავიდა სტამბოლში, ნახა შეიხ ისლამი, მერე სულთანი, სულთანს მისცა ქრთამი, ამით იშოვა ფაშობა და ჯავახეთში იქმნა განწესებული ფაშათ. ბევრი სხვა მაგალითებია ასეთი. ყველას ვერ მოსთვლის კაცი. უსუფ ფაშის მეოხებით ვინ იცის რა არ მოხდა აქეთ, ქართველთ ქრისტიანების გარდა მან დევნა მაშინდელ ფრანგის მოძღვრებასაც კი დაუწყო, რომელნიც ახალციხეში ცხოვრებდნენ და თავიანთ მრევლს კპატრონობდნენ. პატრებმა ბრალდება თავიდან იხსნეს, უკანასკნელ ქრთამი მისცეს, თავი იმართლეს. ეს ფაშა ბევრს ბოროტებას ჩაიდენდა, მაგრამ მას აღარ დასცალდა, 1691 წ. გარდაიცვალა და მით მოისვენა ქვეყანამ.

ამ დროს ოსმალთა აქარიდან კახაბერში იწყეს ნავარდობა და გასულა. ამათ მალე აიღეს ბათუმი და დაიპირეს მაგრამ პირველად ბათუმი ოსმალთა 1564 წ. წაართვეს როსტომ გურიელს და დაიპირეს. ბათუმში ამათ დიდი ძალა დაარსეს და საზღვარი აქ დადეს ოსმალთ და საქართველოს ქართველთა. მცირე ხნის შემდეგ გურულთა სცადეს ომი და ბათუმის წართმევა, მაგრამ ეს ვეღარ იქმნა. ბათუმი მაგრა შებოქეს, თვით ზღვაშიაც შეიტანეს ოსმალთა ძალა, და ბათუმი აქარის საფაშალიკოთ იქმნა დანიშნული. აქარის გამგეობა დროებით ბათუმის ბეგებს ჩაბარდათ და მერე ფაშაც იქმნა ბათუმს დანიშნული. ამ დრომდის კახაბერი გურიელთ ეკუთვნოდათ. კახაბრის გათათრებაც ამ დროიდან იწყება. ბათუმში მაშინ ქართველების სამი ეკლესია იყო და ბათუმი ქართველების ნავთ საყუდარ ქალაქი იყო, მთელი ბათუმი ქართველი ერით იყო სავსე. ქართველთ გათათრების შემდეგ ბათუმში პირველად ჯამე გააყეთეს 1690 წ.

უსუფ ფაშას შემდეგ ფაშობა მიიღო მისმა ძმამ სალიმ ჯაყელმა, რადგანაც უსუფ ფაშის შვილი მცირე წლოვანი იყო, ფაშობას ვერ მიიღებდა. სალიმ ჯაყელი მალე წავიდა სტამბოლ-

ში, თან წაიღო დიდ ძალი ადრიდგანვე მოგროვილი თვალ-მაგრალიტი, ოქრო, ვერცხლი, მრავლად სხვა და სხვა ყმაწვილები, მალე წარსდგა სულთანის წინაშე, აცნობა ათაბაგის მიცვალება. შვილების უმცროსობა, მიაართვა თვალ-მაგრალიტი, ოქრო-ვერცხლი, ქართველთ ყმაწვილები და მერე ითხოვა ფაშობა. სულთანმა ეს მალე დაამტკიცა ფაშათ და გამოისტუმრა შინ. ეს მალე მოვიდა ახალ ციხეში და დაიწყო მოქმედება. ეს პირი ძმაზე უარესი მტერი იყო საქართველოსი. რაც ფაშობა მიიღო, მის შემდეგ ხომ უფრო სასტიკათ დაუწყო ქართველთ დევნა. ერთ დროს ამან ქართლის მეფესთან მისვლა-მოსვლაც გამართა, მაგრამ განგებ, უფრო მოსატყუებლათ, შინაური საქმეების გასაცნობათ, ვიდრე მშვიდობიანი კავშირის ჩამოსაგდებლათ. ამ პირმა თავისი ცბიერება მალე დაამტკიცა. ამან ოსმალთს ჯარით გაილაშქრა იმერეთზე და იმერეთი მთლათ მოსწვა, იმერეთში ამან მრავალი ეკლესიებიც დააქცია და გაქურდა, ნაქურდალ ოქრო-ვერცხლს ეს საშინლათ ბოქავდა, გურიაშიაც მრავალი ეკლესიები დაქურდა. ამ დრომდე ჯავახეთ-მესხეთში და მთელ სამცხეში თითო ოროლა ეკლესიები კიდევ იყო, სადაც წირვა ღოცვას ასრულებდნენ ქრისტიან ქართველთათვის. ამებესაც დაუწყო ცარცვა, გლეჯა და თითქმის სულ დააცარიელა.

ჯაყელთ საგვარეულოში ამ დრომდის ძველი ხატები, ძვირფასი ნივთები და წიგნებიც ინახებოდა, ამებესაც დაუწყო დევნა, ხატებს თვით იჩემებდა და შემდეგ ჰყიდდა და წიგნებს სწვამდა. ეს ფაშა სრულიად წამხდარის ზნითა და ჩვეულებით აღმოჩნდა, ყალბი მუსულმანი იყო, მით მუჰამედის მცნებასაც არღვევდა, თათარი გახდა, მაგრამ ქრთამების წყალობით ისლამს კი ღალატობდა. ამან ოსმალთა წინაშე დიდათ ისახელა თავი, ოსტატურათ მოიწყო საქმე. ოსმალნი ამის დიდი მადლობელნი იყვნენ, საქმე ისე მომართა, რომ ამის სიკვდილის შემდეგ ფაშობას უსათუოდ მის შვილს მისცემდნენ და პირდაპირ ეს ღირსება მის შთამომავლობაზე დაამტკიცდებოდა, მაგრამ

ეს ველარ მოხდა. შვილების აღზრდას ველარ მოესწრო, ავით გახდა და 1701 წ. გარდაიცვალა. თუმც ეს სრული მონა იყო ოსმალთა და ერთგული მოღვაწე თათრობის, რაისა გამო ქრისტიან ქართველებსაც სტანჯავდა, მაგრამ თვით ამათსავე გვარში იყვენ ისეთი თათრებიც, რომელნიც ამის მოქმედებას ზიზღით უმზერდენ და ესენი დახპარებას და მფარველობას უწევდენ იმ ქართველთ, რომლებიც სალიმ ფაშისაგან იდევნებოდენ, ერთ ასეთ მფარველ პირათ ირიცხება თვით ამ სალიმ ფაშის ძმის წული, ძე უსუფ ფაშისა, მემკვიდრე ფაშობისა.

ამ ფაშის სიკვდილის შემდეგ, ისაკათაბაგი სტამბოლში წასასვლელად მოემზდა. ამიტომ მან შეკრიბა კარგა ფასის ოქრო, ვერცხლი, უმეტეს ძველი ნივთები, საგვარეულო აზარტეშებიძველთაგან დაკულნი მათს ოჯახებში და მეფეებთაგან ბოძები ბული მეტად ძვირფასი ნივთები. ამანვე შეკრიბა სახიერ. ქალ-ვაჟნი ქართველთა და ერთ დღეს გაემგზავრა სტამბოლს მალე ჩავიდა სტამბოლში, წარსდგა სულთანის წინაშე, მიართო ყოველივე წანალები, აუწყა ბიძის სიკვდილი, თავის ვინაობა და მასთანვე სთხოვა ფაშობა, სულთანმა თხოვნა შეიწყნარა, სელავათი ათქმევინა. ამის შემდეგ მისცა ფაშობა. მცირე წყალობა და მის მერეთ იგი საქართველოში წამოვიდა. ისაკ ფაშა გახარებული მოვიდა საქართველოში და დაიწყო გამგეობა, მოსვლისათანავე ჰაზრებიც გამოიცივალა და გუშინ წინ თვითონ რომ მფარველობას უწევდა ქართველთ, იმათ დღეს დევნა დაუწყო ნამდვილ და ერთგულ ოსმალის მოხელეთ გამოცხადდა. ყველას სასტიკის ქრთამებით ამცნია თავი.

აქარლებს თურმე ბიძის ჯიბრით მფარველობდა, ამას იმ ჰაზრითაც, რომ აქარელნი მერე მის დამხმარეთ გამხდარიყვენ და ფაშობის მიღებისთვის ძალა მიეცათ. ამას სურდა, რომ ბიძის სიკაცხლეშივე მიეღო ფაშობა. ჩვეულებისამებრ ფაშების, ესეც მალე გადაეცა ქართლის მეფეს, იმერთ ბა-

ტონიშილს და სხვა და სხვა მთავრებს. მალე ხონთქარს დაბეზღება და საჩივრებიც გაუგზავნა ამაზე, რომ ეს მეფენი ამავრებენ მის საბრძანებელში ქრისტიანებს და ქრისტიანობასაო, მინამ ამ ადგილებსაც არ დავიმორჩილებთ, მინამ აქაურ ქართველთ ისლამთან სულიერად მიკედლება ვერ მოხდებაო. ეს შეუძლებელიაო.

სულთანის მადლობას უთელიდა. იმერეთის დაქერის შემდეგ ეს შვიდ წელიწადს თხოულობდა ვადათ, ამ ხნის განმავლობაში მთელს იმერეთს გაუათათრებ, ეკლესიებსაც დაეანგრ დავაქცევო, მალე მან ომიც დაუწყო იმერეთს, ომში მონაწილეობას იღებდენ მთელი დასავლეთსაქართველოს ფაშები. რომელთაც დიდი ძალი ჯარი ახლდათ თანა. იმერთ გმირულათ იომეს და ოსმალნი დასცეს, მოკლეს კოლას ფაშა, თვით ისაკ ფაშა ტყვეთ შეიპყრეს და მრავალი სხვა ფაშები და ჯარი დახოცეს. ოსმალნი უკან დიბრუნდენ, მალე ისაკ ფაშაც გაათავისუფლეს, კოლას სხვა ფაშა დაჯდა. ისაკ ფაშამ დაიწყო ბოროტათ მოქმედება და გამგეობა. ზეგანში ამან რამდენიმე ეკლესია დააქცია. დიდი შეწუხება მიაყენა საფარას, ზარზმას, თისელს, აწყვერს, დაუწყო დევა და ცარცვა. ამებესაც არ დასჯერდა, ქართველ მაჰმადიანებს მისწვდა, ძმა-ძმას გადაჰკიდა, მეზობელი მეზობელს, ქართველ მაჰმადიანებს ქართველ ქრისტიანებს აძულებდა. ქვეყანა დიდს შლილობას მიეცა. საქმე გაკირდა. კოლას ასან ფაშამ მალე ხონთქარს საჩივარი გაუგზავნა ისაკ ფაშაზე და ყოველისფერი აუწყა. მის გამო ხონთქარის რისხვა მალე მოვიდა და ისაკ ფაშისთვისათავი უნდა მოექრათ, მაგრამ ამან თავს უშველა, თავის მოქრამდის სტამბოლში გაიქცა, სულთანის წინაშე აპირებდა წარდგომას და თავის გამართლებას, ეს ველარ გაბედა და იქეთ აქეთ იმალებოდა.

ისაკ ფაშის გაქცევის უმაღვე სტამბოლს წავიდა სალიმ ჯაყელი, ისაკ ფაშის ბიძის ძე. ეს ფაშაც მოხერხებულნი ფაშა იყო. ამან იცოდა, რომ რამდენსაც უფრო სისტიკათ

შოვექცი მესხ-ჯავახელებსაო იმდენი მე უფრო ავმალ-
ლდები და სულთანის წინაშეც კარგათ გამოვსჩნდებიო.
ამიტომ ამან ქართველთ ქრისტიანებს სასტიკათ დაუწყო დევ-
ნა, ამან დაუშალა თვის ქვეშევრდომთ ქართლ-იმერეთში
გადასვლ-გადომსვლა. ამან აკრძალა ქართველებში დიდ დღესას-
წაულ დღეებში ღვინეები, ცეკვა და თამაში, მოსპო აღდგო-
მის ლიტანია, მოსპო ზარების რეკვა, ყველა ეკლესიებიდან
ზარებს ახსნევიანებდა და იქიდან ზარბაზნებს ასხმევიანებდა. ქართ-
ლიდან და იმერეთიდან მქადაგებელ ბერებს და მღვდლებს
აუკრძალა გადმოსვლა და ქადაგება. ჯავახელნი იძუ-
ლებულ ჰყო გაათათრებას და მრავალნიც გაათათრა. ქარ-
თველთ ბეგებში მოსპო ქართულს ენაზე ლაპარაკი და წესათ
შეიტანა მათში თათრულს ენაზე საუბარი, მათში მოსპო ვე-
ნახები, ღვინის დაწურვა და მისი ხმარება.

დღე და ღამე ეს პირი ქართველთ დამდაბლების საქ-
მეს უნდებოდა და სასტიკათ ებრძოდა ამათ, მაგრამ მაინც ვე-
რას აწყობდა. გაჯავრებულ ქართველთა უმეტესი ნაწილი
ზოგი ფრანგათ აღიარებდა და მით იუარავდა თავს, ამავ
დროს ამ სარწმუნოებასაც უერთდებოდნენ, ზოგი სომხათ
ირჩენდნენ თავს და ზოგნიც სასტიკათ ებრძოდნენ ასლან ფა-
შას. ფაშას მობეზრდა ბრძოლა და ამიტომ ქართველთ თავი
დაანება, ქრისტიან ქართველთ იწყეს წელის გამაგრება, ეკ-
ლესიებში ზარების რეკვა, დღესასწაულ დღეებს ღვინე, თამა-
ში და დღეობების გამართვა. ამ ფაშამ ხარჯის მომატებას
დასდო ხელი, ქართველ ქრისტიანებს ხარჯსლა უმატებდა,
რადგანაც თათრობისთვის ვერა გააწყო რა, ხარჯის გადახდას
ქართველთ ქრისტიანები არ უშინდებოდნენ და ფაშას ერთი
ორათ უხდიდნენ. ეს ამბები შეიტყეს იმ დევნულ ქართველ-
თაც, რომელნიც სჯულის გამო ქართლ-იმერეთში გადმოსუ-
ლიყვენ. ამათაც იწყეს თავიანთ მამულეებში დაბრუნება, დამ-
კვიდრება და ცხოვრება, ოღონდ ჩვენ სჯულზე კი ვიქმნეთ
და ხარჯს ერთი სამათ გადვიხდითო. ოქებს მობეზრებულ ფა-

შასაც ეს უნდოდა. ყველა ამ საქმეებს ისაქ ფიშა შორილამ მზერდა, ყველა ამბავს უფროსს ასმენდა, ასმენდა იმასაც, რომ ასლან ფაშის მეოხებით ქრისტიანობა დაცემის მაგიერ აპყვავდებო. ბოლოს უფროს ვეზირს მისცა დიდი ქრთამი. ამის დახმარებით მიიღო ისევე ფაშობა და გამოგზავნილ იქნა საქართველოში ფაშათ 1709 წ. ასლან ფაშა კი სტამბოლს მიიხმეს.

ღალატმა ფესვი მოიდგა. ჯაყელნი მხოლოთ ღალატის წარმომადგენათ გახდენ. ასლან ფაშა მალეჩავიდა სტამბოლში, სულთანისა და უფროს ვეზირისთვის დიდი ქრთამები წაიღო. ნამეტურ გოგო-ბიჭები. ყველა ესენი მიართვა მათ. გაიმართლა თავი, ფაშობა ამასვე დაუბრუნეს და დააბრუნეს საქართველოში. ეს მალე მოვიდა ახალციხეში, ისაქ ფაშას გაშვება ჩამოართვა და თვით ლაიწყო მოქმედება. 1711 წ. ისაქ ფაშა სტამბოლს წავიდა საქმის შესატყობლათ. თან წაიღო დიდ ძალი ოქრო ვერცხლი და ძვირფასი თვალ მარგალიტი. ამის წასვლის შემდეგ სალიმ ფაშა იმერთ დაუმეგობრდა, იმერთ ლაშქარი გამოსთხოვა და ამათის მეცადინეობით დაამდაბლა ისაქ ფაშის მომხრენი და აამალლა თვისი ერთგულნი. ისაქ ფაშა სტამბოლში მალე მივიდა, წარსდგა სულთანის წინაშე, მიართვა დიდი ძღვენი, ღალატით აუწყა საქმის ვითარება და ნამეტურ ეს ამბავი, რომ ასლან ფაშა იმერეთს მიემხრო, გიჟრთ ჯარი გამოსთხოვა და ჩემი მომხრე ნამდვილი თათრები დაამხოვო, ამიტომ ძალიან ადვილათ შეიძლება, რომ ერთ ხელ თქვენც გადაგიდგეს და გიღალატოსო. ამიტომ უში. გმართებთ თქვენაო. ამანვე დიდი ქრთამი მისცა უფროს ვეზირს და ამისავე მეოხებით ხელ ახლა მიიღო ფაშობა და 1712 წ. საქართველოში დაბრუნდა. ახალ ციხეში მალე მოვიდა, ძალათ წაართო ფაშობა და თვით დაჯდა ფაშათ. ამან კარგა ხანს იფაშა, ასლან ფაშამ ველარაფერი გააწყო.

ამ დროდან კი იწყება ქართველ ქრისტიანეთ მეტათ შავი დღეები დასავლეთ საქართველოში. იგინი მთლათ

ედლევიან მოსპობას, ქრისტიან ქართველები სჯულის გამოასობით სწყდებიან, ნამეტურ ქალები. ამ დრომდის დასავლეთ საქართველოს ქართველთ ოჯახებში ხატებს აშკარათ ინახავდენ, თვით ახალ გათათრებულ ქართველებშიაც, რადგანაც დედაკაცები პატივს სცემდენ სახარებას და დავითნსაც ხშირათ შეხვდებოდა კაცი თვით გათათრებულ ქართველებში. თუმც თათრობდენ მრავალნი, მაგრამ ყველა ამაებს კი პატივს სცემდენ, გმობას და კიცხვას ქართველი დედანი აღვილათ ვერ ბედავდენ, ხანდისხან ჩუმათ ეკკლესიებშიაც დადიოდენ და ილოცავდენ. ყველა ამაებს ისაკ ფაშა მრისხანებით მოველინა და თავს მეხი დაარტყა. მრავალ ეკკლესიათა ჯამეებათ გადაკეთება დაიწყო, ოსმალოდან გამოიწერა ძრიელ ბევრი ხოჯა-მოლები, ახალციხეში, აქარაში და სხვაგან მედრესეები დახსნა, სადაც ქართაელთ შვილებს არაბულს ენაზე დააწყებინეს სწავლება და მოლა-ხოჯებათ მოჰზადება. დიდის მრისხანებით შეება ეს იქაურ ქართველთ ქრისტიან სამღვდელოებას, აქ, ამ დროს სამღვდელოება აღარ იყო, მარტოთ ბერები ღა სცხოვრობდენ და დიდრონ ეკკლესიებთა არქიმანდრიტ წიმაძღვარნი. ესენი ევედრებოდენ ფაშას ხალხის არ შეწუხებას და მოსვენებას, ფაშა არ ისმენდა. არქიმანდრიტნი ხშირათ სიტყუასაც ჰკადრებდენ, ფაშა რისხდებოდა ამაზე.

უკანასკნელ ამან სასტიკი ზომები იხმარა ხალხის წინააღმდეგ, დაუწყო ქრისტიანებს მთლათ მოსპობა, ხოცვა დახრჩობა და წამება. ქართველნი მაინც არ უშინდნებოდენ, მაინც გვირუღლად ებრძოდენ. ფაშამ ხალხის გვირობის ძალათ ბერნი და არქიმანდრიტები დაინახა. ამიტომ იმან მალე შეკრიბა ზოგიერთ ეკკლესიათა ბერნი და არქიმანდრიტნი და 1716 წ. ახალციხეში საქვეყნოთ დაახრჩო ელისე არქიმანდრიტი საფარის და მასთან ექვსიც სხვა ბერი იქმნა სიკვდილი დასჯილი, რომელნიც შეწამებულ იქმნენ სამტრო ქადაგებაში, რომ ვითომც ესენი ქართველთ ქრისტიან გარდა

არცხვენდენ ქართველ თათრებს, სჯულიდან გადადგომას დიდ ცოდვით უთვლიდენ, ვითომც ამათ ბევრი ქართველ თათარი შობარუნეს მამა პაპის სჯულზე. ასევე დასჯილ იქმნა სიკვდილით ზარზმის არქიმანდრიტი დიონოსე, დიდი თავზარ დაცემა იყო ეს ქართველთათვის, დიდი უბედურება, ამოდენა სამღვდელთაგან ასე უბედურათ დახრჩობა არავის მოსწონდა ფაშის ასეთი საქციელს სწყევლიდენ თვით ახალი გათათრებული ქართველნი და ამათი ცოლები და ქალები.

მაგრამ ვინ რას იზამდა. ფაშამ ახალციხის ერთი ეკლესია დააქცია და თავის აბანო გააკეთებინა. 1901 წ, ახალციხის ერთს აბანოში მე ვნახე იატაკზედ დაკრული თეთრ მოყვითლო მარმალილოს დიდრონი ქვები, რომელთაც კარგათ ეტყობოდა IX და X საუკ. ქართულ ხუცურ ასო მთავრული ასოები, ხოლო მიმქრალნი ცხელის წყლისაგან. ასეთის ძვირფასის მარმარილოს ქვებით სავსე იყო აბანო. ეკლესიების უმეტესი ნაწილი მთლათ დააქციანა. სამღვდელთაგან სულ გამოსდევნა, ვინც არ წავიდოდენ იმათაგანი ბევრი მოსპო ახალციხეში და ბევრი კი გაათათრა. ართვინი მთლათ დასცა, ასევე არდანუჯი და შავშეთი. აქ გაუთათრებელს აღარავის სტოვებდა, მაქახელშიაც შეიპარა გათათრება. ხერთვისის ეკლესია ამან შეარყია, მაქახლელთ ცხარე ბრძოლა გაუწია. ამ დრომდის აქა სამღვდელონი იყვნენ. ესენიც გამოსდევნა, ეკლესიები დაქცა, მოლა ხოჯები გაუგზავნა და ესენი გააწესა, მაგრამ მაინც მთლათ ვერ მოსპო ქრისტიანობა. ამან განიზარაბა იმერეთის აკლება და გათათრება. მაგრამ ჯერეთ ქართლში წამოვიდა ოსმალის ჯარით, გორი აიღო და მერე თფილს შოადგა, მაგრამ 1723 წ. ქართველნი გმირულათ შეებნენ, ქართველთ სარდლობდა ეახტანგის შვილი ბაქარი, იმან დასცა ოსმალნი და უკუ აბრუნა ყველა, მთელი ქართლი გაანთავისუფლეს, ოსმალნი უკან დაბრუნდენ და ფაშა ახალციხეს დამკვიდრდა. ქართლში დაჯაბნილმა ფაშამ დიდი ჯავრი ჩაიყოლა გულში, ეს ქართულ ენაზე მოლაპარაკე კაცი, ეს

ქართული ენისა და სისხლის შექონი ხელახლა ამხედრდითავეის ქვეშერდომ ქართველ ქრისტიანებზე და მათ დაუწყო ამან უღვთოთ ხოცვა და წყვეტა. 1733 წ. ეს იმერეთს დაეცა და უძღურ ჰყო.

რამდენიმე ხნის შემდეგ იმერეთიდან აფხაზეთისკენ გაემართა და ალექსანდრე იმერთ ბატონიშვილი თან წაიყვანა, მაგრამ ბატონიშვილი გზიდან გამოეპარა, არ მიჰყვა აფხაზეთში, აფხაზეთში შევიდა და დაიმორჩილა სასტიკათ: ხალხს გაათათრება დაუწყო და მალეც გაათათრა. სამი წლის განმავლობაში ნახევარ აფხაზეთი თათრად ჰყო, მრავალ ალაგასძველი ეკლესიები დაკეტა, სამღვდლოება გამოსდევნა. მოლა ხოჯები განამრავლა. აფხაზნი უფრო აღვილიათ თათრდებოდენ, ამიტომ ესენი ხარჯისაგან თავისუფალ ჰყო, რამაც უფრო წინ წასწია გაათათრების საქმე აფხაზეთში. აფხაზეთიდან დაბრუნებული აქარლებს დაეცა და დაუწყო რბევა სჯულის გამო. ქედის ეკლესია დააქცევინა, სახრჩობელა და თავ საკვეთი აღმართა. აქარელთ სასტიკათ იბძოლეს სჯულის გამო დიდი სისხლი დაღვარეს. საქმე გაკირდა. აქარელთ სტამბოლში საჩივარი გაგზავნეს ისაკ ფაშაზე, საჩივარის შემდეგ ეს მალე მიიხმეს სტამბოლში. ისაკ ფაშა მალე წავიდა, თან წაიღო დიდ ძალი ოქრო ვერცხლი და აფხაზეთში მოგროვილი ქალ-ვაენი, ამან სულთანის წინაშე თავი გაიმართლა, უფროს ვეზირს მისცა ქრთამები, ფაშობა ისევ შეინარჩუნა, მასთანავე სულთანს პირობა მისცა, რომ შეთქვენ მთელ საქართველოს დაგიმორჩალებთ დი მით მთელ საქართველოს დაღისტანთან შეუერთებო, თუ თქვენ ამისთვის დახმარებას მომცემთ მეო. სულთანი შეჰპირდა, რომ შენ თუ მაგას იზამ, ჩვენ დიდ დახმარებას მოვცითო. ეს მალე დაბრუნდა თავის ბინაზე და მოსვლისათანავე ცბიერებით იმერთ ბატონიშვილს სხვა და სხვა მთავრებს და ქართლის მეფეს მტრობა დაუწყო და სხვა და სხვა ცნობების გამოტყუვნა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს ახალციხიდან ქართლ-

ზე წამოვიდა, აწყვერი აიღო და ყოველივე დაიმონა. ცია. აქედან შეესია ქართლს და ცხარე ომი გაუმართა ქართველთ, მაინც ვერა გააწყო რა, თფ-ლის სამუდამოთვერ დაიქირეს საქმე წაუხდა, ჯარის უმეტესი ნაწილი გაუწყვეტეს და სულაც გასწყვეტდენ, მაგრამ ისაკ ფაშამ თავს უშველა და უკან დაბრუნდა სწრაფათ. ეს მგზავრობის დროს ავით გახდა და ამიტომ 1741 წ. ფაშობიდან გადადგა.

ამ ფაშამ დიდათ იმეცადინა და თავისი შვილი უსუფი სი-
 ცოცხლემივე დაამტკიცებინა სულთანს ფაშად. 1737 წ. ისაკ
 ფაშას სიკვდილის შემდეგ უსუფი იქმნა ფაშათ დამტკიცებუ-
 ლი უსუფი მამაზე უარესათ მტრობდა აქარელთ, ეს აქარე-
 ლები მოულოდნელად მთლათ აიკლო, აქალარაენი გაუშო დაუ-
 მდაბლებელი, მაქახელშიაც მეტათ წინ წასწია მონობა, ოჯახის
 შვილები, ქრისტიანობა ძრიელ შეამცარა, თითო სოფელში ორი
 სამი კომლილა მოიპოვებოდენ და ისინიც საიღუმლოთ სცხოვრო-
 ბდენ. აქარელთ მამაზე საჩივარი გაგზავნეს სტამბოლში,
 ეს მალე მიიხმეს იქ, თავი გაიმართლა დიდის ქრთამებით და
 სულთანიც ასიმაოენა დიდათ. ამან მოახსენა სულთანს, რომ
 ვინც თათრობის წინააღმდეგნი არიან, ის ქართველნი შუა
 გულ ოსმალეთში გადაასახლეთ და ამათ მაგიერ იქ ქურთე-
 ბი გადმოასახლეთო. სულთანმა ეს ჰაზრი შეიწყენარა. უსუფ
 ფაშა მალე დაბრუნდა, ახალციხეში, მალე ოსმალის ჯარიც
 მოვიდა ამათ თან მოიყვანეს დიდი ძალი ქურთები, ამ დროს
 მთლათ აჰყარეს ფოცხოვის ხეობა, ქვაბლიანი, შავშეთი, ჯავა-
 ხეთის უმეტესი ნაწილი, ყველა ესენი ოსმალეთში გარეკეს და
 ამათ ალაგს ამათ სახლებში და სოფლებში ხსენებული ქურ-
 თები დაასახლეს. დღევანდელი თათრები ფოცხოვის, ქვაბლი-
 ნის, შავშეთის და სხვა ადგილების ამ ქურთების შთამოჰა-
 ვალნი არიან, რომელთაც დროის განმავლობის მეოხებით
 თავიანთი პირვანდელი სახე დაკარგეს და ადგილ მდებარეო-
 ბის და ჰავის გამო ყოველისფრით ქართველთ დაემსგავსენ, ნა-
 მეტურ მით უფრო, რადგანაც ესენი ხშირად ქართველ მაჰმა-
 დიანთ ქალებსაც თხოულობდენ.

დღეს ამათაგნი ხსენებულს ადგილებში ბევრნი სახლობენ. მათში ქართული ენაც ბევრმა იცის. ჩვენში კი ესენი ქართველ ტომის მაჰმადიანებათ მიაჩნიათ, რომელთაც ვის თომც თავიანთი სამშობლო ენა დაკარგეს, მაგრამ ეს არ არისწორე. ქვაბლიანის და ფოცხოვის ქართველთ რომ დაეკარგნათ თავიანთი ენა, მაშინ ზეკანიც დაკარგავდა, თუ არა და ეს როგორ მოხდებოდა, როცა ეს ხეობანი ერთმანერთზე ქრიან მიკრულნი და ერთი ცხოვრებაც აქვსთ. ერთ ხეობის კათაველთ დაკარგეს თავიანთი სამშობლო ენა და მეორეებმა აი ისე როგორ შეინახეს, რომ დღეს თათრული ერთისრტყვაც არ იციან, ისიც ისეთ ხეობაში, რომელიც 30 ვერსით შორავს მეორეს, ამასვე ვიტყვით შავშეთის ნახევარს ნაწილს მაჰმადიანებზე. ამავე ფაშის მეოხებით დაასახლეს საქართველოს სამზღვრებზე ქურთები და აღკრძალეს სასტიკათ ქართველებში ერთმანერთში მისვლა-მოსვლა. ამისივე მეოხებით გავრცელდა ქართველთ ქრისტიანების ტაციოზა და ოსმალეთში დაყიდვა. ყოველივე ამ პირმა ასწავლა ქურთებს, თუ ამათ როგორ უნდა ედევნათ ქრისტიან ქართველები, როგორ უნდა ეკლიტ-ეწყვიტათ ესენი, ეცარცვათ, საზღვრებიდან ტყვეები ეტაცნათ და სხვაც ბევრი ბოროტებანი.

უსუფ ფაშა მეტათ გაავკაცდა და გაბოროტდა, ხალხის უსამართლო ცარცვა გლეჯას დაჩეუული მეტათ გათამამდა. ამან მაჰმადიან ქართველებსაც სასტიკათ დაუწყო ტყავის ძრობა და შეწუხება. ქვეყანა დაღუპა, მთლათ გაალატაკა ყველა, ბეგებსაც კი დაუწყო მტრობა და ცარცვა. „ქართლის ცხოვრება“ ამაზედ ამბობს: უსუფ ფაშამ აქარის და სარბევად გაგზავნა მაჰმოდ ბეგ სპითა, ესე დაეცა აქარას და მოსწყვიტნა სულნი ურიცხვი უბრალოდ. აქარელთ ამ ქლეტაში მას შეელოდა სიძე ისაკ ფაშის, ჯაფახეთის ფაშა ფირალიშვილი. აქარელთ ველარ მოითმინეს ამის საქციელი, ნამეტურ ახალ გათათრებულთ ქართველთ ამის დიდი ჯავრი სქირდათ. აქარელთ გამართეს ფაშას წინაღმდეგ ხალხში ქადაგება და 1744

წ. ხალხი აუჯანყეს, უსუფ ფაშას დაეცენ და მოკლეს. მოსწყვიტეს ამასთან ცოლ-შვილიც. აღარავინ გაუშვეს, სახლკარი დაუწვეს. ამის შემდეგ ჯაყელების გვარს ფაშობის და უფლების ნება აღარ მისცეს. ეს ოსმალოს მთავრთბამაც აღარ ინდომა და ასე და ამგვართ უსუფ მესამეს სიკვდილით მოისპო და დაეცა ის ძლიერი გვარი, რომელიც ერთ დროს დიდის დიდებით ამალდა საქართველოში, რომელთაც თავიანთ ქვეყანას ერთ დროს ჩინებული სამსახურიც გოუწიეს და ბევრი დავალებაც დასდეს. მერე კი ისე უღალატეს და ისეთ მტრებათ აღმოჩნდნენ, რომ ადვილათ უარი ჰყვეს თვის მამა-პაპათ შრომა და ანდერძი, მამულისა და ქვეყნის სიყვარული, ერისა და სარწმუნოების პატივისცემა და ყველაფრის უარყოფა და ფერფლად ქცევა. უსუფ ფაშის შემდეგ, თავის ნებით გაფაშდა მამა მისი ისაკ ფაშა, ხოლო ეს დროებით იყო ფაშათ, გარდაიცვალა 1747 წ. ამით მოისპო ეს გვარი ფაშობის ასპარეზზედ. ესეც ამათ წინაპართ სია:

სარგის ათაბაგი მიიცვალა	1282 წ.	შუბეღ ქაბუკდიდი	1516 წ.
ბექა ათაბაგი	1308	ყვარყვარე IV	1535
ყვარყვარე	1306	ქაიხოსრო II	1545
ბექა II	1391	ყვარყვარე V	1582
იოანე	1444	მანუჩარ II	1614
აღბულა	1451	მანუჩარ III	1624
ყვარყვარე II	1466	ბექა ანუ საფარ ფაშა	1635
ბაადურ	1475	უსუფ ფაშა	1647
მანუჩარ I	1487	როსტომ ფაშა	1659
ყვარყვარე III	1500	ასლან ფაშა	1670
ქაიხოსრო	1504	უსუფ ფაშა II	1690
სალიმ ფაშა.	1701	ისაკ ფაშა .	1747
ასლან ფაშა II	1716	უსუფ ფაშა.	1744

ოსმალოს მთავრობას სიქართველოს ადგილების დაქვრა მართოდ მიტომ კი არ უნდოდა, რომ ქართველები დაეჭირა მერე ესენი გაეთათრებინა, საქმე უმთავრესად იქნება ესეც იყო, მაგრამ არა, ამას გარდა სხვა ცვალებადობათ სიქმე, სხვა გარემოებაც იყო, ეს იყო ნივთიერი მხარე, ქონებრივი ძალა და კაი სიმდიდრე, კაი შემოსავალი. რაც სულთანის ჰარამხანას ღიღს სახსარს, ღიღს შემოსავალს მისცემდა. ეს რომ ასე გახლდათ და ოსმალოს მთავრობა მიტომ ეპოტინებოდა კეკლუც სიქართველოს, მიტომ ღვრიდა სისხლს და ქართველობასაც მიწასთან ასწორებდა, ესა სჩანს იმ გარემოებიდანაც, რომ იმ დღიდან რაც სამცხე-საათაბაგოს ათაბაგნი დაიმორჩილეს, სულ იმის ცდაში იყვნენ, რომ ქართველებთან რაც შეიძლება მეტი შემოსავალი ჰქონიყოთ, თუმცა ათაბაგების წყალობით წინედ ამას ვერ ისრულებდენ.

როცა ათაბაგობა მოსპეს და ფაშობა განაწესეს, მაშინ კი გაეხსნათ გზა წადილის შესრულების, მათ რაკი ეღირსათ ფაშობის დამტკიცება და ბეჟა ათაბაგის ისლამთან დაკავშირება, მის მერე კი შეუდგენ საქმის განხორციელებას და ხარჯის ერთი სამად მიმატებას, ნამეტურ ქართველ სხაერ ყმაწვილებით ხარკის გადახდას, რაც 1626 წ. წესად დაიდვა და რაც ვიდრე ათაბაგთა გვარის ფაშობა არსებობდა, მინამ ქართველ ყმაწვილების რიცხვი ერთობ მრავლად და უხვად იგზავნებოდენ ოსმალეთში ხარკათ. ამ მიმატების მალამოდ მათ საფარ ფაშას დაავალეს საქმის სისრულეში მოყვანა, მასთანვე ამ სუსრულის მოყვანისათვის მისცეს დარიგება, ასწავლეს ბევრი რამ ოსტატობა, რომ მის საშუალებით შესძლებოდათ მეტის გამორჩენა, ამიტომ მთავრობის დარიგებით საფარ ფაშამ აღაწერინა მთელი სამცხე-საათაბაგო და ყოველივე მოიყვანა ასე სისრულეში.

საფარ ფაშამ 1627 წ. „აღწერა ქვეყანას და ქრისტიანებს სულზედ წლიურად დაადეს დრაჰკანი (მანეთ ნახევარი). მოსავალზედ შეიღის თაგი, ცხვარზედ ორი შაური, ძროხაზედ

აბაზი, ცხენსა და კამენსეჲ ექესი შაურა, ხოლო საფაშოდ დრაჰკანის მესამედი, რომელ არს ათი შაური წესისამებრ ოსმალთა“. ასევე დაადეს ხარკი ტყეს, შეშას, წისქვილს, ერთი სიტყვით ყოველივეს რაც კი არსებობდა ქართველთ მამულიანებში.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენი დროის კვალად ქრისტიანებზედ წელიწადში მანათ ნახევარი დიდი არაფერი ხარჯია, მაგრამ იმ დროის კვალად კი მეტად დიდია, ვინაიდან მამინდელი მანათი ჩვენებურს 10 მანათს უდრის, ამას გარდა ზოგს ოჯახში იყო 10, 15 სული და მათ რა უნდა ექნათ, სადაც 10 სული იყო, მათ წლოურათ 150 მ. უნდა ეძლიათ, ამის გარდა სხვა და სხვა გადასახადიც თავის კვალად იყო, ყოველივე ეს კარგად აჩენს იმ გარემოებას, თუ ქართველნი, როგორ შეწუხებულნი უნდა ყოფილიყვნენ ასეთის ხარჯის გადახდისაგან. უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ასე დატვირთულნი ოსმალოს მთავრობას მარტოდ ქართველი ქრისტიანები ჰყვანდა, ამიტომ ესენი წელში წყდებოდნენ და მის გამო სჯულსაც ადვილათ იცვლიდნენ. მერე კი ხარჯისაგან ცოტა შეღავათი ეძლეოდათ.

თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ოსმალოს მთავრობისაგან არცა რა კაი დღეში ისლამთან დაკავშირების შემდეგ ვარდებოდნენ, მაინც ისლამის სჯულის მექონ ქართველ გლეხებსაც პირში სული სძვრებოდათ ხარკის გადახდით, რადგანაც, როგორც ცნობები არის, ძროხას, კამეჩს, ხარს, ცხენს, ვირს, ცხვარს, თხას და ასეთებს გარდა, ხარჯი დაადეს თვით ქათამსა, ბატს, ინდაურს და სხვა ასეთებს, რასაც მცხოვრებნი ფულით კი არ იხდიდნენ, არამედ იმავე სულიერის გარდასახადით, მაგალითებრ ოც ქათამში ორი მთავრობის იყო. ფაშას კაიმაკაშის, ანუ სოფლის მოხელის და სხვა ასეთების. ასეთ ხარკს, ქრისტიანი და თათარი ერთნაირად იხდიდა.

ყოველივე ეს კი მათ სდრეკდა კისერში და აწვებოდა დიდს ხარჯად მარტოდ. ეს რომ ყოფილიყო გარდასა-

ხდათ, რასაკვირველია კაი იქნებოდა, მაგრამ მთავრობამ ეს როდი აკმარა, მან სხვა ხარჯიც დაადვა, ეს ხარჯი იყო საფაშოს გარდა სამოხელო, საჩინოენიკო და სხვა ასეთ მოხელეთათვის საცხოვრებელი, მაგალითებრ, ოსმალოს მთავრობამ მთელი საშუალება საათაბაგო გაყო ოცდა ოთხ სანჯაყათ ანუ ოთხ გუბერნიად. გუბერნიას ჰყავდა თავისი გამგე ფაშა და ფაშების უფროსი ფაშა იყო მუთესარიფი—გუბერნატორი. გუბერნიის სამაზრო ქალაქებსაც ჰყავდა თავის გამგე კაიმაკანი, როგორც ჩვენი დროის კვალად მაზრის უფროსები, ამის გარდა იყვნენ უჩასტკის უფროსებიც, ასეთ მოხელეთ გარეშე იყვნენ სხვა და სხვა ქართველი ბეგების გვარის შვილებიც, რომელნიც რამე ხვეის უფროსობას ასრულებდენ, ანუ ჩვენებურად ერისთავებივით იყვნენ და მთავრობდენ, რომელთაც ხალხი თავის კვალად ხარჯს უხდიდა.

საზოგადოდ ოსმალოს მთავრობის ხარჯი ქართველ მაჰმადიანებში იყო ოსმალური „ჯახშირი“ მამულის ხარჯი, ყოველი კომლი მოსავლის შეათედს იხდიდა, ასეთ ხარჯის საკრებათ სოფელს ჰყვანდა თავის მუხთარი, ანუ მამასახლისი, მუხთარს ყოველთვის გარს ახლდა „ქათიბი, სოფლის მწერალი, რომელიც მწერლობით აღნიშნავდა ყოველივეს. მეორე ხარჯი იყო „სალანი“ ამ ხარჯის ფული მიდიოდა სახელმწიფო და სასოფლო მოხელეების ჯამაგირში, მესამენაირი ხარჯი იყო „რუსუმი“ ე. ი. სულად საქონლის ხარჯი, რაც სახელმწიფოდ მიდიოდა, მეოთხე იყო სახელმწიფო ქალაქების ანუ გერბის გადასახადი. რაც სახელმწიფო ხაზინაში მიდიოდა, ყოველივე ამის გარეშე უნდა ითქვას ისიც, რომ ვინც დროზედ ვერ გადიხდიდა ხარჯს, იმას ჯარიმას ართმევდენ. იყო ასეც, რომ ზოგიერთ სოფლის ხარჯს ერთი რამელიმე ფულიანი კაცი იყიდდა, ეს გადიხდიდა ამ სახემწიფო ხარჯს და მერე ეს მოგებით ახდევინებდა სოფლის ხალხს. რასაკვირველია მოგებით, რისაგანაც სოფლის ხალხი საკმარისად იჩაგრებოდა. ყოველი გადასახადი, ბეგს თუ ხარჯის ამკრფე ვაქარს მთავრობისათვის ფულად უნდა გადებოდნა, ან

სხვა რამით, ნამეტურ სიმინდით. გადასახადი ხარჯი მთელის სამუსულმანო საქართველოსი, 1737 წ. ბათუმში გროვდებოდა. იყო ისეთი კუთხე და ხეობანი, როგორც მურღლულის ხეობა, სადაც ხარჯს სოფლის ხალხი პირდაპირ მთავრობას უხდიდა მურღლულის მუფთის დახმარებით. ისინი გადასახადს არავეისზედ არ გაჰყიდდენ, როგორმე ერთმანერთში მოაგროვებდენ და მთავრობას მაინც კი წლის თავზედ ბათუმში ჩაუტანდენ და ვადაუხდიდენ. ყოველივე ამის მეთაურობას მურღლულის სასულიერო წოდება სწევდა და მუფთი თავის „მეგლიშით“ და ყადებით.

საზოგადოთ კი უნდა ითქვას, რომ ოსმალოს მთავრობისაგან ხალხი დიდათ იყო ხარკის გამო შეწუხებული. ამ შეწუხებას მათში ის უფრო აფართოვებდა, ვინაიდან სამცხე-საათაბაგოს ოსმალთაგან დამორჩილების შემდეგ, მეურნეობა ძველებურზედ გაცილებით დიდათ დავარდა, დიდათ დაეცა, თითქმის გაველურდა, მაგალითებრ სჯულის გამო შლილობის წყალობით პურის მოყვანა თითქმის სულ დაავიწყდათ, მარტოდ სიმინდის მოყვანას გაჰყვნენ. მევენახეობაც მოისპო, ბაღები და ხეხილის მოვლაც ისე დაავიწყდათ, რომ თვინიერ ბუნების თუ რამ ტყეში ველურად არ მოვიდოდა, უამისოდ მათ აღარაფერი მოჰყვანდათ, ტყეში მოსულს ხილს თუ იშოვიდენ, იმას ჰკრფდენ და ის გაჰქონდათ ბათუმში, არტაანს და სხვა ქალაქებში გასაყიდათ. ეს იყო მათი ცხოვრების სახსარი. ასევე დავარდა მათში ძველი მეფუტკრეობა, ტყეში საღმე ხეში თუ ნახამდენ თაფლს, თორემ უამისოდ მათ შნო აღარ ჰქონდათ ფუტკრის მოვლა-მოშენების. ასევე მოესპოთ და დაავიწყდათ საქონლის მოვლა-მოშენება და ფრინველთ შენახვა და მისი გამრავლება. ამანებს გარდა თვით ხელოვნობითაც კი დავარდენ. ამ გარემოებით მათ ისევ და ისევ ლაზები სჯობდენ. ის, რაც აქ დავარდა და მოისპო, ლაზებმა იგი ადვილათ ვერ დასთმეს, მათ ყოველივე ძველებურის ცოდნით შეინარჩუნეს და ზედ მეტი ოსმალთაგან ახალიც შეიძინეს.

ასეთ დაცემის შესახებ როცა ქართველ მაჰმადიანებში ლაპარაკი მქონია, მაშინ ამის მიზეზები მათ ასე აუხსნიათ, რასაც სიტყვით-სიტყვას მოვიყვან აქ: ჩვენ, ბატონო, რაკი ისლამს დაუკავშირდით, მის შემდეგ ჩვენ ასე გვეტყოდნენ ხოლმე ჩვენი ძველები: ბიჭო. წამოლით აქეთკენ, აგვიყვანდნენ ერთს მაღალს მთაზედ და იქ გვეტყოდნენ, აბა გადახედეთ აი იმ გურჯისტანსაო, მუშაობისათვის ის გიაურები არიან დანიშნული და ჩვენ ლოცვისთვისა ვართ გაჩენილნაო, ჩვენი საქმე არ არის მეურნეობა, ხელოსნობა და სხვანაო, ჩვენ იგინი უნდა დავიმორჩილოთ, დავიმონოთ მაგრათ. მათ უნდა იმუშაონ, ჩვენ ხარკი უნდა გვაძლიონ. როგორც წმინდა სჯულის მუსულმანებს და ჩვენ კიდევ ამის სამაგიეროთ უნდა ვილოცოთო. აი ბატონო, ამიტომ დავარდა ჩვენში ყოველივე და მოისპო ისე, რომ დღეს ჩვენ ძველის ხელოვნურ ხელოსნობის აღარა ვიციოთ რაო.

მაგრამ ქართველ მაჰმადიანებში რა არ დაეცა და მოისპო? თითქმის ყველაფერი და ყოველივე. მოისპო არამც თუ მარტოდ ზემოდ ხსენებული საქმენი, არამედ სულ უბრალო მარტივი ხელობანიც კი, რომელნიც მათის დღიურის ცხოვრებისათვისაც კი დიდს საქაროებას შეადგენდა, ასეთ საქირო საქმის კეთების ოსტატობანაც მათში მიტომ დაეცა და მოისპო, რადგან მათ მაგიერ მზა-გაკეთებული სტამბოლიდან შემოჰქონდათ, მაგალითებრ, როგორც სარკეები, სავარცხელი, მაკრატელი, ძაფი, ნემსი და მრავალიც სხვა ამ გვარები. ჩვენ ყველას ვერ ჩამოვსთვლით, ამათ სანაცვლოდ ქართველ მაჰმადიანებმა ისწავლეს ყაჩაღობა, ქართველ ქრისტიანთ ცარცვატაცვა და ჩვენებურ ზნე წამხდარ მებატონეთაგან ყმების შესყიდვა და მერე ოსმალეთში მოგებით გასყიდვა. ოსმალს მთავრობასაც ეს უნდოდა. ამ გამსყიდველთ სახელად „გოთაულები“ ერქვა.

ამ დავრდომამ ქართველი მაჰმადიანები თითქმის ტყის ხალხათ აქცია, საქმემ იქამდის მიადწია, რომ ამათში ვეპარი, სამთლით საძებარი გახდა, მაგალითად, ახალ-ციხეს, სადაც

მათი ვალი ფაშა იჯდა, იქ ერთ ქართველ მაჰმადიანთ ვაჟიარს ვერ ნახავდით, მთელი ახალციხე სხავს იყო ქართველ კათოლიკეთა და ქართველ ებრაელთა ვაჟრებით. მთლად ესენი იყვნენ. ესენი იყვნენ თვით ახალციხის ფაშის სასახლის ვაჟრები, ქართველ მაჰმადიანებმა კი მკვლრათ დაიძინეს, ამ დაძინებას მათი მთავრობაც უწყობდა ხელს.

ქართველ მაჰმადიანთ ასეთ გაველურებამ ისინი განვითარების ტახტიდან ძირს ჩამოაგდო. ველურს გზაზედ დააყენა, მათში ყოველივე ცნება ისე მოსპო, ისე გადააგვარა ესენი, რომ ქართველ მაჰმადიანებს იმის უბრალო ცნებაც კი ამოვარდა გულიდან, რომ იგინი კაცები იყვნენ, ხალხი და ეკუთვნოდნენ გურჯისტანს და გურჯის ტომს, ამ გარემოებას ჯერეთ ოსმალებმა შეუწყეს ხელი, გაავრცელეს მკაცრად, ამით მიიზირეს მთელი ქართველობა, ასეთ ცნებათა მტრებათ აღბოგეს ათაბაგები და მის მერე ამავე ბოროტების მეთაურათ ათაბაგ ჯაყელები შეიქმნენ, მერე ესენი ავრცელებდნენ ამ ბოროტებას ქართველ მაჰმადიანებში. ოსმალთ ერთი მარცხი ის იყო, რომ მათ ათაბაგი-ჯაყელების გვარის ფაშები 1747 წლიდან მოსწეს. მარა ეს ვერ მოუხდათ კარგად, ამით მათ იზარალეს, მის მერე მთელი გურჯისტანი ველარ აიღეს, მათი საზღვარი აწყვერს და ჩოლოქის ხევში შეჩერდა, აქეთ ველარ წამოვიდა.

მანამდის კი აი რა ღვაწლი დასდეს ოსმალოს მთავრობას ათაბეგებმა: ჯერ ერთი, ქანეთი თვით ისლამის მალიარებლობაშიაც კი ეწინააღმდეგებოდა ოსმალოს მთავრობას და ხშირად მოხელეებსაც უზოცავდნენ, ზღვის პირები შეკრული ჰქონდათ და მასთან თავიანთ ქვეყნებში ოსმალთაგან არც არავის უშვებდნენ და არც არასფერს აძლევდნენ ხარჯათ, ოსმალოს მთავრობამ ესენი ვერ დაიმორჩილა, მოხარკეთ ვერ გახადა. 1720 წლებს ათაბაგებმა შეკრიბეს აქარელთა ჯარი, ესენი ახალციხის ფაშის მეთაურობით გადავიდნენ ლაზისტანში, დაეცენ ლაზებს, აიკლეს იგინი, დასწყვეს, დადაგეს და მის მერე ესენი ისე დაუმორჩილეს მთავრობას, რომ ლაზებმა

ველარ შესძლეს თავის აწვევა, რამის თქმა, ხმის აშოლება.

ფოთის აღება ოსმალთაგან 1721 წ.

ამათ გარდა ოსმალთს მთავრობამ ვერა ღონის ძიებით ვერ დაიმორჩილა აფხაზები, მეგრელები ხომ ისე სჯობნიდნენ ოსმალთ, რომ ფოთის აღება მათ აღვილათ ვერ მოახერხეს. ბოლოს მიიშველიეს ათაბაგნი და ახალციხის ფაშის დახმარებით აიღეს ფოთი 1721 წ. იქიდან აღვილად მოხვიეს ხელი აფხაზეთს და საქმე ისე დააყენეს, რომ 1740 წლებიდან აფხაზებს გაათათრებაც დაუწყეს. სხვაფრივათაც მაგრა დაიკირეს და ფოთსაც ისეთი საძირკველი ჩაუყარეს, რომ მის მერე მეგრელებმა ოსმალნი ფოთიდან ველარ დასძრეს. 1747 წლიდან რომ ათაბაგთ გვარის ფაშები არ მოესპოთ, იქმნება მაშინ მათ მთელი სამეგრელოც აეღოთ მალე, მაგრამ რაკი მათ ეს 1747 წ. მოსპეს, მიტომაც მათი საზღვარი ფოთს და აფხაზეთს შეჩერდა. იმავ დროს, ოსეთშიაც ათაბაგთა წყალობით შედგეს ფეხი და მათის ცდით დაამყარეს ოსებში ისლამი, თორემ არც არას ოსები ემორჩილებოდნენ.

ოსებიც ოსმალთ ძრიელ ხშირად უწყვეტად აღენ ოსებს და არ აბოგინებდნენ ოსეთში. ოსები ოსმალთ ისე ეწინააღმდეგებოდნენ, რომ ოსმალთს მთავრობა მათში სულ ვერას აწყობდა, ისლამს ფულით ავრცელებდა, ოსებს არაფერს ხარჯს არ სთხოვდა, პირ იქით ქართლის ქართველთ სოფლების საცარცევათ იარაღსაც აძლევდა. ურჩევდა დაღესტანთან შეერთებას, ასეთის საერთოს ძალით ქართლისა და კახეთის აკლებას, ამას მათ სხვა არაფერ ხარჯს აღებდა. თუმცა ოსების ერთი ნაწილი ოსმალთს მთავრობის მფარველობის ქვეშ ითვლებოდა, ამათ მთავრობისაგან მხოლოდ სჯულის მეთაურთ კაცნი ენიშნებოდათ, მაგალითებრ მოლები, ხოჯები, ხაფიზნი, ღვთის მეტყველნი, მუფთი და ყადებიც კი. ყველა ამათ ხარჯს ოსმალთს მთავრობა აძლევდა, ამიტომ ესენი ოსებს სამწყსელად არაფერს ართმევდნენ, მთავრობა ამას მიტომ იხდიდა, რომ ამით სურდა მას დანარჩენი ოსების გაათათრება, დაახლოვება.

ყოველივე ამის დაბრკოლებად ჩაითვალა ის გარემოება, რომ 1747 წ. ოსმალეთის საქართველოს მოაკლდა ისეთი მძლავრი დიდი გვარის წარმომადგენ მფარველ და ისლამის მომხრე პარნი, როგორც იყვნენ ათაბაგ-ჯაყელები. ეს შეცდომა ოსმალს მთავრობამ კარგა ხნის შემდეგ შეიგნო, მიტომ ჯაყელების გვარის ფაშები ოსმალს ქალაქებიდან სამსახუროდ ისევ საქართველოში დააბრუნა, აქ მისცა მათ ფაშობა და სხვა თანამდებობა, მაგრამ ეხლა ათაბაგ-ჯაყელთ გვარის ფაშების სულიერი ვითარება სხვა ნაირად აღმოჩნდა, ოს მალთან მათს დამოკიდებულებას უკვე სხვა სახე მიეღო, მათ ცნობიერება მოსვლოდათ, ამიტომ მათში უკვე გაიღვიძა წარსულის მექონ დიდების დაკარგვის შურმა და თავიანთ ოჯახის და გვარის მიწაზედ გასწორების ცნებამ, რაც რასაკვირველია მათ აცალკევებდა მკაცრად და აღვიძებდა დაკარგულის დიდების მოსაპოვებლად და ათაბაგობის აღდგენას. ამიტომ ესენი ამ დღიდან უმეტესად თავიანთ სასარგებლოდ შრომობდენ და მოქმედებდენ ყოველთვის და არა ოსმალს მთავრობისათვის.

ათაბაგის გვარის ფლობა ძალიან უმწეოდ დასრულდა 1747 წ. მე XI საუკუნეში ამაღლებული ჯაყელები უკანასკნელ 1626 წლიდან, ათაბაგების მაგიერ უბრალო ფაშათ გახდენ, ხოლო მათ არც ეს ფაშობა შერჩათ და 1747 წ. უწყალოდ და უჩინრად მოისპენ. მოსპობის მიზეზი გახლდათ თვით ამ გვარის ფაშების გათახსირება, დაწვრილმანება, ერთმანერთის ლალატი, ფაშობის ძიება, ერთმანერთისაგან ამის წართქვევა, ამისთვის ცდა, სტამბოლში წასვლა-მოსვლა, დიდი ვეზირის წინაშე ქრთამების ხარჯვა და მით ფაშობის შოვნა. ამ გარემოებამ და მექრთამობამ ქვეყანა შეაწუხა, ხალხი მობეზრდა და ბოლოს გამოვიდა ხალხისაგან ის გამჟვრიანობაც, რომ ფაშობა აღარც ერთს მისცეს ჯაყელ ათაბაგთაგანს და აღარც მეორესაო. ისინი ღირსნი არ არიან ფაშობისაო. ხალხმა თავისი გაიტანა და ათაბაგ ჯაყელის გვარის წევრნი მოსპობილ იქმნენ ფაშობის ასპარეზზედ. ათაბაგ-ჯაყელ გვარის უკა-

ნასკნელ ფაშად უსუფ ფაშად იყო უსუფ ფაშა II-რე, რომელიც მოიხპო 1747 წ.

ნახეთ რა არის ეს სოფელი და როგორ ათამაშებს ქვეყნის მფლობელთ. დიდის გვარის ათაბაგნი, დიდის ძალის და თანამდებობის მექონნი, დიდის სახელის, თითქმის მეფენი და კანონმდებელნიც კი, როგორც მაგალითად ბექა და ალბულა, რომელთაც თავიანთ საათაბაგოს ქართველთ კანონთ კრებაც კი დაუწერს და მისცეს სამართლის წიგნად, რომლითაც განაგებდენ თვით ათაბაგნი და მათი შთამომავალნიც მესხთა საქმესა, რომელთაც ვინ იცის რა არ ჰქმნეს და არ შეჰქმნეს ქართველთ და ნამეტურ ქართველთ მაჰმადიანთ ცხოვრებაში, ვინ იფიქრებდა, ვის ეგონა, რომ 1747 წ. ასე უჩინრად და უმნიშვნელოდ დაეცემოდა მათი ფლობა ახალ-ციხეში და მათი საგვარეულო ფლობა და ტახტი მთელს ქართველ მაჰმადიანებში. ასე ყოფილა ეს სოფელი და მიტომ არც უნდა გვიკვირდეს ჩვენ ის გარემოება, რომ ხშირად დღევანდელს ამალღებულს, მდიდარს, შეძლებულს და მძლავრს, ბოლო ეღება და იგი ისპობა ისე, როგორც მისი მონა, ყმა და ფეხთა მტვერი.

ისტორიულის ცნობებით ვიცით შემდეგი: ესა და ეს გვარი, ესა და ეს მთავარი, გამგე, მეფე, კაროლი ამალღდა მახვილით, იყო ძლიერი, იყო გმარი, მონათა მეხის დამცემი, თვით ნება, ლალი, გაუმადლარი და ხალხის მჩაგვრელი, — შემდეგ ასეთი პირის ხვედრი იყო დაცემა, განადგურება და მოსპობა. ასე ამალღდენ საქართველოში ერთ დროს ჯაყელ ათაბაგნი და რითაც ამალღდენ იმითვე დაეცენ 1747 წ. ისიც უნდა ითქვას, რომ ისინი მოიხსენ არა მარტო ოსმალოს სახელმწიფოს მახვილის წყალობით, არამედ თვით ქართველ მაჰმადიანების და ნამეტურ აქარლების მეოხებით.

ათაბაგ-ჯაყელების გვარის დამხობა ბევრს ქართველ მაჰმადიანს სწყინდა, ბევრი ღონობდა კიდევ, სურვილი ჰქონდა მათი არ მოსპობის, ზოგნი კი ამ გვარის დამდაბლების მომხრენიც იყვნენ, ამიტომ ასეთ პირებში ხშირად კამათიც

იმართებოდა, ხანდისხან მათში კამათი იქამდის მივიდოდა, რომ სისხლიც კი იღვროდა. ხალხის ასეთ აურ-ზაურს ოსმალოს მთავრობა კარგის თვალთ არ უმზერდა, ერთის მხრით ამ დავიდარაბის მიზნებდათ ათაბაგებს სთვლიდენ, ამიტომ ოსმალოს მთავრობა ხმარობდა ისეთ ზომებს, რომ ერთის მხრით თუ ხალხს უსრულებდა თხოვნას და აკმაყოფილებდა სხვა და სხვა შეღავათიანის ცხოვრებით, მეორეს მხრით ათაბაგთა გვარის წევრთ სულ მიწაზედ ასწორებდა, მათ ცხოვრების სიმძლავრეს სულ ლახავდა.

ამ გაქრობას და მოსპობას აი რა უფრო უწყობდა ხელს; პირველი ესენი ასისინებდენ ქართველ მაჰმადიანთ გლეხებს, როგორც ბეგების წინააღმდეგ, ისევე ერთმანერთზედ, ფიქრობდენ, რომ თუ ესენი არეულები იქნებიან, მაშინ მათ დრო აღარ ექმნებათ ჩვენ წინააღმდეგ წასვლის და მეორე როგორც ახალი თათრები ვერც სჯულიდან გავლენ და თავიანთ ძმებს არ მიემხრობიანო. ამიტომ ათაბაგის მსგავსი ძალა და გამგეობის უფლება მათ ყველა ქართველ ბეგს მიანიჭეს, სადაც ვინ ბეგი იყო, იმ ხეობის თუ ბარის ბეგად, თუ ფაშათი იგი დანიშნეს და მას მიანდეს ყოველივე მართვა, გამგეობის უფლება.

ამიტომ მათ XVII საუკ. დამლევადან ქობულეთში გაამძლავრეს ბეგი თავდგერიძენი, ბათუმს სანჯაყ ბეგ აბაშიძენი, ქვედა აქარას ხიმშიაშვილები, ზედა აქარას ბეჟანიძეები, ასევე შავშეთს: არტაანს, ოლთის და სხვა ადგილებშიაც, ერთის სიტყვით ყოველი ბეგი განადგეს ისეთ გამგეთ, როგორც ჩვენში ერთ დროს ერისთავები იყვნენ. ამ ოსტატობით ოსმალოს მთავრობამ სრულს საწადელს მიაღწია, მისის ცდით ქართველ მაჰმადიანთ ოჯახის საქმეც აირ-დაირია, მათში დაირღვა ძველებური ერთობის ძალა. ამის მეოხებით იგინი ერთმანერთს ისე გადაეკიდენ, რომ მასზედ უმტერესი აღარა იქნებოდა რა.

მთავრობასაც ეს უნდოდა, ამით დაილია ქართველ მაჰმადიანთ ძალა და ოჯახი, ამით მოისპო მათი ყოველივე და

გასწორდა მიწასთან. საქმე ისთე წავიდა, რომ ქართველი მაჰმადიანები ერთმანეთს სულ უბრალოდ ხოცავდენ, მაგალითებრ ეთრს გაეჯავრებინა ვისთვისმე, ან საცოლოზკდ თვალი დაეკირა, ანუ გაელანძლა, ადვილი საქმე იყო, ვიხც მათში დაასწრებდა და იარალს იხმარდა, ვინც ვის მოკლავდა, აბა ქებულიც ის იყო. ამის მეოხებით მათში გაიმართა სისხლის აღებაც და სხვაც მრავალი ასეთნი, რაც ერთის მხრით მთავრობასაც დიდათ ახარებდა. ასეთის მუხთალის მანქანებით გახვლო ოსმალოს მთავრობამ თვისი დღენი, მათ გააველურეს ქართველი მაჰმადიანები და გახრწნეს ისე, რომ ამათი შიში თავის დღეში აღარაფრის უნდა ჰქონოდათ მათ.

ოსმალოს მთავრობის ასეთი მანქანება იწყება 1580 წლიდან, იგი დროსა და გარემოების კვალად მოქმედებდა, როცა რა იყო საჭირო, სად რა, სწორეთ ისეც აწარმოებდა საქმეს, ასეთის მოქმედებით მათ დასცეს მძლავრ ათაბაგთა ძალა. ამ დაცემისათვის თვისი მახვილი კი არ იხმარეს, არამედ ოსტატური მანქანება და თვით ქართველ მაჰმადიანებს მოასპობინეს იგინი, თვით ამათის გაველურებით მოაწყეს ყოველივე, თვით ამათის წახდენით ისე გათმამდენ, ისე გაძალუანდენ, რომ სახელოვან და მძლავრ ათაბაგთ გვარის ფაშობის მოსპობის დღიდან, ახალციხის ფაშობა დროებით არზრუმის ფაშას მიანდეს, ხოლო 1750 წ. კი დანიშნეს ოსმალოდან ერთი ნამდვილ თათრის ტომის ისაკ ფაშა, რომელიც მალე მოვიდა ახალციხეს და დაიწყო მართვა გამგეობა. ეს ფაშა იყო უცნობი კაცი ქართველ მაჰმადიანების, ამან თავის მართვა გამგეობის დროს, ქართველ მაჰმადიანთ შორის ბევრი რამ ბოროტება ჩაიდინა, ბევრს უსამართლობას ჩადიოდა. სტამბოლი შორს იყო, აბა ამას ვინ რას უზამდა, ვინ რას დააკლებდა, მასზედ ხალხმა საჩივრებიც ბევრჯერ გაგზავნა, ოსმალეთში და შეატყობინეს მისი ცარცვა-გლეჯის ცნობები. ხოლო იგი ყოველთვის თავს მართლულობდა და სტამბოლში უმაღლეს მთავრობას ატყობინებდა, რომ გურჯები ახალი

მუსულმანები არიან, ამიტომ ეჯავრებათ ჩვენი ტომის კაცი, მეც ქორებს მიგონებენო. ეს ფაშა მაინც შვიდ წელიწადს დაშთა ფაშად. რაკი არ იქმნა და მთავრობამ არ გამოსცვალა იგი, ამიტომ გაბრაზებულმა ხალხმა ველარ მოიღონა. 1757 წ. გააძევეს იგი.

ამ გარემოებით ოსმალოს მთავრობა მეტად უხერხულ მდგომარეობაში ჩაყარდა. მან ალარ იცოდა რა ექმნა, ამიტომ ახალ-ციხის ფაშის მართვა გამგეობა დროებით არტაანის ფაშა'ს მიანდეს, სრულიად მთელი სამცხე-საათაბაგოს საქმე კი არზრუმის სერესკერს დაუქვემდებარეს, ქართველ მაჰმადიანთ შორის მაშინ სულ ხუთი ფაშა იყო, არტაანის ფაშა, კოლის, ყარსის, ჯავახეთის ფაშა და ახალ-ციხის. უკანასკნელი ყველაზედ უფროსი იყო, იგი ითვლებოდა ვალი ფაშად. მაშინ მთელი სამცხე საათაბაგო სულ 24 სანჯაყათ იყო გაყოფილი, ლაზისტანი ორ საფაშალიკოთ იყო, ტრაპიზონის ფაშა სერესკერი იყო, ამასვე ექვემდებარებოდა ფოთის ფაშა 1726 წლიდან. რაკი უცხო ტომის ფაშა ქართველ მაჰმადიანებმა სასტიკად იუცხოვეს, გურჯ ფაშებს მიჩეუღნი უცხო ფაშას ვერ შეეთვისენ, შეიძლებოდა შესთვისებოდენ, რომ შათ მოსვლისთანავე ხელში საცარცვაეი ხელობა არ დაეჭირათ. აქარლები მაშინ ისეთი ქართველი რეოლიუციონერები იყვნენ, რომ იგინი არავის რას უთმობდენ, ეს მათი საქმენი ოსმალოს მთავრობამაც კარგად იცოდა, ამიტომ ამათი მოიწადინეს ამათში გურჯი ფაშის დანიშვნა და გამოგზავნა, ამით სურდათ ქართველ მაჰმადიანთ დალოლიება, თორემ შიშს მიეცნენ, ვაი თუ გურჯისტანი ხელიდან წაგვერთვასო. ამათ მალე იპოვნეს ერთი ქართველი ფაშა და 1758 წ. ეს დანიშნეს ახალ-ციხის ვალი ფაშად.

ეს ფაშა გახლდათ ქართველი, გურული, სულეიმან ნიბაძე. მუსულეიმანი პატარაობისას წაუყვანიათ ოსმალეთში, იქ დაუკავშირდა ის ისლამს თუ საქართველოში, ამის ცნობა არ არის. ხანში შესვლის დროს, იგი ყოფილა ოსმალოს სამხედ-

რო სასწავლებელში და იმ დროის კვალად კარგადაც გაწ-
რთენილა. მერე სამხედრო სამსახურში ყოფილა და ერთ დროს.
აფრიკის ანუ ეგვიპტის ფაშობამდისაც მიუღწევია. ყოფილა
მახვილ გონიერი, დიდი სამხედრო ნიჭის მქონე, მასთან ენე-
ბის მცოდნე და კარგი გამგე, რაისა გამოპატივის სცემდა თურ-
მე თვით სულთან ოთმან მესამეც, სულეიმან ფაშა სიამოვნე-
ბით მოვიდა საქართველოში, ახალციხეს გაფაშდა და დაიწ-
ყო მოქმედება და გამგეობა

სულეიმან ნიბაძე გონიერი კაცი ყოფილა, სკოდნია სხვა
და სხვა ენები და მასთან ქართული წერა კითხვაც. აქედან
ფიქრობთ, რომ ქართული მას საქართველოშივე ეცოდინე-
ბოდა, თორემ იქ ამას არავინ ასწავლიდა, ისიც იმ დროს,
როცა ოსმალეთი საქართველოს და ნამეტურ ქართველ მაჰმა-
დიანებს ცეცხლში აღუღებდა. ვფიქრობთ, რომ სულეიმანი
პატარა უნდა იყოს საქართველოდან მოტაცებული, გასყიდვა
მისი კი სათუო იქნებოდა, რადგანაც იგი აზნაურიშვილი ყო-
ფილა და აზნაურის შვილებს კი საქართველოდან იშვიათად
ჰყიდიდენ, ერთ თავად ყმათა გლეხის შვილები ისყიდებოდენ.
აზნაურის გაყიდვაც მოხდებოდა, მაგრამ ეს იშვიათი იყო. მა-
ინც სულეიმან ფაშის ამ გარამოებასთან ჩვენ საქმე არა გვაქვს.

როგორც ვიცით, სულეიმან ფაშა ნიბაძე, ოსმალეთის
სამსახურის დროს, ისლამის მალიარებელი და მასთან სამხედ-
რო პირი, ფაშა, სრულაად არ გადასხვაფერებულა, არ გა-
დასხვატომებულა, არ გადაგვარებულა. ფაშობას იგი არ მო-
უხიბლავს, დიდების მოყვრებას არ დაუბრმავებია, ვერც ისლამს
შეუცვლია მას მამა პაპათა მოგონება მცხსიერება. ღრმათ ჰქონია.
იგი ყოფილა წმინდა მუსულმანი, მუჰამადის მლოცავი, თაყვანის
მცემელი მარტოდ სჯულის მხრივ, ისლამის, იმის გარეშე იგი
ყოფილა ტომით ქართველი, ენით, სისხლით, ქვეყნით და
ვინაობით ქართველი-გურჯი. ისლამი და მუჰამედის სჯული
მიღეთს, დედა ენასა და სისხლს სულ არ უშლის. ასეთი გო-
ნიერი ყოფილა ეს ფაშა.

როგორც სჩანს ამ სულეიმან ნიბაძეს კარგათ ჰყვარებია ისლამი და მუჰამედი, მათი კარგი პატივის მცემელი ყოფილა და მასთან ერთად დიდათ ჰყვარებია თავისი სამშობლო საქართველო, თავის დედა-ენა, სამშობლო ქვეყნის ისტორია და ამ ერისა და ენის დღეგრძელობა. ამიტომ მოსვლისათანავე ეს დამეგობრებია მეფე ერეკლეს, სოლომონ იმერთა მეფეს, სხვა და სხვა მთავრებს და ნამეტურ იმ დროის გურიის მთავარს სვიმონ გურიელს. ყველა ამაებთან სულეიმანს ჰქონდა კარგი კავშირი და განწყობილება და წერილების მიწერ-მოწერა, მან იცოდა, რომ ყველა ესენი ერთი ქვეყნის შვილები არიან, ერთი ენის, ერთი ისტორიის და ამიტომ აქ ამათში უნდა ერთი სიყვარულიც არსებობდესო. სჯულის განსხვავება სულაც არ უშლის რომ ძმათა შორის სიყვარული სუფევდეს.

ფაშა სულეიმან ნიბაძის საკეთილო დიდი მოქმედება იმ დროის ზოგიერთ ქართველ მაჰმადიანებრთის იყო საწყენი და საშიში. ისინი ამის ასეთ კავშირში ოსმალოს და ისლამის მტრობას ხედავდნენ. სულეიმან ფაშამ 1760 წ. მესხეთ ჯავახეთის და აჭარის ბეგებს აუწყა ის გარემოება, რომ მე მუსულმანი ვარ, მიყვარს ისლამი და მასთან მიყვარს ჩემი მამა-პაპის ენა სამშობლო ქვეყანა და ჩემი ძმანო. შეიძლება სამ ძმაში ერთი მუსულმანი იყოს და ორი კიდევ სხვა და სხვა სჯულისანი, მაგრამ სამივეს კი თავიანთი სამშობლო და დედა ენა უნდა უყვარდესო. ასე გონივრულათ ლაპარაკობდა ეს ფაშა, მაგრამ, როგორც სჩანს, გამგონი ბევრი არ ჰყოლია.

ვიციტ კარგათ, რომ ეს ფაშა მოქმედობდა სამართლიერად, მის საფაშოში კანონი, სამართალი ყველასთვის ერთნაირი იყო. ბეგს, აღას, თუ ფუხარას იგი ერთის კანონით სჯიდა, მის წინაშე ყველა ერთნაირი ღირსების იყო და ვინც მართალი გახლდათ, ის უსათუოდ გამართლდებოდა და ვინც არა და იგი ვისი შვილიც უნდა ყოფილიყო, გინდ ბეგის და გინდ სანჯაყ ბეგის იმისთვის სულ ერთი იყო. ამ სახელით სამართალს ვერ შეიძენდა, ვერ შეისყიდდა. ცოტა არ

ოყოს, სამწუხაროდ, ერთი გარემოებაც უძენდა მას სხვა და სხვა დიდ გვარის შთამომავალთა მტრებს.

კანონიერის სიმართლით ეს სულეიმანი ზომიერად მართალი და რიგიანი იყო. მან აქ ისე გამოწვევითა ქართველი მაჰმადიანები და იგინი ისეთ გზაზედ დააყენა, რაის გამო ქრთაშების აღება სასტიკათ აღერკძალა „მეჯლის“ და მის წევრთ ყადებსაც კი, ვისაც კი ამას გაუგებდა მას სასტიკათ დასჯიდა. იგი ვინც უნდა ყოფილიყო, ეს მისთვის სულ ერთი იყო. ამ გარემოებამ მას გადაჰკიდა მთელი ქართველ მაჰმადიანთ ხოჯა-ყადები. რასაკვირველია მხოლოდ ისეთი მოსამართლე პირნი, რომელნიც უცხო ტომის ფაშებისაგან იყვენ წამხდარი და სამართალსაც ფულით ჰყიდდენ. ასეთ უსმარლო პირთაგან უმეტესად კი უფრო საწყალი ხალხი იჩაგრებოდა, თორემ ვისაც შეძლება ჰქონდა ის მეჯლისის ყადების შესყიდვას ყოველთვის მოახერხებდა. ყველა ეს კი სულეიმან ნიბაძემ მკაცრად და სასტიკათ მოსპო.

ამ გარემოებამ მის მტერთა და მახეზლართა რიცხვი უფრო გაამრავლა. მათ დაუწყეს სულეიმანს დიდი ვეზირის წინაშე ბეზლობა, ლალატის შეწამება და ქრისტიანების მფარველობა და ბევრიც ასეთები, რაც თურმე მუდამ დღე იგზავნებოდა. ასეთი პირნი დაბეზლებას ისეთის ცნობებით ასაბუთებდენ, რაც სულეიმანის და დიდი ვეზირისათვისაც საშიში იყო, ნამეტურ ის გარემოება, რომ ფაშა, სიმონ გურიელს ემეგობრებოდა და მასთან სიყვარულიც ჰქონდათ. სულთანს თურმე ამ გარემოებამ ძალიან დააფიქრა და იმანაც კი გაუელვა თავში, რომ ვაი თუ გურჯისტანი ხელიდან წამივიდეს სულეიმან ფაშის წყალობითო. ამის შიშს და ცნობებს სხვა და სხვა მტრები და ჯაშუშებიც ასმენდენ სულთანს.

სულთან ოთამან მესამე ვერ მოიქცა კარგათ, აჰყვა მტრის ენას და სასარგებლო კაცის და ოსმალიეთის მთავრობის ერთგული ფაშის სულეიმან ნიბაძის შესახებ, არზრუმის ფაშას მისწერა ბრძანება და აუწყა იმისი სიკვდილით დასჯა, თავის მოკვე-

თა. სულეიმან ფაშას თავი მოკვეთეს ახალციხეს 1761 წ. თავის მოკვეთის მიზეზათ ხალხში განფინეს ის ხმა, რომ ფაშა სიკვდილით დასაჯეს, რადგანაც იგი ქრისტიან სიმონ გურიელს მეგობრობდაო. რომელი მუსულმანიც ასე იზამს და ქართველს დაუმეგობრდება, ჩვენი კანონი იმასაც ასე დასჯის. ამ გარემოებამ საქართველოს ერთი ენისა და ქვეყნის შვილთ შორის დიდი ზიზლი და შური ჩამოაგდო. მას სამეგრისოდ მოჰყვადილი მტრობაც, მერე თუ ქართველ ნაჰმადიანებმა როგორ შეიძულეს თავიანთი საქართველო, ქართული ენა და მამა პაპის ხსოვნა, ეს ხომ დღესაც ცხადია ყველასათვის.

სულეიმან ფაშის სიკვდილით დასჯის დროსვე, ოსმალეთის მთავრობამ გადასწყვიტა, რომ დღეის შემდეგ, ახალციხეში ფაშებათ უნდა გაიგზავნონ ხოლმე ჩვენი ტომის, თათრის ფაშები და არა ქართველთ შთამომავალნიო. ამის კანონიც დაადგინეს და მალე სულეიმან ფაშის ალაგს გამოგზავნეს ნამდვილი ოსმალის ფაშა. მოდგმით და ტომით ნამდვილი თათარი, — ოსმალის. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ დროს, მთელი სამცხე საათაბაგო დიდს შევიწროებაში იყო ჩავარდნილი, ხალხი ოსმალის მთავრობის წყალობით გაველურების ხანაზე იყო დამდგარი, მათში აღარც ქართული წერა-კითხვა ისწავლებოდა, არც ოსმალური აღორძინდა.

სულეიმან ნიბაძის საკვდილის შემდეგ 1762 წ. ახალციხის გამგედ დანიშნეს ისაკ ფაშა. ეს მალე მოვიდა და გაფაშდა, ეს ფაშა ტომით თათარი იყო. მისი მოსვლა არ იყო ქართველთათვის კარგი. ქართველ ნაჰმადიანებს მოსვლისათნავე დევნა დაუწყო და ცილის წამება მასზედ, რომ თქვენ გურჯები ხართ. ომი რომ იქნეს, მაშინ თქვენ მათს მხარეს დაიჭერთო. ასეთის ცნობით მან ქართველებს დაბეზლებაც დაუწყო. ამ გარემოებამ მთელი კუთხე აშალა და ნამეტურ აქარა. აქ ისე აირია ყოველივე, რომ ძალლი პატრონს ვეღარ იცნობდა. ისეც დავრდომილ მხარეში უგვანი ფაშის წყალობით წინ წავიდა ცარცვა, გლეჯა, ქრთამები და სხვაც

ბევრი ასეთები. ამ ფაშის დროს სამართალს ყადები ფულზე ჰყიდდენ, ანდაზებრიც კი შემოიღეს ქრთამიან სამართლის შოვნასა და პოვნაზედ. ერთის სიტყვით, მთელი აქარაჲ კი გაირყვნა და წახდა. საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ ეს ფაშა გადაეკიდა თვით სხვა და სხვა ბეგებს. მაგალითებრ ფალავანდისშვილებს მესხეთში, აქარის ბეჟანიძეებს, შარვაშიძეებს, თავდგირიძეებს და ვინ იცის რამდენ კიდევ ვის არა.

ყველა მათ მტრობდა, ყველა მათ გიაურათ სთვლიდა და ეუბნებოდა, რომ თქვენ ყველანი ქართველები ხართ და არა ოსმალთა. ასე აბეზღედდა სტამბოლშიაც. მერე ქართველებს სთხოვდა და თან გამართლებას პირდებოდა სულთანის და დიდი ვეზირის წინაშე. ასეთის ხრიკებით მან დაცარცვა მთელი ქართველი ბეგები, აღები და თუ კი სადმე იყვნენ სანჯაყბეგები და ფაშებიც. საქმე სახუმარო აღარ იყო. ესეც არ აკმარა ქართველ მაჰმადიანებს და დაიხსლოვა დაღისტენლნი. მათგან გაიყვანა დიდი ბრბო და ასწავლა არამც თუ მარტოდ ქართლ-კახელთ ცარცვა-გლეჯა, არამედ ისინი სცარცვადნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებსაც. ამ გარემოებამ ქართველი მაჰმადიანები დიდათ გააბრაზა, მაგრამ ვინ რას იზამდა.

ხსენებულმა მართველმა სხვა უბედურებაც ბევრი დაატეხა კუთხეს. მის დრომდე, ქართველ მაჰმადიანთ შორის ზოგიერთ სოფლებში, ქართველთ მოხუცთ კიდევ ახსოვდათ ძველებურად წიგნების პატივისცემა, მათი მოგონება, მან ყოველივე ასეთი ჩვეულება სასტიკათ აკრძალა. აკრძალა აგრეთვე ქართულის ხმარება „მეჯლისში“ და სხვა და სხვა სახელმწიფო დაწესებულებებში და ამ დროს ქართველ ბეგებმა ოსმალურად იწყეს საუბარი. გარდა ასეთის მტრობისა და ბოროტებისა, სძულდა დიდათ ქართველები და ყოველგან მათს ძვირს და გაუტანლობას ლაპარაკობდა. ასეთმა მტრობამაც არ იქონია კაი შედეგი.

საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ ამ ფაშამ გადაკიდა მთელი სამცხე-საათაბაგოს ქართველი მაჰმადიანები და ნამეტურ

ზედა ქვედა აქარის ბეგები. ამ დროს, ანუ 1765 წლებში, უმეტესათ ეს აქარაში სცხოვრებდა. ხან ბათუმშიც ჩადიოდა. მაშინ მთელს სახელწიფო ხარჯს ქართველ მაჰმადიანებთან აგროვებდენ ბათუმში. ამ ფაშის უსამართლო ხარკისაგან მაშინ ბევრს ქართველ მუსულმანთ ოჯახს მოელო ბოლო, ბევრი ანიადა უწყალოდ, უსაბაბოდ. ესეთი შეწუხება ქვეყნისა არ იყო კარგი. ყველა უკმაყოფილო იყო ამ ფაშაზედ, ყველა აქარელი მზად იყო, რომ ფაშის წინააღმდეგ გამოსულიყო, ხელში მახვილი აეღო და ამ უსამართლო გამგისთვის ბოლო მოეღო. ასე დაირაზმა მის წინააღმდეგ მთელი ქართველი მაჰმადიანობა.

უცხო ფაშისაგან მიყენებული ასე დაბრიყვება ქართველებმა ვერ აიტანეს, ამიტომ ჯერეთ არზრუმის სერესკერს აცნობეს ფაშის უსამართლო გამგეობის ცნობები, მერე სტამბოლში დიდს ვეზირსაც აუწყეს, მასთან სულთანსაც ევედრნენ ამ ფაშის გამოცვლას და მის მაგიერ ისეთი ფაშის და ნიშნას, რომელსაც ცნობა ექმნებოდა ამათი ქვეყნის და ენის, მაგრამ მთავრობა ამას არ ასრულებდა, ყოველ ამათ თხოვნას უყურადღებოთ სტოვებდა. ოსმალოს მთავრობა საქართველოში ქართველ ფაშების დანიშნვას ერთობ ერიდებოდა; გაბრაზებული ქართველი მაჰმადიანები ფაშის წინააღმდეგ აღდგნენ, იგი გააძევეს და მაშინათვე სულთანს კაცები გაუგზავნეს და აუწყეს შემდეგი:

თქვენი ფაშა ჩვენი მტერი იყო, მან ჩვენი ქვეყანა ყაჩაღებით გაავსო, იგი სცარცვადა ყველას და ყველგან, ჩვენ ეს ვერ მოვითმინეთ, და ამიტომ გაეძევეთ ფაშა თავის ყაჩაღებით, ჩვენ ეს ფაშა აღარ გვინდა, დაგვინიშნეთ სხვა ფაშა, უფრო ჩვენი კაცი, ჩვენი ცხოვრების და ადათის მცოდნე. უამისობა არ იქნება, ჩვენ მას აღარ ვაბოგინბეთ აქ. რაც შეეხება ჩვენს კაცობას და ხალხობას ჩვენ ნამდვილი მუსულმანები ვართ, გურჯის მუსულმანები, ჩვენ ყოველთვის მზათ ვართ, რომ თქვენს ერთგულებაში ვიქმნეთ და თუ საჭირო

იქნება, მაშინ სისხლსაც დავღვრით. ოსმალოს მთავრობამ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია, ქართველ მაჰმადიანობას აცნობა, რომ ეხლა ჩვენ თქვენის ქვეყნის კაცთაგან კაი ფაშა არა გვყავს, ეხლა ცოტა ხნით ჩვენს კაცს დაგინიშნაეთ და შერე კი ვეცდებით, რომ თქვენი გურჯის ფაშა დაგინიშნოთ.

ხალხი ერწმუნა მთავრობის ასეთ დაპირებას. 1766 წ. დანიშნეს ახალ-ციხის გამგეთ სელიმ ფაშა, თათრის ტომის კაცი. ეს ფაშა მოსვლისათანავე დაადგა ბორჯღ გზას, თავის წინა მოადგილესაგან დარიგება მიეღო, თუ რამ სხვა ასეთი ცნობიერება, ამან გადააქარბა ბორჯღებით ყველა წინანდელ თავის მოადგილე ფაშებს. ამან მთელი სამცხე უარყსად გაავსო ყაჩაღ ლეკებით, ოსმალოდან მორეკილის ქურდებით და სხვა და სხვა ბორჯღის კაცებით. ყველა ესენი სტარცვაედენ არა მარტო ქართლსა და იმერეთის ქრისტიანთ სოფლებს, არამედ სტარცვაედენ თვით ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებსაც, ამათ გარდა მათვე დიდათ შეაწუხეს ქართველ კათოლიკენი და ქართველ ებრაელები ახალციხეში. 1766 წლიდან ამათთვის დადგა მეტად მწარე დღეები, ქართველ კათოლიკებმაც იჩივლეს სტამბოლს და რომშიაც ამ ფაშაზედ, მაგრამ დროებით არა იქმნა რა.

ამ ფაშის გამგეობის დროს, უკვე ასპინძის ომის ამბებიც ისმოდა. ქართველი მაჰმადიანები-კი უკმაყოფილონი იყვნენ ამაზედ და იტყოდენ ხოლმე, რომ ამ ვერაგი ფაშის წყალობით ჩვენ გურჯებმა რაღა უნდა ეხოცოთ ჩვენივე გურჯებით. რა გვაქვს ჩვენ იმ ჩვენ ბაბაის ძმებთან და დანებთან საჩხუბარიო. მალე ომიც იქმნა დაწყებული. მართლაც ამ ომის დროს აქარელთ გაახსენდათ კიდევ თავიანთ ძველი ნათესაეობა ქრისტიან ქართველებთან და მიიტომ ამ ომში. აღმატერად მიიღეს მონაწილეობა, თორემ ამათ რომ ასე არ ექმნათ, მაშინ ასპინძასთან ერეკლე მეფე ისე დამარცხდებოდა, რომ ოსმალნი ლეკებით მთელ საქარ-

თველოსაც კი აიღებდენ და ყოველივეს დაღისტანს შეუერთებდენ. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა, რადგანაც აქარლებმა არამც თუ უშველეს ოსმალთ, არამედ ჩუმათ ერეკლე მეფეს ესენი დახმარებასაც აძლევდენ, მაინც ამათაც და მესხ ჯავახ ჭართველ თათრებსაც ერეკლე მეფე დიდათ უყვარდათ, ამიტომაც გაიმარჯვა ერეკლე მეფემ და ასპინძაზედ იმოღენა ოსმალთა ჯარი სულ დაამხო ლა მოსპო. ამავე ომში დიდი დახმარება მისცეს ერეკლე მეფეს ახალციხის და მთლათ ამ თემის ქართველ კათოლიკებმაც, რის მეთაურობაც ცხადათ ეკუთვნოდა იმ დროის ახალციხის იანიჩრების უფროს ქართველ კათოლიკე ლუკა ისარლოვის (ხურსიძე) წინაპრებს.

ასპინძის ომიც გათავდა. ქართველ მაჰმადიანებმა განაგრძეს ფაშის წინააღმდეგ ამხედრება, მაგრამ ომის შემდეგ მალე ვერ შეუდგებოდენ საქმის აღსრულებას. ხალხის ეს განძრახვა ფაშამაც იცოდა, ამიტომ ესეც მათ წინააღმდეგ მოქმედებდა და თვით ოსმალოს მთავრობასაც არწმუნებდა, რომ ჩვენ ასპინძის ომში გურჯებმა გვიღალატეს და მიტომ დანარჩენი გურჯისტანიც ვერ ავიღეთო. ეს გურჯი მუსულმანები თავიანთ ენის გიაურ გურჯებს მიემხრნო. ამან ამ საქმის მეთაურნიც კი მოსძებნა, მათი სიკვდილით გაკითხვის უფლებაც აიღო, რამდენიმე ხნის შემდეგ, ხელში აიღო მახვილი, ზოგ ალაგას აღმართა თავსაკვეთნი და სახრჩობელანი, ამის საშუალებით ბევრს ისეთ ქართველ მაჰმადიანს მოუღო ბოლო, რომელნიც მხოლოდ ამ ფაშის უსამართლობის წინააღმდეგნი იყვნენ და არა ოსმალოს მთავრობის. ასეთის უფლებით გათამამებულმა ფაშამ თვის საბრძანებელში ყაჩაღები და ქურდი ლეკები უფრო გაიმრავლა, ამათ უდიდ ცარცვა, დევნა და დარბევა ქართველ მაჰმადიანებს დაუწყო, რადგანაც იგი ამათში ხედავდა თავის დაუძინებელ მტრებს, ქრისტიანებს კი დიდ ქრთამებს ართმევდა ყველგან.

ამ ფაშის ბოროტებამ ქვეყანა დაამხო, ქართველ მაჰმადიანებმა გადაწყვიტეს ფაშის წინააღმდეგ მოქმედება, ამის-

თვის მათ მახვილიც აიღეს ხელში. გააკეთეს ყოველივე სამზადისი. ერთ დღეს შეიკრიბა ერთად არა მარტო ახალ-ციხის საფაშალიკოს ქართველ მაჰმადიანობა, არამედ არტაანის საფაშალიკოდანაც, ოლთისის და ნამეტურ აქარელ-ქობულეთელნი, ერთ დღეს მძლავრის ძალით დაეცნ ამ ფაშას, მოკლეს იგი, აიკლეს მისი ამხანაგები და მის მერე სტამბოლში გაგზავნეს კაცები და ოსმალს მთავრობას შეუთვალეს შემდეგი მოხსენება: ჩვენ, გურჯი მუსულმანება თქვენს ეწიგული გახლავართ, ხოლო თქვენს ფაშა ჩი ჩვენ გვწამებდა ორგულობას, მასთან დალატსაც, რომ ასპანძას ჩვენ მიტომ ვერ გავიმარჯვეთ, რადგანაც თქვენ გვიდალატეთო, ამიტომ მან ბევრს ალაგას გააკეთა თავ საკეთი და სახარხობელანა და მათ მოჰყოლო ბოლო ბევრს ისეთ გურჯს მუსულმანს, რომელიც მისა უსამართლობის წინააღმდეგნი იყვნენ მხოლოდ და არა თქვენი და ისლამისო. ესეც არ იკმარა მან და ბევრს ალაგას აცემინა ბევრი კაცები და თვით ქალებიცაო, რაც ჩვენ ვერ ავიტანეთ იგი, რაგორც ბოროტი ფაშა მოგუსპეთ და მისი თანამომხრენიც მთლათ ავიკელით და განვდევნეთო. (მ. დ.)

თქვენს დაპირებული იყავით ჩვენებური ფაშის მოცემის და ეხლა ვითხოვთ, რომ ჩვენებური გურჯი ფაშა დაგვინიშნოთ. თუ ეს არ იქმნება, მაშინ ვითხოვთ თქვენებური ფაშა მოგვეცეს, ხოლო იგი იყოს პატიოსანი და მართალი, ჩვენი დამჩაგრაფი, შემწუხებელი და ქრთამების ამღები ნუ იქნება. ოსმალს მთავრობა ამ გარემოებამ ძრიელ დააფიქრა, ხოლო მათ შიშის ოცნებას კი ის უფანტავედა, რომ ქართველ მაჰმადიანები ითხოვდნენ, თუ ჩვენებურ გურჯი ფაშას არ დაგვინიშნავთ, მაშინ იყოს თქვენებური კაცი, ოლონდ იგი იყოს მართალი და პატიოსანი, ხალხის არ შემაწუხებელიო. ამ გარემოებამ მთავრობა დაიმედებულ ჰყო და ფაშის მოკვლის გამოძიებას აღარ შეუშინდა, რადგანაც გურჯები ფაშად ოსმალის კაცსაც ითხოვდნენ, ამიტომ მათ 1770 წ. დანიშნეს ახალციხის გამგეთ, ანუ ვალად უსუფ ფაშა, ოსმალს

ტომის თათარი. ეს მალე მოვიდა გამგეთ და მასთან მთავრობამ აცნობა ყარსის ფაშას, არტაანის და სხვათაც, რომ ამ უსუფ ფაშას გურჯების დაწყნარება და დამონებაში თქვენც დახმარება მიეცითო.

სამწუხაროდ არც ეს ფაშა აღმოჩნდა რიგიან ვალი ფაშად, მანაც ბოროტებით დაიწყო მოქმედება, ძველებურად გაიმრავლა ლეკის ყაჩაღები, ოსმალეთიდან მორეკა მთელი გუნდი მსარცვავ და ქურდი ჯარის კაცები და ყოვილივე ამით მანაც დაუწყო უსამართლოდ ცარცვა გლეჯა და ყველა მაჰმადიანს გურჯსაც ზიზლით უყურებდა, ყველას მოღალატეს ეძახდა, ამიტომ ამან ქართველ მაჰმადიანები უფრო გააბრაზა, ზოგმა დაითმინა მისი ბოროტება, ზოგმა არა, ვინც უფრო ფხიზელი იყო, ის ამის ბოროტებას ვერ ითმენდა, ვინც დაძინებული ისინი კი თავს უკრავდენ, მაგალითებრ ამას მონურად ემორჩილებოდენ მესხეთის და ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანები, ჩილდირის, ფოცხოვის, ქვაბლიანის და სხვა ასეთის კუთხეების, ესე იგი, სადაც კი ტეტია ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრობდენ, სადაც კი იმერეთის ერის მსგავსი ქართველ მაჰმადიანები იყვნენ, ესენი კი წინააღმდეგნი გახდენ ამ ფაშის და მას ბრძოლაც დაუწყეს. ესენი იყვნენ აქარელნი, ქობულეთელნი, მაქახლელნი და სხვა ასეთნი, რომელნიც ყოველთვის ებრძოდენ თათრის ფაშებს და ოსმალოს მთავრობას მოსვენებას არ აძლევდენ. ესენი სულ ვერ იტანდენ უცხო ფაშების ბოროტებას, ამათ ასეთი სულიერება შერჩათ 1878 წლამდე. ამ დროსაც კი უთხრეს მათ ოსმალოს მთავრობას, რომ ჩვენ გურჯები ვართ და ნუ გვყიდი, ნუ გვცვლი, ჩვენ შენ არ გიყიდნივართო...

ფაშის წინააღმდეგთ შორის სოფლის ხალხის გარდა უმეტესად ქართველი ბეგები და ალები იყვნენ, რადგანაც უსამართლო ქცევით და მოქმედებით ამათაც დიდს შეურაცყოფას აყენებდა ხსენებული ფაშა, ასე რომ ერთის მხრით ამის მკაცრი წინააღმდეგნი იყვნენ თვით მესხეთ ჯავახეთის ქარ-

თველთ ბეგებიც კი მაგალითებრ ავალიშვილები, ფალაქანდო-
ვები, ციციშვილები და ასეთნიც სხვანი, ვინც კი სცხოვრებ-
დენ იქ. აქარა-ქობულეთიდან კი საერთოდ ყველა ბეგები
უქმაცოფილონი იყვნენ მასზედ. ესენი მას ებრძოდენ კიდევ
აშკარად, ასეთ მხნე და სიმართლის მოყვარე ბეგების წინა-
მძლოლი ყოფილა იმ დროის ზეგან აქარის ბეგი აბდულ ბეგ
ხიმშიაშვილი. ხიმშიაშვილნი—ძველადანვე არიან აქეთ გან-
თქმულნი, ისინი ირიცხებოდენ წინედ თავადის შვილებათ. ის-
ლამს დაუკავშირდენ XVII საუკ. გასულს, მერე ოსმალთ
თავადობის მაგიერ ბეგობა მისცეს. იგინი ძველადანვე სცხო-
ვრებდნენ სხალტის ხეობაზედ, სხალტას მათ აქეთ თავიანთი
ძველი საგვარეულო ტაძარიც, სადაც უცხოვრიათ მათ წი-
ნაპართ ძველადანვე.

აბდულ ხიმშიაშვილი, როგორც ძველი თავადის შვილის
შთამომავალთაგანი, დიდათ იყო განთქმული მთელ ქართველ
მაჰმადიანებში და მასთან იგი იყო დიდი შეძლების პატრონიც.
მას ჰქონდა დიდ ძალი მამულები, სულადი საქონელი მრავ-
ლად და ამას გარდა სხვაფრივათაც ქონებით საესე იყო. ყო-
ველივე ამის გარეშე იგი იყო ხალხის მოყვარე, ღარიბე-
ბის შემბრალე. ამაებს გარდა მასვე კი მეგობრობა ჰქონდა
იმერეთის მეფესთან, გურიის მთავარ სიმონთან, რომელსაც
შემდეგ დაუნათესავა კიდევ. ასევე მეგობრობდა დადიანს, ნა-
მეტურ ერეკლე მეფეს. მეგობრობდა ამათ მიტომ რადგანაც
მან კარგა იცოდა, რომ იგი ტომით, სისხლით და ენით
გურჯ ქართველი იყო, ხოლო სჯულით მუსულმანი, რასაც
დავა არ ჰქონდა ენასა და ქვეყანასთან. ამიტომ მას გული
თავის მოენე ქართველებისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი. ეს გარე-
მოება აქარლებმაც კარგად იცოდნენ.

ამ პირის მეთაურობით აქარის ბეგებმა ჯერეთ არზრუ-
მის სერესკერს დაუწყეს თხოვნა, რომ ფაშა გამოგვიცვალე-
თო. მერე ოსმალთ მთავრობასაც მიმართეს, კაცები გაუგ-
ზანეს და პირადათ სთხოვეს, რომ ფაშა გამოცვალებო, ესეც

ბოროტი არის, ქრთამებს იღებს, სამართალს ფულზედ ჰყი-
დისო. ასეთის პროტესტებით და კაცების გაგზავნა გამოგზავ-
ნით ამათ ოსმალოს მთავრობა მოაბეზრეს, მერე მხნე აქარის
და სხვათა ბეგებმა ასეთი თხოვნაც მისცეს: თქვენ, თუ არ
შეისმენთ ჩვენს თხოვნას და სხვა ფაშას არ მოგვეცემთ, მა-
შინ იგი ფაშა დაშთეს ახალციხის ფაშათ და განაგოს იქეთა
მხარეო, ხოლო ჩვენ აქარა-ქობულეთის ბეგები და ხალხი
ვითხოვთ, რომ ჩვენი ქვეყნის გამგეა დანიშნულ იქმნეს აბ-
დულ ბეგ ხიმში ზადეო. მოგახსენებთ, რომ გურჯისტანში
თქვენ თუ სულ ასეთ ფაშებს დანიშნავთ, მაშინ შეიძლება,
რომ მთელი გურჯისტანიც-კი დაიმორჩილოთო. ესეთი თხოვ-
ნები ოსმალოს მთავრობამ საყურადღებოთ დაინახა, მათ 1780
წ. გამოსცვალეს უსუფ ფაშა და მისმაგიერ გამოგზავნეს ახალ-
ციხის ვალ გამგედ სელიმ ფაშა. აქარის გამგეობა კი მიან-
დეს აბდულ ბეგ ხიმშიაშვილს. ამას მალე ხალხმა ფაშა უწო-
ლა.

აბდულ ბეგმა მშვიდობით დაიწყო მოქმედება, მან მთე-
ლი აქარა, ქობულეთი, ლივანა, მაქახელი და სხვანი ადვი-
ლად დააწყნარა, ქრთამს არავის ართმევდა, მის დროის მეჯ-
ლის და ყადებსაც აეკრძალათ ქრთამის აღება, ამას გარეშე
მოსპოა ქურდობა, გარეკა ყაჩაღები, ქურდი და მტაცებელი ლე-
კები. სხვაც ბევრი რამ საქმენი შექმნა სანაქებოთ, ამან
თავის სინიდიისიერის მოქმედებით ახალციხის ფაშას ბევრად
გაუსწრო წინ. სამწუხაროდ არც ეს სელამ ფაშა აღმოჩნდა
რიგიან გამგედ, ესეც მექრთამე და სამართლის ფულზედ გამ-
სყიდავი გახლდათ. როგორც ამ ფაშის შესახებ, ისე აბ-
დულ ბეგის გამგეობის ცნობები ოსმალეთის მთავრობასაც
ხშირათ მისდიოდა, ისინი ტყობულობდენ ერთის ავის მო-
ქმედების ცნობებს, მეორის კარგს და სიკეთეს ქვეყნის, დაწ-
ყნარებას, მშვიდობას და დამორჩილებას. მთავრობამ ისურვა
აბდულ ბეგის ფაშად დადგენა, მაგრამ რადგანაც იგი ოსმა-
ლეთში ნასწავლი არ იყო, ამიტომ ეს ვერ მისცეს მას და
ისევ აქარის გამგეთ დასტოვეს.

ყველამ ვიცით, რომ ამ დროს ქართლ-კახეთი და იმერეთი თავის სამთავროებით, რუსეთის იმპერიის მფარველობის ქვეშ შევიდა, რაც ოსმალეთის მთავრობასაც ეუწყა რუსეთის კარისაგან. ესეთი გარემოება ოსმალეთის მთავრობას დიდათ ეწყინა, როგორ თუ გურია, სამეგრელო და იმერეთი ჩვენის მფარველობიდან ჩვენს დაუკითხავად გავიდნენ და რუსეთის იმპერიის მფარველობის ქვეშ შევიდნენო. ამიტომ ამათ არზრუმის სერესკერს დიდ ძალი ჯარი გამოუგზავნეს. მასთანვე გურჯისტანის სხვა და სხვა ფაშებს და ბეგებსაც მოსწერეს და სთხოვეს ომის დაწყება იმერეთის სამეფოსთან და უსათუოდ მისი აღება, ასევე დაავალეს მათ აბდულ ბეგ ხიმშიაშვილსაც. რა უნდა ექმნა ამას, ბრძანებას დაემორჩილა, მეტი რა გზა იყო და თავის საბძანებელში ჯარიც შეკრიბა, საომრად მოემზადნენ და მალე გურიასაც დაეცნენ საომრად. პირველად ოსმალოს ჯარმა გურიაში აიკლო სოფ. აკეთი, სადაც მოკლეს აბდულ ბეგ ხიმშიაშვილიც 1782 წ. ხიმშიაშვილების გვარში ამბათ იყო დაშთენილი, რომ აბდულ ბეგი ამ ომს უგულოთ ეკიდებოდა. იტყოდა ხოლმეო, რომ იმერლებთან და გურულებთან რა გვაქს ჩვენ სადავო და საომარიო. ძალიან სწუხდა ამაზედ და მიტომაც მოკლეს ეს სასარგებლო კაცი აქარლებისაო.

მაინც ამ გალაშქრებით ოსმალოს ჯარმა ვერაფერი გააწყო, იგინი ძლეულ იქმნენ ყველგან, მხოლოდ ფოთსა და აფხაზეთში კი იმერლებმა და მეგრელებმა ვერა დააკლეს რა. იმერეთიდან კი მთლად განდევნეს ოსმალოს ჯარი, რაც არც იათად დაუჯდა ოსმალოს მთავრობას, მეტი გზა არ ჰქონდათ, მათ ომს თავი დაანებეს და დაწყეს მისი ცდა, რომ მხოლოდ გურჯისტანის საზღვრები გაემაგრებინათ და თავიანთი საბრძანებელი დაეცვათ, მასთანვე ფიქრს მიეცენ, რომ დღეის შემდეგ იქით უნდა დავნიშნოთ ჩვენი ერთგული ისეთი ფაშები, რომელნიც გურჯებს კარგათ მოუვლიანო, თორემ ვაი თუ ისინიც სხვა გურჯებივით რუსეთის მფარველობის

ქვეშ შევიდენ და მის გამო ჩვენც წაგვერთვას ხსენებული კეკლუცი მხარეო. ამის ფიქრში იყო ოსმალოს მთავრობა.

ოსმალოს მთავრობის ასეთი შიში სულეიმან ფაშამ კარგად შეიტყო. ამიტომ აჰან მთავრობის წინ მეტიჩარობა გამოიჩინა და ერეკლე მეფეს შტრობა დაუწყო. მალე მან ომარ ხანს პირობა მისცა, რომ საქართველოს დავეცეთ და თფილისი ავიკლოთ, რადგანაც იგი რუსების მფარველობის ქვეშ შევიდაო. ამიტომ ომარ ხანი ახალ-ციხეში მივიდა და 1785 წ. ზამთარს აქ დარჩა თავის ჯარით, ხოლო ფაშას ოსმალოს მთავრობამ ომის ფირმანი არ მისცა, ამიტომ განძრახვა ჩაიშალა, ომარ ხანი უკან დაბრუნდა. გაჯავრებული ფაშა ქართლს და კახეთს ჩუმათ ემტერებოდა, 1785 წ. აჰან დიდათ გაამრავლა ლეკის ყაჩაღები და მით აწუხებდა ქართლსა და იმერეთს. ამაზედ მეფე ერეკლემ და სოლომონ იმერთ მეფემ სტამბოლში იჩივლეს, იქიდან ფაშას გაფრთხილება მოუვიდა და ბრძანება, რომ ლეკები შენი საბრძანებლიდან გარეკეო. ამავე წელს ფაშამ ერეკლე მეფეს წერილი მისწერა და მოარჩილება და მეზობლური ერთგულება აუწყა, ასევე იმერეთის მეფე სოლომონს.

მთავრობა ასე ამოქმედებდა ახალ-ციხის ფაშას მეფეების წინაშე, თან ჩუმად ავალებდა სიფრთხილეს და შიშს, რომ ჩვენ სავნოდ ქართველებმა არაფერი ქმნან რუსების დახმარებითაო. 1786 წ. ამას გამოუგზავნეს 60 ქისა ოქრო, 6000 ათასი ჯარის კაცი და დავალება, რომ ამ ფულით და ჯარით ბათუმი გაამაგრეო. ამ დროს გაამაგრეს დიდათ ბათუმი, როგორც ნავთ საყუდარი ქალაქი. ამას გარეშე ოსმალოს მთავრობამ იეშმაკა და თავის ჯაშუშების წყალობით სოლომონ მეფეს ზოგი თავადიშვილები შესყიდვით აუჯანყა, მაგალითებრ ასეთი იყო მოლაღატე და ჯაშუში ქაიხოსრო აბაშიძე, რომელიც აეშალა უსამართლოდ მეფეს, მერე გაიქცა სტამბოლს, სულთანს მისცა ერთგულების პირობა და ისლამიც მიიღო. ამას მისცეს 12 ათასი ჯარის კაცი, ფული და

განოისტუმრეს იმერეთში საომრად, ეს ჯერეთ გურიელს და დადიანს სთხოვდა დახმარებას, ამისთვის ომიც დაიწყეს, მაგრამ ვერა იქმნა რა, იგი გააძევეს, რომ გაემარჯვათ, მაშინ კი ოსმალებს მისთვის მეფობა უნდა მიეცათ. ასე დაიწყეს მათ მოქმედება.

რაკი ესეთის საქმეებით ოსმალოს მთავრობას წადილი არ აღუსრულდა, მერე ახალციხის ფაშამ შეგობრულად სთხოვა მეფე ერეკლეს, რომ ჩვენში ხომ ერთობა არისო, ამიტომ ვითხოვთ, რომ საქართველოდან რუსის ჯარი გავიდესო, თუ არა და მე ოსმალოს მთავრობასთან საქმე არა მაქვს, მე დაგიწყებ ომსაო. ერთის სიტყვით, მე თქვენს რუსებთან ერთობას ვერ ავიტან, ომი მოხდება, თუ ეს არ გინდათ, მაშინ დაანებეთ თავი რუსების მოყვანას, მათი კავშირი ნუ გინდათო, თორემ ჩვენს გარდა სპარსნიც აგეშლებანო. ამიტომ გირჩევ, რომ თქვენთვის იყოთ, თქვენ ქვეყანას თქვენ მოუაროთ, თუ არა და განანებთო. ასეთ მუქარას ახალციხის ფაშა ვერ გაბედავდა, ალბათ ოსმალოს მთავრობა ავალეებდა ჩუმად და თვით კი შორს იდგა. ამაზედ მეფემ სტამბოლში იჩიელა და საჩივრის ცნობა მოუვიდა, რომ ეგეთი მუქარება ჩვენი არ არის, ეგ ფაშის საქმეა და იმიტომ მას დარიგება გამოუგზავნეთო. ასეთ საქმეებს, ანუ რუსთა გამო ქართველთა წინააღმდეგ ბრძოლისთვის ახალციხის ფაშას გათათრებული ოსი ახმედ დუდაროვიც აძლევდა პირობას, რომ ქართლს მე ოსეთის მხრიდან ავიკლებო, ამისთვის მას საომარი იარაღიც გაუგზავნეს 1787 წ. ჩუმად, მაგრამ მანიცტყერა ქმნა რა.

ახალციხის ფაშის გარეშე სულთან სელიმ III საიდუმლოდ დიდათ აფრთხილებდა საქართველოს მოსახლვრე ოსმალთა ადგილების სერესკერ ბატალი ფაშას და კუსი ფაშას, რომ თქვენც ფხიზლათ იყავითო. ამ გაფრთხილების მიზეზათ იგინი სთვლიდენ იმ გარემოებას, რომ რუსთა ბრძანებით ქართლასა და კახეთის მეფე ერეკლე ერთმანეთს დაუახლოვდენ 1788 წელს და ეს ჩვენი წინააღმდეგიაო. ვფიქრობთ,

რომ ეს დაახლოვების ცნობა უნდა შეეხებოდეს იმ გარემოებას, როცა იმერეთის მეფემ ქართლის მეფე ერეკლეს საქართველოს გაერთიანება დაავალეს, რაც ერეკლეს უთაურობით ვერ მოხერხდა. ამავე მიზეზების წყალობა იყო, რომ ახალციხის ფაშამ 1790 წ. ომარ ხანს კვალად მისცა პირობა ქართველთ წინააღმდეგ საომრად, დასაცემად და ასაკლებათ, ამავე ომისათვის წინადადება და თავდარიგის ჩჩვეა მოუვიდათ საიდუმლოდ ანაპის თეიარ ფაშას, ფოთის ოსმან ფაშას და ოსეთში მომქმედ ბატალი ფაშა სერესკერს.

ამათ მართლაც და ქართლს და იმერეთს რბევა დაუწყეს და თფილისის აკლებაც მოინდომეს, მაგრამ მალე შეკრთენ, 1791 წ. უკან დადგენ, რადგანაც მაშინ თფილისში 70 ათასი მცხოვრები იყო და ცნობა მიუვიდათ, რომ ეს ხალხი რუსებმა სულ იარაღით გაავსესო. საქმე კუდათ გადაედებაო, ხალხს გაგვიწყვეტენო; ასევე, აცნობეს ოსმალოს სულთანს, ამათი ესეთი სამზადისი მარტოდ ლეკების გამრავლებით დაბოლავდა და ქართლის სოფლების ჩუმად, ყაჩაღურად აკლებამა და ცარცვამ, რაისა გამო ანაპის ფაშის დარბევისაგან გაჯავრებული დადიანი რუსებს დაუახლოვდა და ერთობა შეჰფიცა. ასევე მეფე ერეკლემ სტამბოლში იჩილა მეორედ ახალციხის ფაშის შესახებ და ამისაგან ლეკების გაძრავლებახედ. ოსმალოს მთავრობის მეფე ერეკლეს და სოლომონ მეფეს და მასთან რუსთა მთავრობასაც აუწყა პირობა, რომ დღეის შემდეგ, ჩვენი ფაშები ახალციხის მხრიდან ქართლ-იმერეთის აკლებას თავს დაანებებენო. ჩვენ ამის ფირმანი ყველა ფაშებს ვაცნობეთო.

რაკი ოსმალოს მთავრობას შიში მიეცა, ამიტომ იგინი გონს მოვიდენ, მალე შეკრიბეს ოსმალოს ქალაქებში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანთ მოხელენი, მასთან ათაბაგ ჯაყელეების შთამომავალ საბით ფაშა ჯაყელი, შერიფ ფაშა ჯაყელი. ამ ფაშებს მისცეს საჩუქრები, დახმარება და 1792 წ. გამოისტუმრეს საქართველოში და მიანდეს სხვა და სხვა გამ-

გეობანი, მხოლოდ ახალციხის ვალი ფაშობასკი ვერ ანდობდენ, ეშინოდათ, ფაშა ნიბადის საქმე ახსოვდათ. ამ ფაშების საქართველოში მოსვლა ქართველ მაჰმადიანებს დიდათ გაეხარდათ. ამათ მოსვლის შემდეგ გარდაიცვალა ახალციხის სელიმ ფაშა. ამის მაგიერ დანიშნულ იქმნა ისაკ ფაშა. ამ ფაშას მეფე ერეკლესთან კაი განწყობილება ჰქონდა, ერთმანერთს წერილებსაც სწერდენ, 1791 წ. და 1792 წ. მეფემ ამას თფილისიდან თავისი მიშკარბაში (ადიუტანტი) იოსებ ბებუთაშვილიც გაუგზავნა მოციქულად და დაავალა, რომ მას ქართლის საზღვრებიდან ყაჩაღი ლეკები გაეძევებინა, რომელნიც სელიმ ფაშამ გაამრავლაო. პირველად ამ ფაშამ მეფის თხოვნა შეისმინა და ლეკები გადაძევა, მაგრამ მალე თვითაც ხსენებულსავე ბოროტ გზას დაადგა და ქურდულად დაიწყო მოქმედება, ბოროტებას საიღუმლოდ ასრულებდა.

ამ ფაშის ბოროტებას ამჩნევდენ ცხადათ, რაც არც საბით ფაშა და შერიფ ფაშა ჯაყულებისათვის იყო საიდუმლო, ხოლო ესენი ამაზედ ხმას ვერ ამოიღებდენ, რადგანაც ამაში მათ გურჯისტანურს ღალატს დასწამებდენ, ათაბაგობის ძიებას. ამიტომ ამ ისაკ ფაშას აეშალა ოლთისის ბატარა ფაშა, ამათში მოხდა დიდი ომი და ოდიგრები, ბევრჯერ ებრძოლეს ერთმანერთს, ბოლოს მაინც ოლთისის ფაშამ დაამარცხა, ისაკ ფაშა უკუ დგა, ახალციხეში ორს აგვისტოს 1797 წ. ზარბაზნების სროლით შევიდა ოლთისის ფაშა, რომელსაც თან შეჰყვა თულებ დადგმული შერიფ ფაშა ჯაყელი. ეს იყო ნიშანი ათაბაგობის სახელის და ღირსების, ალბათ ოლთისის ფაშასაც სურდა ეს, რომ ახალციხეში ვალი ფაშათ ქართველი ყოფილიყოს და ისიც ათაბაგ ჯაყულების შთამომავალთაგანი. ოსმალოს მთავრობამ ამ აურ-ზაურს ფხიზელის თვალით შეხედა და ისაკ ფაშის მაგიერ მალე დანიშნეს უსუფ ფაშა, რომელიც მალე მოვიდა და ახალციხეს გაფაშდა.

ბატარა ფაშას დიდად შველოდა სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილი და შაჰნაშვილი თავის ჯარით. აქედან ვფიქრობთ, რომ ეს ბატარა ფაშა ქართველ ათაბაგთა ფაშების დიდი მომხრე,

უნდა ყოფილიყო და იქმნება ქართველიც, რადგანაც მაშინ არტაანის ფაშაც ქართველი იყო და ასევე საქართველოს სამუსულმანო პატარა ქალაქის ფაშები.

ფაშების ასეთს მოქმედებას და გამგეობას ქართველ მაჰმადიანთ ბეგები და სხვა და სხვა მოწინავე კაცნი დიდის მწუხარებით უმზერდენ, რადგანაც ასეთ ფაშების გადაყენება-გადმოყენება და ომებიდამ ხალხი დიდათ დატაკდებოდა, ქვეყანა ყოველთვის შლილობაში იყო. ესენი სტამბოლში ყოველივეს აცნობებდენ და თან სჩივოდენ ფაშების უსამართლოებასა და ბოროტებაზედ, ამასთან დასძენდენ, რომ თუ ოსმალეთმა ამ კუთხეს კარგად არ მოუარა, ამიტომ შეიძლება იგი ხელიდან წაუვიდეს და გურჯისტანს შეუერთდესო, რადგანაც გურჯებიც რუსებს უერთდებიან, რუსის ჯარი გურჯისტანში უკვე მოვიდაო. ესევე პიონი თამამად და კანონიერად ითხოვდენ ახალციხის ვალი ფაშად ქართველ შთამომავალს, ნამეტურ ათაბაგ ჯაყელების გვარის ფაშებს. ესეთი თხოვნა ოსმალოს მთავრობამ საყურადღებოდ დაინახა, მათ მართლაც საჭიროდ დაინახეს ახალციხეში ვალი ფაშად ქართველ ათაბაგის გვარის ფაშის დანიშვნა, თორემ ამბობდენ, რომ შეიძლება ლამაზი გურჯისტანი ხელიდან წაგვივიდესო.

ოსმალოს მთავრობამ მალე გამოსცვალა ისაყ ფაშა და ამის ალაგას დანიშნეს ახალციხეს ვალად საბით ფაშა ათაბაგ ჯაყელი, რომლის დანიშვნაც ხალხს ძრიელ ესიამოვნა. ეს ხანა იყო XVIII საუკუნის ბოლო, ანუ 1798 წ. საბით ფაშა ამ დროს იქნებოდა 45 წ. იგი შესმენილი კაცი იყო, მასთან პარდაპირი შთამომავალი იმ ფაშა ათაბაგ ჯაყელისა, რომელიც მოსპობილ იქმნა 1747 წ. ახალციხეს. საბით ფაშა ნასწავლი კაცი იყო, იცოდა კარგად ქართული ენა, ქართული წერა-კითხვა, იცნობდა ერეკლე მეფეს, გიორგის, იმერეთის მეფეს, მთავრებს, და მათთან წერილების მიწერ-მოწერაც ჰქონდა, თავის დროის კვალად იგი ყოფილა კარგი, რიგიანი პოლიტიკოსი ფაშა, ვიდრე ეს ვალი ფაშობას მიიღებდა, მანამდის

იგი ირიცხებოდა ჩილდირის ხეობის ფაშად. ჩილდირის ხეობა ჯავახეთის შუა სძევს, იგი იყო ყარსის საფაშალიკოს ნაწილი, ხოლო XVIII საუკუნის ნახევრიდან იგი ყარსის საფაშალიკოს მოაცილეს და ახალციხის ფაშას დაუკავშირეს. ჩილდირის ფაშობის დროსაც იგი ხშირად სწერდა წერილებს მეფე ერეკლეს, იმერთა მეფეს და თან სთხოვდა დახმარებას მასში, რომ ეგები ჩვენ ჩვენი ძველთ ათაბაგ-ჯაყელების გვარის ღირსება აღვადგინოთ და ჩვენ გავხდეთ ახალციხის გამგე ათაბაგ ფაშებათ ისევე, როგორც წინეთ ჩვენი ძველები იყვნენო.

ამას ასაბუთებს ბევრი რამ ცნობები, ხოლო წერილებით კი არაფერი გვაქვს, ვინაიდან იგი უეჭველია ერეკლე მეფეს, იმერეთის მეფე სოლომონ და სხვა და სხვა მთავრებთან საიდუმლოდ იქმნებოდა მოწერილები და აბა მათ ვინ შეინახავდა, რომ მათ ჩვენამდის მოეხწიათ. ამისივე ცხადი საბუთია შემდეგი გარემოება: 1796 წ. საბილ ფაშამ ერეკლე მეფის მიშკარბაშს (ადიუტანტი) იოსებ ბებუთაშვილს თფილისში ორი წერილი მოსწერა, ერთი თვით მიშკარბაშს და მეორე იმ დროს, საქართველოში მოსულს რუსეთის გენერალ ზუბოვზედ გადასაცემად. მიშკარბაშს სწერს მოკითხვას, სალამს, სიყვარულს და თან ავალებს, რომ ეს წერილი „ზუბოვ გენერალს მომიწერია და შენ იცი, როგორც კაი ნაირიდ მიაართმევ ჩემო ძმავ“. უეჭველია ამ კაი მართმევა და დავალებაში მოთხოვნილი იყო თვისი ერთგულება და პატივისცემა როგორც გენერალ ზუბოვისადმი ისე რუსეთის მიმართ, ისევე ერეკლე მეფე და სოლომონ მეფისადმი. ამათის დახმარებით საბით ფაშას უნდოდა საგვარეულო ღირსება მინიჭებოდა. ასევე სწერდა იგი მეფე ერეკლეს და ნამეტურ სოლომონს იმერთა მეფეს და ამისთვის თავის დადებასაც კი აღიარებდა.

ასე და ამ გვარად, საბილ ფაშის ახალციხის ვალად დანიშვნა თუშკა ესიამოვნა მთელ ქართველ მაჰმადიანობას,

თუმც შეიძლება, რომ ამ ფაშას მართლაც რამე ექმნა თავიანთ გვარის ასამაღლებლად და ქართველთ მაჰმადიანთ სასარგებლოდ, მიტომ სამწუხაროდ, ამის ვალი ფაშად დანიშვნა ძლიერ სწყენია მის სახლიკაცს, ბიძაშვილს შერიფ ფაშას. ეს ამის ბოროტებით ისე აღბორგებულა, ისეთი შური ჩაუდგია გულში, რასაც იგი სასტიკ მტრათ აღმოუჩენია და მოკლე დროის განმავლობაში საბით ფაშის სასტიკ მტრათაც აღმოჩენილ. მალე მათში მტრობა და ომიც კი გაჩაღდა და ერთმა მეორეს დაუწყეს ბრძოლა და ფაშობის წართმევა იმ დროს, როცა ეს მათში სულ არ უნდა ყოფილიყოს. ვაი ჩვენი ქართველ მაჰმადიან კაცის ბრალი, ვაი სირცხვილო, ვაი უბედურებავ, სიხარბევ და შურო, ვაი ჩვენო ძმის ლალატო და ქვეყნის უბედურებავ. მაგრამ რასა ვიქმთ, ქართველ მაჰმადიანი სხვა რაშია მარჯვე და კარგი, რომ ძმისა და ბიძაშვილის ლალატში არ იყოს მარჯვე და ყოჩალი.

მიზეზები ამ სამარცხვინო მტრობის თურმე იმაში იფარებოდა, რომ შერიფ ფაშა სთვლიდა თავის თავს ათაბაგთათმთავარ ფაშის შთამომავალ ფაშად და იგი ამბობდა, რომ მე მეკუთვნის ვალი ფაშობა და არა საბით ფაშასაო. საბით ფაშაც ასევე ამბობდა თურმე დაეს სთვლიდა თავის თავს უფლების მამიებლად. ვაი უბედურებავ, ასეა ქართველი მაჰმადიანი, ჯერ არაფერი მიეღოთ და ეხლავე დაუწყეს ერთმანერთს მტრობა, კინკლაობა და შური.

ამ გარემობამ იგინი ერთმანერთზედ ისე აღბორგა, იგინი ისე მკაცრად გადაეკიდენ ერთმანერთს, რომ მათ სრულიად დაკარგეს თვით უბრალო ცნობიერებაც, იშოვნეს თავთავის მომხრენი, გაიყვნენ ორ დასათ, გაიჩინეს თანამომხრენი, მოემზადენ ერთანერთის წინააღმდეგ საბრძოლველად და ამით დაუწყეს ისეც თვის დანაცრებულს ოჯახს უარესად დაცემა და მიწაზედ გასწორება. საბით ფაშის მომხრეთა შორის იყვნენ ისეთი კაცებიც, როგორიც იყო სელიმ ბეგ ხიმშიაშვი-

ლი, სელიმ ალა ყიფიანი და მრავალიც სხვა ასეთნი, რომელთაც მკაცრად სურდათ სამუსულმანო გურჯისტანის ოსმალთაგან გამოყოფა და საკუთარი მთავრის, ანუ ათაბაგის დასმა ახალ-ციხეში, ხოლო ოსმალს მფარველობის ქვეშ დარჩენა და ხარკის გადახდა. ამიტომ ჩვენ საბით ფაშას უფრო უპირატესობას ვანიჭებთ სამუსულმანო საქართველოს სიყვარულის საქმეში ვიდრე შერიფ ფაშას. ამათმა მტრობამ კარგა ხანს გასტანა და უკანასკნელ საქმეც იქამდის მივიდა, რომ იგინი ამ მტრობაშივე მოისპენ და ისე დაემხნენ, რომ სამეგრძისოდ მათი აღარა დაშთა რა.

ასეა ჩვენი საქმე, ასეთნი გახლავართ ქართველნი და მიტომაც დაენაწილდით და დავკინდით ასე რომ დღეს საქართველოს ერი დაქუცმაცებულია და შემცივებულ მოსპობილი, ამ მოსპობის საგნათ და მიზეზებათ კმარა დავასახელოთ თუნდ ქართველ მაჰმადიანთ უთავბოლო ცხოვრება, ქვეყნის ლალატი, უბრალოთ სისხლის ღვრა და თუნდ ის სამწუხარო და საგლოველი საქმენი, თუ შერიფ ფაშა და საბით ფაშა ერთმანეთს როგორ მტრობდენ, ერთმანეთის დაცემას როგორ ნატრულობდენ და ამიტომ ასეთის სიხარბით გატაცებულნი რა უბრალოთ ღვრიდენ ქართველ მაჰმადიანთ სისხლს, თუ რაც ჰყვეს, ეს გამცნოთ შემდეგ სტრიქონებმა. მე კი მცხვენთან და მერიდება ძმებთა და ბიძაშვილებთაგან ერთმანერთის ასეთი ლალატი და სისხლის ღვრა.

ქართველ ფაშების ასეთ არევე დარევეს და სისხლის ღვრას ოსმალს მთავრობამ ფხიზელის თვალთ შეხედა, მათ ერთის მხრით ძალიანაც შეეშინდათ ათაბაგ ჯაყელის. იფიქრეს, ვაი თუ გადაგვიდგნენ, გურჯებს მიემხრონ და მათის დახმარებით ათაბაგობა მოგვთხოვონ, ან სულ მოგვეცილდენ, ათაბაგობა ქართულია, ამის აღდგენის საქმეში რუსები დაეხმარებიან, ათაბაგობას აღადგენენ და მის მეოხებით ჩვენც აღარ შეგვეუბებიან და მოგვეცილდებიან, ცალკე სამთავროს გაიკეთებენ და ამაში რუსები მისცემენ დახმარებასაო. ამის

ისეთი შიში მიეცათ, რომ ახალ-ციხეში ქართველის გვარის არამც თუ ვალი ფაშის დანიშვნა, არამედ ქართველ მაჰმადიანთაგან თვით უბრალო ფაშების დანიშვნისაც-კი მიეცათ შიში და თავ-ზარ დაცემულ იქნენ.

ოსმალეთი ძლიერი სახელმწიფო იყო მაშინ, ამიტომ ამ შიშიანობას მათ წამალი მალე მოუძებნეს, ამ წამლის მოძებნის სიადვილეს დაეხმარა ის გარემოებაც, რომ მათ კარგად ჰქონდათ შესწავლილი ქართველ მაჰმადიანთ კაცის ბუნება. ამით ისარგებლეს მათ და ქართველ ფაშების გვერდით, მესხეთ ჯავახეთის, აქარა, ქობულეთს, ლივანას და სხვა ადგილებშიაც გაიჩინეს ისეთი საიდუმლო სახელმწიფო მზვერავნი, რომელნიც ათაბაგ ფაშების გვერდით სცხოვრებდნენ, ესენი ვითომც ფაშების ფლობის მომხრენი იყვნენ, ამიტომ იგინი მათში მოქმედებდნენ ისე ოსტატურად, რომ ერთ ფაშას მეორეს უსევდნენ, ამისთვის სისინებდნენ ისინი, ასმენდნენ ქორებს, ერთმანერთისაგან თქმულს ბოროტებას და ამით რასაკვირველია ისრულებდნენ წადილს, უსევდნენ ერთ ფაშას, მეორე ფაშას, როგორც საბით ფაშას მიესია შერიფ ფაშა, მერყე შეერიფს სადიფ ფაშა და ასევე სხვანი.

ოსმალოს მთავრობამ თავის უშიშრობის წყალობით ქართველთ შორის ჩინებულად მოაწყო სისხლის ღვრის საქმე, მოაწყეს ისიც, რომ ამ სისხლის ღვრის დროს, მხოცავთ და მკლავებთ ქართველ მაჰმადიანებს იმის მოსაზრების ძალაც აღარ ჰქონდათ, რომ ეფიქრათ თუ ამას რათა ვშვრებითო. რათა და ვისი გულისათვის ვიჟლიტებით ასეო? ამის შეგნების მაგიერ ოსმალოს ჩუმი ჯაშუშები და სახელმწიფო მოხელეები სჩადიოდნენ ისეთ ბოროტებას რითაც ქართველ მაჰმადიანებს რაზმავდნენ ერთმანერთის წინააღმდეგ, აღბორგებდნენ დაუძინებელის მტრობით და ამავე დროს თვით კი შორს იდგნენ ამ ბოროტებისაგან. ვითომც ყოველივეს გურჯი ფირალები სჩადიოდნენ და მათი დამლუპავი ოსმალეთის პოლიტიკა და მისი ჯაშუშები კი არაფერ შუაში იყვნენ. ოსმა-

ლეთმა ასეთის მოსაზრების წყალობით სრულს საწადელს შიალწია, მათ ეს ხალხი ისე გააველოურეს და ისე წაახდინეს, რომ XIX საუკუნის დასაწყისს, ესენი აღარც რუსებს ებრძოდნენ, არც ქართველებს და არც თვით ოსმალთ, ვისაც სისხლსაც უღვრიდნენ ხშირად. ამის სრული ნიშან წყალის თავედებია ის ფაქტიური პირობები, რითაც ოსმალეთის მთავრობამ შერიფ ფაშას და საბით ფაშას აღვრევიანეს სისხლი.

იმ დროს, როცა ქართლი და კახეთი რუსეთის იმპერიას უკავშირდებოდა, ახალციხეში მთავრობდა მუხამედ საბიდ-ფაშა. საბიდ ფაშას დაახლოვებული კავშირი ჰქონდა საქართველოში შემოსულ რუსის მხედრობის უფროსებთან: ლაზარევს წერილებსაც სწერდა და ყოველთვის ერთგულებას და მეზობლურ განწყობილებას ჰპირდებოდა. ამ ფაშას ქართული წერა-კითხვაც სცოდნია. თვით რუსის უფროსებისთვისაც ქართულად სწერდა წერილებს, რომელთაგან რამდენიმემ ჩვენს დრომდისაც მოაღწია.

არ ვიცი თუ რა იყო მიზეზი და რა დანაშაული, ამ ფაშას გადაეკიდა მტრად თვისივე ბიძა შერიფ ფაშა—ათაბაგ ჯაყელი ამ შერიფ ფაშამ თვისკენ მიიმხრო დიდძალი აქარალები, ამათ გარდა სხვებიც. არტაანში შეკრიბა 12,000 ქართველი მაჰმადიანები. ერთ ღღეს დაეცა საბიდ ფაშას და ახალციხეში დაამარცხა, ფაშობა წაართვა, ახალციხიდან გააძევა, მის მაგიერ 1800 წ. გასულს თვით გაფაშდა და დაიწყო მოქმედება. მართალია შერიფ ფაშამ გაიმარჯვა, შერიფ ფაშას სურდა საბიდ ფაშის დაქერა და სტამბოლს გაგზავნა. მაგრამ ეს ვერ მოახერხა. შერიფ ფაშას ეს მიტომ სურდა, რადგანაც სადიფ ფაშას რუსების მომხრეობას სწამებდა, ეს მას სულთანის ღალატად მიაჩნდა. ამ ცრუ იმედის წყალობით დასცა მან სადიფ ფაშა და თვით გაფაშდა ოსმალეთის მთავრობის ნება დაურთველად, მაგრამ არც სადიფ ფაშას ეძინა, ამასაც დიდძალი მომხრეები ჰყავდა. ამათი წყალობით ქართველ მაჰმადიანებში დიდი განხეთქილება დაითესა, საქმე ისე აირია რომ ჯავახელ

ქართველ მაჰმადიანები ებრძოდნენ ქვაბლიანებს, ქვაბლიანი ფოცხოვს, ფოცხოვი-ზეგანს, ზეგანი-აქარას, აქარა-მაჰახელს, მაჰახელი-ლივანას, ლივანა-ქობულეთს და ყველა ერთმანეთს.

ერთის სიტყვით მთელი ქართველ მაჰმადიანები ამათ გარყვნეს და გააფუქეს. ძმა ძმას გადაჰკიდეს, მამა შვილს, მეზობელი მეზობელს. სრული დარღვევა და უსამართლო ანარქია ჩამოაგდეს. კაცის დაცემა, წაგლეჯა და დარბევა ერთობ ადვილი და იაფი იყო. ამ გარემოებას დალისტინის ლეკებიც ხომ უფრო აძლიერებდნენ და ესენი არამც თუ მარტოდ ქართველ მაჰმადიანთ და მოსამზღვრე ქრისტიან ქართველებს სტარცვადნენ, არამედ მათ მოაბეზრეს აკლებით თვით ქართველ მაჰმადიანებიც. ამათგან ქართველ მაჰმადიანები თავზარდამცემ მდგომარეობაში იყვნენ ჩაცვიფნულნი. აქ საქმე ისე იყო არეულ დარეული, რომ ძალდი პატრონს ველარ იცნობდა, აღარც ბეგი ბეგობდა, აღარც ხალხი ხალხობდა.

ვიტყვი თამამად, რომ ყოველივე ამ უბედურების მიზეზი ოსმალოს მთავრობა იყო. მართალია ის გარემოება, რომ მათ ქართველ ფაშებს საქართველოში დანიშვნა და გამრავლება 1790 წლებიდან დაუწყეს, როგორც მაგალითებრ ამათ დააწინაურეს ათაბაგ ჯაყელი საბით ფაშა და შერიფ ფაშა ჯაყელ ათაბაგების შთამომავალნი; მაგრამ მასთანვე ამათვე დაუნიშნეს მათ ისეთი ხელქვეით ოსმალოს ტომის ჯაშუშ გამცენი, რომელნიც ამ ფაშებზედ ისე ვერაგად და ისე ოსტატურათ მოქმედებდნენ, ამათ იგინი ისე აბრიყვებდნენ ერთმანეთის საიდუმლოს მტრობით, რაისა გამო ეს ქართველ გვარის ფაშებიც უბრალოთ ჟღერდნენ ერთმანეთს და ხოცავდნენ ისე, რაც ოსმალოს მთავრობას სასიხარულოთაც მიაჩნდა, იგინი საიდუმლოთ ამათ ერთმანეთზედ აქეზებდნენ კიდევ და ხოცვის გამო ამბობდნენ; ეგრე ქმნან მათ, ჩვენც ეგ გვინდა, ხოცონ ეგრე ერთმანეთი, მაგ ხოცვით გამოელევათ მათ ჩვენი წინააღმდეგი ძალა, თორემ გურჯები, როგორც ახალი მუსულმანები ჩვენ არ გვემორჩილებიანო.

ასე რომ, რასაც ეს ქართველი ფაშები სჩადიოდენ, ყოველივე იგი მოწყობილი იყო საიდუმლოთ ოსმალოს მთავრობისაგან. იგინი ამავე როლით ათამაშებდენ ქართველ მაჰმადიანებში ნამდვილ ოსმალოს ტომის ფაშებს. ასევე დაუწყეს მათ საიდუმლოთ გაველოურება თვით ქართველ ფაშებსაც, ყოველივე ამ ბოროტების საიდუმლოება ოსმალოს მთავრობისაგან ისე იყო მოწყობილ მომართული, რასაც ქართველ მაჰმადიანები სულ ვერ ამჩნევდენ და ესენიც ისე აქცევან-გრევდენ თავიანთ სამშობლო სამუსულმანო საქართველოს, როგორც ოსმალოდამ მოსული უცხო ტომის ფაშები. ეს იყო დიდი უბედურება და დიდი ვაება, რომ საბილ ფაშა და შერიფ ფაშამ ეს საიდუმლო ბოროტება ოსმალოს მთავრობას დროით ვერ შეუტყვეს და ამიტომ მათის ჩუმის წაქეზებით ერთმანეთს ჟღეტდენ, ეს საიდუმლოება მათ შეიტყვეს ერთობ გვიან, როცა სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილს და შერიფ ფაშა ჯაყელს თავი მოკვეთეს, ეს დრო კი ერთობ გვიან იყო

ამიტომაც მოხდა, რომ საბილ ფაშა თავის მომხრეებით შეება შერიფ ფაშას, დაუწყო ბრძოლა, ამ ბრძოლაში აქარლები ერთმანეთს ხოცავდენ, ერთმანეთის სისხლს სვამდენ, ხოლო ყველა ამას რისთვის ჩადიოდენ და ვისთვის, ამას კი ისინი არ აკვირდებოდენ და ამიტომ ამის წყალობით ერთი ოჯახის შვილნი, ერთი ძმანი და ერთი სისხლის და ერთი კაცნი მასთან ერთი სჯულის მქონე ქართველ მაჰმადიანები ერთმანეთს ჟღეტდენ უწყალოდ და შეუბრალებლად, რის მიზეზიც რასაკვირველია ეს ფაშები იყვენ. ხოლო ხალხს იმის გაგება კი არ ჰქონდა თუ ვისთვის ვინ იყო კარგი და ვინ იყო ცუდი. ვინ იყო ქვეყნისთვის სასარგებლო და ვინ მტერი. ყველა ფაშას თავისი მომხრეები ჰყავდა და ყოველი მათგანი მხოლოდ ფაშის სასარგებლოდ ომობდა და სისხლს ღვრიდა. ამის შეგნება ქართველ მაჰმადიანებში ბევრს არა ჰქონდა, თორემ ისინი თავიანთ სისხლს ხშირად ისე იაფად არ ღვრიდენ.

საბილ ფაშა ხალხს არწმუნებდა, რომ შერიფ ფაშას არა-

ფერი ფირმანი არა აქვს სულთანისაგანაო, იგი მოვიდა თავის კაცებით, მე ჩამომავდო და თვით გაფაშდა ავაზაკურათაო. შერიფ ფაშა კი ამას ყურს არ უგდებდა და ახალციხეში მაგრდებოდა. აქედან აქარაშიაც ხშირად გადადიოდა, ბათუმიც ბინათ გაიხადა. მალე ისე მოაწყო საქმე, რომ მთელს თავის საბრძანებელში მკაცრად გაიმავრა ფეხი და ყოველივე ისე მოაწყო, რომ საბილ ფაშას რაცგინდ ბევრი მომხრენი ჰყოლოდა და შერიფ ფაშას შეებოდა იგი, მაინც ვერას გააწყობდა. მეტი გზა არ ჰქონდა ფაშობის ძიებისთვის თავი უნდა დაენებებინა და წასულიყო სადმე შველის სათხოვნელად, მან თავის თანა მომხრეებით იმერეთში არჩია გადასვლა და იმერეთის მეფის წინაშე თავის შეფარება. ეს მალეც მოხდა და იგიც და მისი მომხრენიც მალე ჩავიდნენ იმერეთში. აქ მიეცენ მოქმედებას, საბილ ფაშა დალისტნიდან თვისკენ იხმობდა ლეკებს და იმერეთიდან აპირებდა ახალციხეზედ დაცემას და შერიფ ფაშის გაძევებას,

საბილ ფაშის ომის სამზადისი არ გამოეპარა შერიფ ფაშას. იგიც შეუდგა თავდარიგს და წერილებს სწერდა იმერეთის მეფეს, იმერეთში მყოფ ალექსანდრე ბატონიშვილს ავალეებდა საბილ ფაშის მოკლას, რადგანაც იგი ჯერეთ თავის ხელმწიფის მოლალატე იყო და მერე თქვენო. ამისთვის შერიფ ფაშამ დიდ ძალი ფული დახარჯა; ერთხელ ათი ქისა ოქრო მისცა ლეკებს, მეორედ ოცი ქისა, როგორც იქმნა მოხერხდა და 1802 წ. იმერეთში, თავი მოსქრეს საბილ ფაშას და მასთან ექვს მის თანამომხრე თანამგრძნობლებს. ამ თანამგრძნობთა რაცხეში რეულა ერთი გამოჩენილი ქართველი მუსულმანი მეომარი, სახელდობრ სელიმ ალა ყიფიანი. პირველ მომხრეთაგან, რალაცმიზეზით ეს გადარჩა თურმე თავის მოკვეთას, ბრძოლის დროს აქარლების და ლეკების ძალით ამან კილამ დაამარცხა შერიფ ფაშა. ეს სელიმ ყაფიანი თფილისშიაც იყო, 1801 წ. შუა რიცხვებში. იგი ახალრუსის მთავრობას ავალეებდა საბილ ფაშის საქმეში მონაწი-

ლეობის მიღებას და ახალციხეში ფაშობის დაბრუნებას, მაგრამ ვერც ეს მოუხდათ.

საბით ფაშის და მის მომხრეთა ექვსი კაცის თავი იმერეთიდან ახალციხეში გაეგზავნა შერიფ ფაშას. ამაზედ დიდი აურ ზაური მოხდა და მესხეთს, ჯავახეთს, აქარას და სხვაგანც ძრიელ ბევრი უკმაყოფილონი იყვნენ. ასეთ რისხვის მიყენებისათვის, შერიფ ფაშას საყვედურსაც აძლევდნენ, თან სწყევლიდნენ. შერიფ ფაშა თავს მართლულობდა, საბიდ ფაშა და მისი მომხრეები ლეკებმა მოკლესო, რადგანაც მან თავის ფაშობის დროს ლეკები სულ გარეკა დაღისტანში და აღარავინ გაუშოვო. ამისათვის მან ლეკებიც კი დაახოცვინაო. ლეკებმაც ეხლა გადაუხადეს სამაგიეროვო. მე ამაში ბრალი არა მაქვსო საბიდ ფაშას ღალატი აქვსო. ამის ღალატი არ ვიციოთ რა უნდა ყოფილიყოს, ჩვენ ის კი ვიცოდით, რომ საბით ფაშამ გენერალ ლაზარევის თხოვნით თავის საბრძანებლიდგან ლეკები სულ გარეკა რომ მათ ქართლის და იმერეთის სოფლები უსამართლოდ არ ეცარცვათ. საბით ფაშამ ლეკების გარეკის პირობაც მისცა რუსის ახალ მთავრობას. მალე აუწყა ლეკებს ჩვენში ბინა არა აქვთო. თუ ვინმე ყაჩაღობს ქართლსა და კახეთში, ისინი დაღისტნიდან გადმოვლენ თავიანთ ქვეყნიდან და არა ჩვენის საფაშალიკოდანაო.

საბიდ ფაშის სიკვდილი და ნამეტურ მისი ამხანაგების, სტამბოლშიაც მალე გაიგეს. სულთანი თურმე დიდათ შეწუხდა და ძალიანაც დადარდიანდა, რომ ვაი თუ გურჯისტანი ხელიდან წაგვივიდესო... ამათ დააპირეს საქართველოში ერთი კარგი რიგიანი ფაშას გამოგზავნა და მუსულმან საქართველოში მშვიდობის დამყარება და შერიფ ფაშის დასჯა. მაგრამ ისინი ამისთვის ღირსეულ ფაშას ვერ შოულობდნენ. მაინც ბოლოს იშოვნეს ყირიმის მეომარი ქართველი ოსმან ფაშა ყირიმისა, მაგრამ რადგან მისი გამოგზავნა აღარ მოუხდათ, მიტომ არეულ დარეული აქარა, ქობულეთი, მესხეთ-ჯავახეთი დაშთა

უპატრონოთ და შერიფ ფაშის ამარად, არევე-დარევა და უბედურება უმეტესად ამ ახალ-ციხას საფაშალიკოში გახდათ, თორემ სხვაგან ეს მაინცა და მაინც ასე არ იყო.

საბით ფაშის შესახებ ცნობებია კიდევ დაშთენილი, რომ ამ ფაშას მეფე ერეკლეს მეგობრობა ჰქონია, ერეკლეს ამასთან 1795 წ. შემდეგ მიწერ-მოწერაც ჰქონია და მასთან თხოვნა და დავალება, რომ მეც დღეის შემდეგ ოსმალეთის მფარველობის ქვეშ შევალ, როგორც იმერეთიო, რადგანაც სპარსელებმა დაგვაძხეს ჩვენა და ჩვენმა მფარველებმა კი არ გვიშველეს ამ გაჭირების დროსაო. სპარსელები ჩვენი მფარველი რუსეთის ტახტსაც არ სცნობენ, იმათი ხათრიც არ შეინახესო და ეხლა თქვენი იმედი გვაქვს, იქნება ოსმალთ მაინც უხათრონო. ერეკლეს შემდეგ 1799 წ. დავით ბატონი-შვილთანაც ჰქონია მიწერ-მოწერა ერთობის გამო. ამიტომაც ეს ფაშა ნელ-ნელა უახლოვდებოდა თფილისს, ფაშობიდან ჩამოგდების შემდეგ ის აწყვეტა დასახლდა და აქედან ებრძოდა შერიფ ფაშას, აქედანვე სთხოვდა ეს დახმარებას არტაანის ბატალი ფაშას, მაგრამ ყოველივე მოუხერხებელი გახდა მისთვის.

არ ვიცით ქეშმარიტად, თუ საბილ ფაშა რა თვისების იყო, რა სიმართლე ჰქონდა, როგორ მოქმედებდა, ვისი მომხრე იყო, ქართველების, იმერლების, რუსების, ოსმალეთის თუ სხვათა, არც ამის ცნობები სჩანს კარგად. ამიტომ გარდაწყვეტილ ვერაფერს ვიტყვით, ხოლო ის კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგი იმერეთში იქმნა სიკვდილით განკითხული, რა მართა თითონ ერთი, არამედ მასთან ექვსიც სხვა მისი თანამგრძობელნიც, რომელნიც ჩვენ უკვე ვახსენეთ. ასე თუ ისე, მაინც ამ ფაშის დროსაც, ოსმალეთში ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრების მდგომარეობა მეტად ცუდს პირობებში იყო მოთავსებული. ვინმე გურჯისტანის რომ ისლამის წინააღმდეგ რამე შეენიშვნათ, მისი საქმე მაშინ წასული იყო, ანდერძ აგებული, თავს მოჰკვეთდენ. თავსა ჰკვეთავდენ თვით

ფაშის წინააღმდეგებს, რომ რამე შეემჩნიათ. ასეთ სისასტიკეს მიტომ ხმარობდენ, რომ ფაშის წინაშე ურჩობა ისლამის ღალატად მიაჩნდათ. ამის საფუძვლათ კიდევ ის ჰქონდათ ხელზე დახვეული, რომ გურჯები ახალი გათათრებულნი არიან და მათგან ისლამის ღალატი აღვილათ მოხდებაო. ამას ამბობდენ სჯულის თავი კაცები, ხაფიზნი, მღვთის მეტყველნი. ამასვე ასრულებდენ სიამოვნებით ახალციხის ფაშები.

უნდა ითქვას, რომ ასეთის უსამართლობით ბევრს აქარელს მოღებია უხვთოთ ბოლო, ბევრი გამოსალმებია უსამართლოდ წუთი სოფელს და მოსპობილა, რომ საქართველოში, ქართველ მაჰმადიანთ შორის, სადაც კი ქართველი ანუ უცხო ტომის ფაშებია იხდენ, ყველა ისინი სიკვდილით დასასჯელის ცნობას აუცილებლივ ახალციხის ფაშის აუწყებდენ. ახალციხის ფაშა კი არავის ატყობინებდა, მის ნებაზედ იყო კაცთა თავის მოკვეთა. სულ უბრალო გაურკვეველ საქმეების გამო სჯიდა იგი სიკვდილით ხალხს, როგორც მაგალითებრ ახალციხის ფაშამ 1807 წელს თავი მოჰკვეთა ვასილი ორბელიანს, მღვდელს, დესპოდე ეპისკოპოს, გრიგოლ მღვდელს, რომელსაც თავის მოკვეთამდის გული წაუვიდა. თავის მოკრა აპატივა მათს ამხანაგს სტეფანე ლორთქიფანიძეს.

ყველა ასეთი მახვილი ამბები კარგათ მოწმობს თუ გამაჰმადიანებულ საქართველოში რა ძნელი იყო ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრება. არ იფიქროთ, რომ აქ ასე მარტო ქრისტიანებს სჯიდა. არა, ქართველ მაჰმადიანს უფრო აწამებდენ, იმათ უფრო სტანჯავდენ, რადგანც თქვენ ისლამს აღიარებთ და წინააღმდეგ საქმეს ჩადიხართო. სულ ესრეთი უსამართლობა იყო იმიტომ, რომ 1800 წლის შემდეგ, აბდულ ბეგის შვილი სელიმ ბეგი, რომელიც ჯერ ფაშად არ იყო და ოსმალთ გვარიც კი ისე შეუცვალეს რომ ხან ხიმშიზედეს უწოდებდენ და ხან ხიმში ოღლის, რომ მან გადასწყვიტა თავის მამის მსგავსად ხსენებული უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლა და აღამიანთა ასეთი უღვთო სასჯელების მო-

სპობა, ამის თანამომხრეობის აზრი მას ჩაენერგა საბილ ფაშის და მის ექვს ამხანაგების თავების დაქრის დროს.

მან თავის წადილსაც მიაღწია ბოლოს, მაგრამ ამაზედ ქვემოთ. ეხლა ჩვენ ისევ შერიფ ფაშას უნდა მიუბრუნდეთ, ვინაიდან ამის მოკლე დროის ფაშობაში მოხდა ბევრი რამ საყურადღებო საქმენი, როგორც ახალციხეს, ისევე არტაანს, ოლთისს, ბათუმს, აქარას და სხვა ასეთ :დგილებში, სადაც ქართველთ მამამდიანთ სისხლი ზღვასავით იღეროდა და სადაც ისინი ერთმანეთს ჟღეტდენ სხვა და სხვა ფაშების და ბეგების წყალობით.

როგორც საბით ფაშა, ისევე შერიფ ფაშა, აქეთაც იყვენ და იქითაც. პირველათ ისინი თავიანთ ინტერესებს ემსახურებოდენ და ერთი ხეობის ფაშა მეორეს ებრძოდა, იმავე დროს ისინი ოსმალეთის მთავრობის ერთგულნიც იყვენ, მასთან ქართლის და იმერეთ მეფეების, მთავრების და ყველა ამაებთან საქართველოში შემოსულის რუსეთის ახლის მთავრობის. ამათი სული და გული იქითკენ იყო მიქცეული, სადაც თავიანთ პირად რამე სარგებლობას ნახავდენ. ერთსა და იმავე დროს ყველას მეგობრებიც იყვენ და ყველას მტრებიც. ამიტომ ისინი იყვენ ცრუ მუსულმანები, ცრულ ისლამის მალიარებელნი და უფრო კი ბედშავთ აქარის ხალხის მყვლე-ფაზნი გახდენ.

ფაშობიდან გაძევებული საბილ ფაშა აწყვერიდამ იმერეთში გადავიდა და იქ იმერთა მეფეს შეაფარა თავი, ეს ამ დროს დადიანსაც მეგობრობდა, რომ ეგება ამათის დახმარებით ახალციხიდან შერიფ ფაშა გაეძევებინა და თვით დაეჭირა მისი ადგილი, ესეთი ამბები შერიფ ფაშამ კარგად იცოდა ისიც, რომ ამ დროს, დადიანი ქართლსა და კახეთში შემოსულს რუსის მთავრობას მეგობრობდა. ერთის მხრით ესკი, იმერეთის მეფის სოლომონის წინააღმდეგი იყო, ვინაიდან სოლომონ იმერეთის მეფე 1781 წ, რუს-ქართველთ სამფარველო ტრაქტიკის ძალით მფარველობას ელოდა და არა იმერეთის სამეფოს

შეერთებას, მის გაუქმებას, სოლომონ მეფე რომ ასეთის ნატურის იყო ეს შერიფ ფაშამაც კარგად იცოდა.

როცა შერიფ ფაშა იმერეთში საბილ ფაშის მოკვლას ითხოვდა, მაშინ საბილ ფაშის ლალატზედაც ლაპარაკობდა, მასთან იმასაც უთვლიდა, „რომ მე იმერეთის მეფისთვის დავდებ ჩემს თავსო“. ვიხმარ ყოველ ღონის ძიებას, ვიმეცადინებ და ამისთვის ფულსაც დავხარჯავ, რომ იმერეთის მეფეს არაფერი ევნოსო, იგი რუსეთის მთავრობისგან თავისუფალი დაშთესო. ამევე ღროს, ესევე ფაშა წერილებს სწერს თფილისში მყოფ დაგამგე რუსის მთავარმართებელს და უთვლის თავის ერთგულებას, მეზობლურს განწყობილებას, სიყვარულს, მორჩილებას და სხვა, ყოველივე ეს კი იმდროის ოსმალეთის მთავრობისთვის იყო მოუნელებელი ქირი და უბედურება.

ოსმალეთის მთავრობა ასპინძის ომის შემდეგ ოსმალეთის თათარ სელიმ ფაშის წყალობით სულ იმას სცდილობდა, რომ ქართლ-კახეთი დაეჭირა. კახეთი დალისტინის ლეკებისთვის შეერთებინა და ქართლი ახალციხის ფაშის გამგეობის ქვეშ შესულიყო. იმერეთი ხომ მის მფარველობის ქვეშ ირიცხებოდა. მაშასადამე აქ მათ აღარაფერის შიში ექნებოდათ. რაც შეეხება ოსმალეთის და რუსეთის მთავრობას, ესეც ხომ ისტორიით ვიცით, რომ რუსები მათ ქირივით სძულდათ და სძულდათ არა მარტო ისინი, არამედ სძულდა თვით იმერთა მთავრები, მეფე, ქართლის მეფე და ამათ სისხლის დაღრვას, ქვეყნების აკლებას, დამორჩილებას და ქართველთ გათათრებას ხომ ყოველ დღე ელოდენ და საკიროებდენ დიდათ, ამისთვის ისინი სისხლს სვამდენ ხოლმე.

აბა ასეთ მოსისხლე მთავრობის ფაშებს განა შეიძლებოდა, რომ ქართველების შეფეებსა და მთავრებთან რამე კარგი განწყობილება ჰქონიყოთ, ჟუნდ ქართველთ გარეშე დავასახელოთ რუსთა სიყვარული, ეს ყოვლად შეუძლებელი არის და მოუსაზრებელი. ყოველივე ამით თამამათ ვიტყვი, რომ ახალციხის ფაშიდან დაწყებული თვით უკანასკნელ ბეგებამდის სულ

სიყალბით იყვენ აღქურვილნი და წამხდარნი, ამაჲს ყოველივე ბოროტებას ზემო ქართლის ქართველ მაჰმადიანები კი იტანდენ, ითმენდენ, ემორჩილებოდენ ყოველივეს, ეს ზემო ქართლის ქართველი მაჰმადიანები არიან მესხეთ-ჯავახეთის მცხოვრებნი, ქვაბლიან-ფოცხვის, არტაანის და ასეთის კუთხეების, ხოლო ასეთ ბოროტებას და მახვილს ვერ სთმობდენ ქობულეთელნი, აქარელნი, ლივანელნი, მაქახელნი და სხვა ასეთ კუთხის მცხოვრებნი, რომელნიც ბუნებით უფრო იმერლებს ჰგვანან. ზემო ქართლელნი კი მართლაც და ნამდვილ ქართლის ქრისტიან ტეტია-გლეხებს ჰგვანან, მიტომაც იყვენ ისეთი მონა მომთმენი.

რომ ყოველივე მართალი და სწორია, რომ ყოველივე ქართველ მაჰმადიანებში არეულ-დარეული იყო და უსამართლობის წრეს გადასული, ეს გაოგმოება კარგათ სჩანს იმიდანაც, რომ წამხდართ და გათახსირებულთ შორის ქართველ მაჰმადიანობაში რიგიან კაცის პოვნა არამც თუ გლეხებში, არამედ ეს ერთობ იშვიათი იყო თვით მოწინავე ფაშების ოჯახებსა და ბეგებშიაც. ამ გარემოების აზვირთებას და წარმატებას ისიც აძრეილებდა და ავრცელებდა, რადგანაც ზოგი ზოჯა საჯაროთ იტყოდა, რომ: „ეს კუთხე გურჯისტანზედ ახლოს სძევს, გურჯები კი გიაურები არიან, ამას კი ისლამი ვერ შეიფერებს, ამიტომ ამისთვის მახვილია საჭირო, რომ ხმარებული იქმნეს, ვინაიდან ისლამისა მახვილი არის ძალა და ამ ძალით უნდა გავრცელდეს მისი სწავლა გიაურებშიო“.

იმ დროის ისლამის სულის მამები ანუ ზოჯები და მოლები ასე ხსნიდენ „ყურანის“ სწავლას, ასე ყალბათ მოქმედებდენ და ყოველივე ამის მიზეზი კი გახლდათ ის, რომ მათ არაბული ენა არ ესმოდათ კარგათ, თვით „ყურანის“ ვაგებაც კი არ შეეძლოთ ისე, როგორც მართლაც და იგი მაჰმედს დაუწერია. ამ გარემოებამ ქართველ მაჰმადიანები ძალიან წაახდინა, იგინი ამით არამც თუ კარგი მუსულმანები ხდებოდენ და საწყლის მოყვარე და პატივის მცემლები, არა-

მედ მათში მძულვარება ვარდებოდა თვით მათისავე მოძმე ქართველების, მათისავე მოენე ხალხის და თანამემამულეთა-დმი. ეს კიდევ არაფერი, ამას გარეშე ისინი სხვა სენითაც წინ წავიდენ, სხვა ბოროტებით და გარყენილებითაც გათამამდენ, რასაც ეს კარგი ხალხი თავისავე მოწინავე ხალხისაგან სწავლობდენ დაბეზლებას, ტაცებას და ბოროტების გარეშე ესენი ყველაფერს ჩადიოდენ.

ქართველ კათოლიკე მისიონერების „მისიონარული დღიურები,“ საიდანაც იხელმძღვანელა „ვინმე მესხმაც“, 1878 წ. აი, რა ცნობას იძლევა: შერიფ-ფაშას ჰყვანდა ცოლად ქართველი ქალი, ორბელიანთ გვარისა, წარმოსადგეი, მშვენიერი, ტანადი, თვალადი, კარგი ნაწნავების მქონი და სრული მშვენება ისეთის სახიერებისა, რაც კი ჩვენის მწერლებისაგანაც დიდათ იქება, ამ ლამაზ ქალზედ ბევრსა სჭერია თვალი, ბევრსა სდომნია მისი ხვევნა-კოცნა, მტლაშა-მტლუში, მაგრამ ამას კი თურმე ვერავინ ახერხებდა, რადგანაც ეს ქართველი ხანუმი ყოფილა მეტად სათნო, ნამუსიანი ადამიანი, ისეთი ადამიანი, რომლის მსგავსი ნამუსიანი ქალებით სავსე ყოფილა მთელი სამუსულმანო საქართველო. ამ ქალს არავისთვის თავი არ გაუყადრებია და ზედაც არავისთვის შეუხედნია.

ამ დროს, ამ ქალის სიყვარულით გატაცებული ყოფილა თვით შერიფ-ფაშის უმცროსი ძმა მუსალიმი, ამას თურმე თვალი ეჭირა ამ ქალზედ, ანუ თავის რძალზედ, მაგრამ ფაშის ხანუმი მაზლს აბა როგორ გაუყადრებდა თავს, მას ყოველთვის თავი შორს ეჭირა და ვითომც არაფერი იცის, ისე უმზერდა მაზლის სუბუქ ფრთიანობას. ამისთანა სიმაგრე და ზნეობრივი სიმტკიცე თურმე მუსალიმს ძლიერ სძულდა. მან რძალზედ შური იძია და ერთ დღეს თავის ძმა შერიფ-ფაშას ასეთი დაბეზლება მისცა: რომ შენს ცოლს, ანუ ჩვენს რძალს ქრისტიანობიდან ისლამზე გადმოსული ფალოვან ალა ბაკაკ-ოღლი (ბაკაკაშვილი) ჰყვარობს, გუშინ ბაკაკაშვილი მისის ოთახიდან გამოსული მეც ვნახეო.

შერიფ-ფაშას ამ დროს ფაშობის წართმევის დასაწყისი უკვე თვალთ წინ ჰქონდა, იცოდა, რომ დღეს თუ ხვალ ამას ეს ჩამოერთმეოდა, ვინაიდან მის წინააღმდეგ იბრძოდა ისეთი ენერგული კაცი, როგორც იყო სელიმ ბეგი ხიმშიაშვილი, ანუ ხიმშიაშვილი. —

გაჯავრებული ფაშა არ დაფიქრდა ცოლის მუხანათობაზედ და როგორც მოლაღატეზე, გასცა ბრძანება, რომ ჩემი ხანუმი თავის ქალებით მოიკლასო და აგრეთვე მოიკლას მისი საყვარელიცო. ესეთი განაჩენი ფაშისა იყო უდიერი და გაუგებარი, მაგრამ ვინ რას იზამდა. გაგზავნილი კაცები ფაშის სახლში შეუდგენ ამ განაჩენის აღსრულებაში მოყვანას. ასეთი განაჩენის ცნობა ხანუმს წინდაწინ შეეტყო და როგორც მართალს, უნდოდა თავის გადარჩენა. ამიტომ იგი თავის ქალებით ფაშის სახლიდან სამამეულო ოჯახში წასულიყო. ესენი გზაში დაიქირეს და ყველანი დაახრჩეს, მოსპეს, ბაკაკაშვილიც ტყვიით მოკლეს, ქორის წყალობით დააქციეს ამოდენა სისხლი.

ასე უსაბაბოთ და გაურკვეველად მაშინ ქართველ მაჰმადიანებში ხალხის ხოცვა ერთობ გაადვილდა. საკმარისი იყო რომ ვისმეს ვისიმე ქალის თხოვნა დაეწყო, მაგრამ ეს თხოვნა უარყოფილი დაშთენილიყო, არ ესურვა ქალს, ანუ მის პატრონს, მაშინათვე მას ესეთი დღე ელოდა, ან ვისმე ცოლზედ მტრობით საღმე ვისმეს რამე ეთქვა, ვსთქვათ ქმარს უთხრეს, რომ შენი ცოლი ასეთიაო, ის აღარ აკვირდებოდა იმას, მართალი იყო თუ ტყუილი, იქნება ამას ეს ტყვილათ მეუბნებოა. არა, ამისთვის ამის გამოძიების სინამდვილე არ იყო საჭირო. კმაროდა მარტოდ რამე, თუნდა ყალბი ცნობის გაგება, და მის შემდეგ სისხლის დაღვრა ადვილი საქმე იყო. რაც დღეს ქართველ მაჰმადიანთაგან ერთმანეთში სისხლი იღვრება და ხშირათ ხოცვენ ერთმანეთს, ეს სულ მაშინ არის ამათში შემოსული, რის შეთაურათაც მათი ფაშები უნდა ჩაითვალოს, რასაკვირველია, ყველა კი არა, ზოგი მათში პატიოსანი, ნამუსიანი და კარგი კანონ მდებელი ფაშა და ბეგიც იყო.

გარეგან და შინაგან ცხოვრების საქმეებისგან შერიფ ფაშა ძალიან აირია!. მან აღარ იცოდა საიდან რისთვის როგორ ეშველა. რუსთა გაძლიერება ერთის მხრით მას არც მოსწონდა საქართველოში, რომ ვაი თუ ბოლოს აქეთაც მოვიდნენ და ოსმალეთს ეს გურჯისტანის ადგილებიც წაართვასო. ამის ცნობა მას სხვა და სხვა პირთაგანაც მიეღო. მას ეუბნებოდნენ გიორგი მეფემ რუსებს მიტომ მისცა ქართლი და კახეთი, რომ მან ოსმალეთს ყველა საქართველოს წართმეული ადგილები უნდა ჩამოართვას და კვლავინდებურად ისევ საქართველოს უნდა შეუერთოსო. ესეთი ცნობები გულს უხეტქავდა არა მარტო შერიფ ფაშას, არამედ მთელი გურჯისტანის ფაშებს და ასეთ მოწინავე კაცებსაც. ამიტომ შერიფ ფაშა ორნაირს მოქმედებას მიეცა, იგი რუსებისაკენაც იყო და ოსმალისაკენაც, ფიქრობდა ასეც ვიქნები და ისეცაო, ხოლო ვინც გაიმარჯვებს, მეც იქით გადავალო.

ამიტომ მან 1802 წ. დასაწყისს თფილისში მყოფს რუსის გენერალს ლაზარევს დიდი სიყვარულის წერილი მისწერა, ასევე უცხადებდა ის დიდს ერთგულებას და მორჩილებას რუსეთის იმპერატორს. ნიშნად ასეთის ერთგულებისა, მანვე გამოუგზავნა ლაზარევს კარგი მერანი ძვირფასად აკაზმული და ერთი ბათმანი ყავა, ესე იგი 20 გირვანქა, რაც, რასაკვირველია, კარგს მეგობრობის ნიშნად უნდა ჩათვლილიყო რუსის მთავრობის მართველთა წინაშე საქართველოში. სწერს კიდევ, რომ მე ჩემი საფაშალიკოდან თქვენის თხოვნით ლეკები სულ გავრეკეო, მაგრამ ახლა იგინი სულ ყარსის ფაშას მიუღიაო. შერიფ ფაშა ვითომც და ოსტატურად იქცეოდა, ყველას ერთგული იყო, მაგრამ მაინც არა ეშველა რა. მან სისხლით მოიპოვა ფაშობა 1800 წ. და სულ მოკლე დროის განმავლობაში, ქობულელთა და აქარელთა ცდით, სისხლითვე დაკარგა ეს ფაშობა.

შეიძლება შერიფ ფაშას მოეხერხებინა და სამცხე საათაბაგო ოსმალს მთავრობისთვის ჩამოეცალა, თუმცა ამის გადაწყვეტი

თქმა კი ძნელია, ხოლო მისი გაფაშებიდან და მოქმედებიდან ესა სჩანს. ამის მოქმედებას დიდათ ხელს უშლიდა სელიმ-ბეგ ხიმშიაშვილის¹ გადაკიდება. სელიმი საბიდ-ფაშის კაი მეგობარი იყო, მისთვის თავ დადებულოც და საბიდ-ფაშის მოკვლის შემდეგ, მის განძრახვას სელიმ ხიმშიაშვილი დაადგა, ამიტომაც შერიფ-ფაშამ, როცა საბიდ-ფაშის მოსაკლავად 60 ქისა ოქრო დანიშნა, იმავედროს სელიმ ბეგის მოსაკლავათ 40 ქისა ოქრო დანიშნა

საბიდ-ფაშის მეცადინეობის დროს სელიმ ხიმშიაშვილი იმერეთიდან თფილისში ჩავიდა და რუსის გამგეს ყოველივე აუწყა, ისიც დასძინა, რომ იმერეთის მეფეს თქვენთან შეერთების საქმეში ზურაბ წერეთელი უწყობს ხელსო. საბით-ფაშა სოლომონის კარგი მეგობარიაო. მეც მსურს რომ შეერთება დროით მოხდესო. ამის დავალებით იმერეთის მეფეს კნორინგმა წერილი მისწერა და სთხოვა, რომ შერიფ-ფაშის დავალებით ეგება საბიდ ფაშა არ იქნეს მოკლულიო, ასე სისხლის ღვრა არც თქვენთვის არის კარგო, ვინაილგან ამას ქრისტიანობაც გვიკრძალავსო.

სელიმ ხიმშიაშვილმა თფილისში მოისაქმიანა, შემდგომ ამისა იგი დაბრუნდა აქარაში, მცირე ხნის შემდეგ შერიფ-ფაშის წყალობით საბიდ-ფაშა თავის ამხანაგებით დახოცილ იქმნენ, ამის გამო იმერეთის მეფემ კნორინგს წერილი მოსწერა და აცნობა, რომ ჩვენ თქვენის თხოვნისამებრ საბიდ-ფაშა უნდა დაგვეფრა სისხლის ღვრისაგან, მაგრამ ეს ვერ მოხდა, სამწუხაროდ იგი მოკლულ იქმნა მათისვე სჯულის კაცებისაგან, თათრებისაგანო. მართლაც ის მოკლეს ლეკებმა და ვილაც თათრებმა, საბიდ-ფაშის მომხრეებმა კი ეს დანაშაული იმერთ მეფეს მიაწერეს. ეს კი არ შეიძლებოდა, რადგანაც საბიდ-ფაშა მეფეს ღიღს პატივის სცემდა.

ბოროტი ენები იმასაც ლაპარაკობდენ, რომ ამ საქმის გამო შერიფ-ფაშამ სოლომონ მეფეს დიდი საჩუქრები გამოუგზავნაო ასევე სხვა თავადისშვილებს და თვით დედოფალსაც კი--ოქროთ

მოკედლი ძვირფასა ხატო, რუსის მთავრობასაც ასე აცნობეს, მაგრამ სოლომონ მეფემ ეს უარ ჰყო და დაუმტკიცა მით რომ მე სულთანისაგან დამტკიცებულ საბიდ-ფაშას თავის დღეში არ მოვკლავდიო, რადგანაც ეს წინააღმდეგი და საწყენი იქნებოდა თვით სულთანისთვისაცო, ჩვენ მკვლელების ბინასაც ვერ მივაგნებთო. მხოლოდ ის კი ვიცით, რომ იგინი თათრები და ლეკები ყოფილან და იქნება, შერიფ-ფაშისაგანაც შესყდულნიო.

შერიფ-ფაშას ბევრი მომხრეებაც კა ჰყოლა, სხვათა შორის მას სურდა, რომ საბიდ-ფაშა იმერეთში უსათუოდ ცოცხალი დაეკირა. ამისთვის მისის დავალებით ყარსის ფაშა კნორინგს სთხოვს. თქვენ გვიშუამდგომლე, რომ იმერეთის მეფეს საბად-ფაშა აქეთკენ გამოისტუმროს, ჩვენ გამოვიძიებთ საქმეს და თუ რამე დანაშული გამოჩნდება მაშინ ჩვენ დავსჯით მასო. მეფემ საბიდ-ფაშას აუწყა, მაგრამ ფაშამ არ ქმნა, მე იქით არ წაველ, რადგან ცოცხალს დამიკერენო. ყარსის ფაშას უარი გაეგზავნა, ამ უარის განცხადების რამოდენიმე ხნის შემდეგ საბიდ-ფაშა მოკლულ იქმნა საიდუმლოდ, რაც მთელს იმერეთში არავის არ სცოდნია. მოკვლის და ოქროს მიცემის ცნობები მხოლოდ სიკვდილის შემდეგ შეიტყვეს.

„მისიონერთა დღიურიდან“ სჩანს, რომ როგორც საბიდ-ფაშას, ისევე შერიფ-ფაშას ქართული წერა კითხვა და ლაპარაკიც სცოდნიათ, იგინი ბიძაშვილები ყოფილან და ქართველთ შთამომავალნი. საბიდ-ფაშის მოკვლის შემდეგ, ვითომც შერიფს მიწერ-მოწერა ჰქონდა სოლომონ მეფესთან და ალექსანდრე ბატონიშვილთან, ვითომც ეს ფაშა ჯარს აგროვებდა, ამისთვის ლეკებსაც იხმობდა თვისკენ და ბოლოს სპარსეთის სხვა და სხვა ხანების და იმერთა მეფის და ჯარის დახმარებით თფილისში უნდა დასცემოდა რუსის მთავრობას, ესენი გაეძევებინა და მათ მაგიერ თფილისში გაემეფებინა ალექსანდრე ბატონიშვილი, ვითომც ეს ფაშა ასეთის საქმით აპირებდა საბიდ ფაშის მოკვლის გამო სამაგიეროს გადახდას, მაგრამ ეს სიმართლეს

მოკლებულია. საბიდ-ფაშის მოკვლაში სოლომონ მეფე სულ არ ჟრევია.

საბიდ-ფაშის სისხლი რომ თვით მათისავე ფაშის წყალობით არის დაღვრილი, ეს სჩანს იქიდანაც, რომ მათ ერთმანერთი ძლიერ სძულდათ ამ სიმძულვარის საგანი იყო ის გარემოებაც, რომ ერთი წლის წინეთ გაფაშებულს შერიფს ახალციხეში დაეცა საბიდ-ფაშა, მათ მოუხდათ ცხარე ომი და, უკანასკნელ, შერიფ-ფაშა, დიდს სისხლის ღვრის შემდეგ, დამარცხებულ იქმნა 1801 წ. ბოლოს, ახალ-ციხიდან გაძევებულმა შერიფ-ფაშამ შეკრიბა 1,500 მეომარი აქარელნი, დაეცა ახალციხეს, დაამარცხა საბიდ-ფაშა, გააძევა ახალ-ციხიდან და თვით გაფაშდა.

ამ დამარცხების შემდეგ საბიდ-ფაშამ ველარ გაიმარჯვა და მერე ხომ მოსპობილიც იქმნა. აქ საკვირველი ერთი ის არის, რომ საბიდ-ფაშა ასეთის დამარცხების შემდეგ რატომ ოსმალში არ წავიდა და იქ არ აცნობა შერიფ-ფაშის მოქმედება და იგი რათ გადავიდა იმერეთში: აქ რალაც საიდუმლოება უნდა იყოს, რომელიც არავინ უწყის კარგად. ამ დროს, ქართველ მაჰმადიანებთაგან იღვროდა დიდი სისხლი და აქარლები, ქობულეთელნი და სხვანი ხოცავდნ ერთმანერთს უწყალოდ. მეტად დიდი უბედურება ხდებოდა ამ დროს მთელს აქარაში და ნამეტურ ახალ-ციხის ახლო-მახლო ადგილებში.

ხალხის ასეთმა უბედურებამ და ჟლეტა-წყვეტამ სულთანმდისაც მიაღწია, იქ ამაზე თათბირი იქმნა, მერე ანატოლიიდან გამოგზავნეს 20,000 ჯარის კაცი, ამათ უნდა მიმატებოდნ არზრუმის სერესკერი თავის ჯარის კაცებით და სხვა და სხვა ფაშებით, ესენი უნდა დასცემოდნ ახალ-ციხეს შერიფ-ფაშას, როგორც უკანონოდ გაფაშებულს. ჩამოეგდოთ ფაშობიდან, თავი უნდა მოეკრათ და სტამბოლში გაეგზავნათ. ანატოლიის ჯარი და სხვა და სხვა ფაშები მალე მოვიდნენ და ახალ-ციხეში შეებნენ შერიფ-ფაშას, მაგრამ ვერაფერი ქმნეს, ფაშა ვერ დაამარცხეს, ვერ ჩამოაგდეს, ამიტომ და-

შარცხებულნი უკან დაბრუნდენ და შერიფ-ფაშა კი დარჩა ახალ-ციხეში გამაგრებული. ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ამ ბრძოლამ შერიფ ფაშაც დაასუსტა სულ, ჯარის კაცნიც მოაკლდა და მასთან სხვაც ბევრი რამ, რაც სელამ ხიმშიაშვილმაც კარგად იცოდა.

ასეთის ფაშების მოქმედებით ქართველ მაჰმადიანები თითქმის ხელზედ სახმარ ნივთად გადაიქცნენ, იგინი ხოცავდენ და ჩეხდენ ერთმანერთს, ასეთ ხოცვა-ჟლეტის დროს, ცოტა არ იყოს ბათუმის სანჯაყ-ბეგები და ქობულეთის თავდგერძეები უფრო კვიციანად იქცეოდენ, საქმე იქამდის მივიდა, რომ სანჯაყ ბეგებმა შერიფ-ფაშას ბათუმი თითქმის სულ-ჩამოაცალეს და მის ომსა და ოდიგრებს სულ არ ემორჩილებოდენ, რათაც აფრთხილებდენ ერთმანერთის ჟლეტა, წყვეტაშა, ასევე იქცეოდენ ქობულეთის ბეგები თავდგერიძეები და ჩაქვისა ბეჟანიძეები და ხალვაშები. ესენი ყველა სელიმ ბეგს ეთანხმებოდენ. მაინც უნდა ითქვას, რომ ახალციხის ფაშები უფრო მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებზედ ნავარდობდენ.

საბად-ფაშა და ვითომ შერიფ-ფაშა აღვილობრივ ხალხის ცხოვრებას პატივსა სცემდენ, ვითომც ესენი ამის მომხრინიც იყვნენ. ხოლო მათის წყალობით იმავ დროს მათისავე სჯულის თავი კაცების სასიამოვნოთ ქართულ სახელის მექონ სახელებს თავისი სახე კი მკაცრათ ეშლებოდათ. მაგალითებრ, ახალ-ციხეს ოსმალურათ ახსისა უწოდეს, და ასევე სხვა ქალაქებს შეუცვალეს სახელები. ასევე შეუცვალეს თვით მთებსა და სოფლებსაც. ესეთი სენი ახალ-ციხის ფაშებისა ისე იქებოდა და იდიდებოდა, რომ მას სიამოვნებით ითვისებდენ თვით ქობულეთელი და აქარელი ქართველნიც, ამიტომ მათაც შესცვალეს, კინტრიშის მდინარეს ჩურუქსუ უწოდეს, აქარის წყალს აქარსუ, გვარები ბეჟანიძე—ბეჟან-ოღლი, იგივე თულუმბაზედე, კაიკაციშვილი—კაკაც-ოღლი და ვინ იცის სხვა რამდენი ამისთანა ათასი და ორი ათასი.

ამ გარემოების წყალობით 1800 წლის შემდეგ ბევრმა ქართველ მაჰმადიანმა დაკარგა თავის ძველებური მამაპაპეული გვარი, ბევრს დაავიწყდა ყოველივე ამის ცნება და ამბათ არის დაშთენილი, რომ როდესაც აქარელ ერისთავებს თათრულად უცვლიდენ გვარს, მაშინ, ანუ 1800 წლებს, იგინი წინააღმდეგნი გამხდარიყვნენ და ეთქვათ რომ ვერა, ჩვენ ვერ დავსთმობთ ერისთავობას და ამ სიტყვას ოსმალურად ვერ გადავაკეთებთო. მაინც მათაც შეუცვალეს ეს გვარი და ორნაირი გვარი დაარქვეს, ამის ცნობები მე თვით მომისმენია აქარაში, ჩემი იქ ცხოვრების დროს. ესე გვარების დაკარგვა, ასე ოსმალურად გადაკეთება საქებური საქმე იყო. დღევანდელ ქართველ მაჰმადიანების ერთმა ნაწილმა კი ამის ნაკლი შეიგნო და ნამეტურ აქარა—ქობულეთელნი თავიანთ ძველ გვარებს ეძებენ და ამას სიამოვნებითაც ირქმევენ. ამისთანა ცნობები ცხადი საქმეა, ბათუმში მცხოვრებს ბევრს ეცოდინებათ. რომ ქართველ მაჰმადიანთ შორის არის ისეთი ნაწილი, რომელიც სიამოვნებით იძიებს თავის ძველს გვარს და მამა-პაპათა ამბებს.

ამ ნაკლის მიხედვრა მხოლოდ დაცემულია მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებში, ამათში გვარების ძიება კი არა და სადღეისოდ მათში მკაცრათ იგმოზა ქართული ენა, რადგანაც სჯულის თავი კაცების წყალობით ქართული ენა დაკავშირებულია ქრისტიან ქართველებთან და ოსმალური კი მუსულმან ქართველებთან, ამიტომაც მოხდა, რომ მესხეთის ტეტია ქართველ მაჰმადიანებში, ოსმალთა მეოხებით ქართული ენა ისე ამოვარდა, ესენი ამ ენის ხმარებით ისე შეაშინეს, რომ დღეს ახალ-ციხის მაზრაში და აქეთ სხვაგანაც ვერც ერთ ქართველ მაჰმადიანს ქართულ ენაზედ ხმას ვერ ამოაღებინებთ. ამათში ცოდვათ არის თქმული ამ ენაზედ ლაპარაკი, თუ მაინც და მაინც გაქირდეს საქმე და უსათუოთ ქართულათ უნდა ილაპარაკოთო, მაგალითებრ მომრიგებელთან, ან სხვა ასეთ მთავრობის კაცებთან და სამართველოებში, მაშინ

თქვენ იქ ას სიტყვაზედ მეტი არ თქვათო, თორემ ცოდვა იქნებაო.

ამ უმეტესი სატკივრის სენსაც აღორძინება მიეცა 1800 წლის შემდეგ, რადგანაც თავი—კაცები იტყოდენ, დანებეთ ამ ენაზე ლაპარაკს თავი, თორემ რუსები მოვლენ და ჩვენ გვეტყვიან, რომ თქვენ ამ ენაზედ რათ ლაპარაკობთ, თქვენი ენა თათრული არისო, თუ ამ ენაზედ ლაპარაკობთ—მაშ თქვენ გიაურები—ქართველი უნდა იყოთო და ჩვენც სუყველას გაგვაქართველებსო. ბედ შავ ტეტია ხალხმა შეისმინა ესეთი უმეტესი დარიგება და მის მეოხებით მიჰყვეს ხელი და დღე და ღამ მესხეთსა და ჯავახეთში სულ ამის ცდაში იყვნენ და მამაპაპეული ენის დავიწყებისა და ზიზლიი სა და მტრობის ვრცელებაში, ამიტომაც დაკარგეს ქართველ მაჰმადიანებმა თავიანთი დედა-ენა მესხეთში, ჯავახეთში, ქვაბლიანს, ფოცხოვს, ჩილდირის ხეობაში, არტაანს და ამათ გადასწვრივ მთელს შავშეთში.

აქარა-ქობულეთში კი, სადაც ხალხი მკვირცხლის ბუნებისა არის, იქ ეს მათ ვერ მოახერხეს და ქართული ენა მათში დღემდე დაშთა შეურყეველად, თუმცა ისიც კი უნდა ითქვას, რომ 1850 წლის შემდეგ, რაკი ამათგან ნიზამი გავიდა, მის მერე კი ოსმალოდან უკან მოსულ ჯარის კაცთა საშუალებით იფინებოდა ოსმალური ენა, ამას გარდა 1855 წ. ომის გამო, თვით ოსმალური მთავრობაც სცდილობდა, რომ ამ კუთხის ქართველ მაჰმადიანებში ოსმალური ენა აღორძინებულიყო და ქართულს ენაზედ ლაპარაკი ხალხს დაევიწყნა, ამის სასარგებლოთ ამათი სჯულის თავი კაცები ცდილობდენ, რონ 1878 წ. ომის გამო ოსმალოს საქარველოს ნაწილი რუსეთის იმპერიის ნაწილს საქართველოს არ დაკავშირებოდა, მაშინ აქაც 30 წლის განმავლობაში ქართული ენაც დაიკარგებოდაო, რადგანაც ამ გარემოებას მთავრობა დიდს ყურადღებას აქცევდაო.

მეორე: 1891 წ. აქარაში ცხოვრების დროსა, ქართველ საპატო მუსულმანებმა მიაშბეს და ამაზე ახმედ ეფენდი ხალ-

ვაშსაც ხშირად ულაპარაკნია, რომ ქართული ენა 1878 წლების შემდეგ მართლაც შესაძლებელი იყო აქარაში სულ 30 წლის განმავლობაში მოსპობილიყო, ვინაიდან 1855 წლის ომის გათავების შემდეგ ჩვენშიაც სასტიკათ სდევნიდნენ ამ ენასა, თვით „მეჯლიშიაც“ აკრძალეს ეს ენა და ამით საუბარი აღარავის შეეძლო. გარდა ამისა, ხოჯები და მოღლებიც სულ ამ ენის დასაქარგავათ ლაპარაკობდნენ და თვით მთავრობის მოხელესაც ბრძანებით არ შეეძლოთ, რომ ქართულად ელაპარკნათ ქართველებთანაო, დიახ რასაკვირველია, რომ შეერთება არ მომხდარიყო აქაც ამ 30 წლის შემდეგ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა აღარ იქნებოდა დაცულიო. მადლობა ღმერთს, რომ ეს ასე არ მოხდა, რუსეთის და ქართველთ მხედრობის ძალით შევერთდითო. ასეთისავე აზრის იყო შერიფ-ბეგი ხიმშიაშვილი, გენერალი გრიგოლ დავითისძე გურიელი და მრავალიც სხვანი.

ამის საუბარი ჩვენ აქ მიტომ დავაკავშირეთ, რადგანაც იგი შეერთებულია XIX საუკუნის დამლევ წლებთან, როცა საქართველოში რუსის მხედრობამ ფეხი შემოდგა და როცა საბიდ-ფაშა და შერიფ-ფაშა ერთმანეთს ესხმოდნენ და ქართველ მაჰმადიანთ სისხლიც ზღვასაებრ იღვროდა. დავსძენთ აქ იმასაც, რომ ამავე დროს აზვირთდა ქართველ მაჰმადიანებში კაცის კვლის სიადვილე თავის მოჭრით, არა სჩანს მიზეზები თუ რა იყო ასე ამის გაადვილება, მარტოდ 1795 წლის შემდეგ 1805 წლამდე, ქართველ მაჰმადიანთ შორის წელიწადში 100 კაცზედ მეტს ეჭრებოდა თავი. თავები იგზავნებოდა აქეთ იქით იმ ჰირებთან, ვისაც ვისი ჯავრი სჭირდა, ოღონდა ფული დაეხარჯათ, თორემ კაცის თავის მოჭრა ადვილი იყო. ეს გარემოება ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებაში ისეთი სავალალო და სამწუხარო არის, რაც სისხლის მელნით უნდა აინუსხოს იგი. ისიც უნდა დავსძინოთ, რომ ქართველ მაჰმადიანებმა თავის კვეთა არ იცოდნენ, წინედ ვიდრე თოფი შემოვიდოდა, მანამ მათ ხმალში გასვლა იცოდნენ, მერე როცა თოფის წამალი განჩდა, მაშინ შემოიღეს მაჭახლოური იარაღი,

იარაღით ჰკლავდნენ ერთმანეთს, თავის კვეთა თუ დახრჩობა კი მათში შემოვიდა ოსმალთაგან დაქერის შემდეგ.

ღმერთი ქვეყანას არ გასწირავსო, იტყოდნენ ძველად აქარელნი. ასეთ უბედურების დროს, როცა ქართველ მაჰმადიანთ ოჯახს, ოსმალთს ფაშების წყალობით დიდი მეხი ჰქონდა თავზედ დატეხილი, მათშივე ანუ ქართველ მაჰმადიანებში რყუნენ თითო ოროლა ისეთი პატიოსანი პირები, რომელთაც თავიანთ ქვეყნებისათვის გული შესტკიოდათ და იგინი დიდთ სწუხდნენ თავის ხალხის ესე გათახსირების და კაცთაგან ერთმანეთის ხოცვას, ჩეხვას და სისხლის ღვრას. ასეთი აზრის პირები მკვირცულად გამოუჩნდნენ ქობულეთს და ბათუმს ამათი ფიქრის დასკვნა პირდაპირ მათისავე ქვეყნის ფაშების მოქმედებას შეეხო, ყოველივე უბედურება მათ ფაშების მოქმედებას მიაწერეს და სელიმ-ბეგ ხიმშიაშვილისაგან საჯროთ. იქმნა თქმული აქარაში შემდეგი:

ყველაფერი უბედურება ფაშებიდან იწყება, იგინი ებრძვიან ერთმანეთს, იგინი ხოცვენ ხალხს, იგინი სკრიან ხალხს თავს, იგინი ყრილობენ ფუხარა სოფლის კაცის მოკვლით თავის ჯავრს, ფაშა ფაშას ებრძვის, ხეობა ხეობას. ჩვენი ხალხიც ამას სწავლობს მათგან. რაკი ფაშებში არის მტრობა, ჩვენ სოფლის ხალხშიაც არის მტრობა, ესენიც ფაშების შემყურებელნი, თავიანთ ცხოვრებაშიაც ისევე იქცევიან და მტრებთან და მოყვარესთან ესე ყრილობდნენ ჯავრს, ამ ფაშების მიბაძვით გაადვილდა სოფელში ერთმანეთის ხოცვა და სისხლის ღვრაო. მინამ ჩვენ ასეთ ფაშებს არ გაეაძევებთ და კაცის კვლით არ მოვასვენებთ ქვეყანას, მანამ ჩვენი ხალხიც ამ ხოცვა-ჟლეტას არ დაანებებენ თავსაო.

ეს აზრი ქობულეთის და აქარის ბეგებმა 1801 წ ოსმალთს ვეზირსაც აცნობეს. ოსმალეთის მთავრობა ამაზე ძალიან გაბრაზდა, ამათ მალე ანატოლიიდან 12,000 ათასი ჯაან კაცი გამოგზავნა, ამათ შეუერთდა არზრუმის სერასკირის ჯარიც, ესენი მოვიდნენ და ახალციხეში შერიფ ფაშას შეებ-

ნენ, დაცემა სურდათ, მისი თავის მოკრა და სტამბოლში გაგზავნა, მაგრამ ეს ვერ მოახერხეს. შერიფ ფაშამ დაამარცხა იგინი და უკან გარეკა თვით გამაგრდა ახალციხეში, ამ გარემოებამ უფრო გააბრაზა ოსმალოს მთავრობა. მათ ხელმეორედ გამოგზავნეს 20,000 ჯარის კაცი და მოუწერეს არზრუმის ესკერებს, რომ ახალციხის შერიფ ფაშა უსათუოდ უნდა გააძევათ. ან დაიჭირეთ და აქ გამოგზავნეთო.

ოსმალოს გამოგზავნილ ჯარს შეუერთდა ქართველ მაჰმადიანთ ფაშების ჯარის კაცნიც, აქ შეერთებულ იყვნენ ყველა ფაშები, ამ გარემოებამ შერიფ ფაშა ძალიან შეაშინა, ამან მალე მიმართა თფილისში რუსის მთავრობას, რომ მე თქვენი მომხრე ვარ და მიშველეთ, თორემ ჩემი საქმე ცუდათ არისო.

ასევე სთხოვდა რუსის მთავრობას დახმარებას ყარსის მაჰმედ ფაშა 1000 ყაზახს, რომ თქვენი დახმარებით ეგება შერიფ ფაშა დაცვით და მისი ბრბო ლეკები გავფანტოთო, მაგრამ ეს არ მოხერხდა, რადგანაც რუსებმაც იცოდნენ კარგათ ის გარემოება, რომ როცა რომელიმე ფაშას გაუქირდებოდა საქმე, იგი მხოლოდ მაშინ ხდებოდა რუსთა მომხრე, თორემ მათი სიკეთე შეუძლებელი იყო და ამიტომ რუსებმა არცერთ ფაშას არ მისცეს დახმარება.

ფაშები მაინც მალე შეეძნენ შერიფ ფაშას, მოხდა ფიცხელი ომი, შერიფ ფაშა ძლეულ იქმნა, ამ ომში სელიმ ბეგიც იღებდა მონაწილეობას აქარელთა ჯარით. ბევრი სისხლის ღვრის შემდეგ, შერიფ ფაშა უკუქცეულ იქმნა, ახალციხე მისი გამგებობისაგან განთავისუფლდა, მის ალაგას დანიშნეს ყარსის მაჰმედ ფაშა, რომელსაც უწოდეს ვალი ახალციხისა, ე. ი. გამგე ანუ მართველი ოსმალის მთავრობის. შერიფ ფაშამ ოლთისში გაიმაგრა ფეხი და იქიდან აპირებდა სპარსთა ხანების დახმარებით ბრძოლას, მაგრამ ეს ვერ მოუხდა, აქ მას შეება სელიმ ხიმშიაშვილი და ისე დაამარცხა, რომ ფაშას დადგომა აღარ შეეძლო და გაიქცა, გაქირვებულმა ფაშამ სელიმ ბეგს კორი მოუგონა და მთელს საოსმალოში გაავრცო რომ სელიმ

ბეგი რუსების მომხრეა, მან რუსების მოყვანა უნდა აპარაშიო, ეს აზრი, ანუ ქორები მან სტამბოლშიაც გაგზავნა და ამით ბევრიც დააფიქრა, თან მომხრებიც იზოვნა, მაგრამ ეს არ იყო მართალი. ამაშიაც მოსტყუვდა შერიფ ფაშა და ვერაფერი გააწყო. ესეთი ხმები სელიმ ბეგმაც იცოდა კარგად, ამიტომ ამან დიდ ვეზირს სტამბოლში კაცები გაუგზავნა, და აცნობა შემდეგი:

მე და ჩემი ნათესავეები ისეთი ერთგულნი ვართ თქვენნი, როგორც მთელი გურჯისტანის ხალხი, ჩვენ წინააღმდეგი ვართ მხოლოდ თქვენის უსამართლო ფაშების მოქმედების, ჩვენ ვერბძვით მათ მიტომ, რომ მათ მთელი გურჯისტანი ლეკების საყაჩაღოთ გახადეს, ხალხის ცარცვა, გლეჯა და ისიც გვწყინს, რომ მათის დახმარებით ლეკები სცარცვენ ჩვენს მოსაზღვრე გურჯისტანის და იმერეთის სოფლებს და რუსის მთავრობასაც უჭივრებენ საქმეს, რაც თქვენთვისაც არ უნდა იყოს კარგი და მოსაწონი. ჩვენ ვართ ერთგული ისლამის და თქვენის ძლიერების, ვიქნებით ასევე შემდეგაც, როგორც მუსულმანები ვეცდებით რომ მთელ გურჯისტანის ხალხთან კაი მეზობლობა და სიყვარული გქვონდეს, ჩვენში მოსპობილი იყოს ქურდობა და ხალხის ხოცვა, ჩვენ გვინდა ჩვენის ქვეყნისათვის კარგი, პატრიოსან მუსულმან ფაშები და არა ყაჩაღები და ხალხის მცარცველნიო. სელიმ ბეგის ასეთმა განცხადებამ ოსმალოს მთავრობაზე დიდი გავლენა იქონია. ეს იცნეს გურჯისტანის პატრიოსან მუსულმანათ.

ოსმალოს იმპერია სისხლის ღვრით აღორძინდა, იგი განვითარდა კაცის თავის მოქრით. ოსმალეთი ამით ქებული იყო XVIII საუკ. მთელი იმპერიის ძლიერება ამ უსამართლო თავის კვეთით მყარდებოდა და მაგრდებოდა, ამიტომ ქართველ მაჰმადიანებში კაცის თავის მოქრა ერთობ აღვილი და იაფი საქმე იყო. არ იფიქროთ, რომ მაშინ თავს სკრიდენ მარტოდ მდაბიოთ, არა. მაშინ თავს სკრიდა ის ვინც ვის მოერევიდა, მაგალითებრ ფაშა ფაშას აუჯანყდებოდა და რომელიც გაიმარჯვებდა, მერე ამის ხელთ იყო დაცემულ

ფაშის საქმე, თუ ისურვებდა დაცემულს თავს მოსჯრიდა, მოკრილ თავს სულთანს გაუგზავნიდა და თან აცნობებდა, რომ ეს თქვენი მოლალატე იყო, მე დაემახე და თავი მოვკერიო. ამაზედ იგი მადლობასაც მიიღებდა. ერთი უბედურება კიდევ ქართველ მაჰმადიანების ის იყო, რომ იგინი დღეს ემხრობოდენ ერთ ფაშას, ეს ვინც უნდა ყოფილიყო, გინდ კარგი, გინდ ავი, რაკი ფაშა იყო და მთავრობდა, ამიტომ ესენიც მას ემორჩილებოდენ.

ხვალ რომ მომხდარიყო და ამ ავ თუ კაი ფაშის ვინმე ბოროტი ან კაი ფაშა შებრძოლებოდა, ამას გაემარჯვა, ამ გამარჯვების შემდეგ აქარელთათვის სულ ერთი იყო, გინდ მათი მტერი ყოფილიყოს და გინდ მოყვარე, იგინი გაურჩევლად, უსათუოდ მას დაემორჩილებოდენ და პირველ თავიანთ ნაბატონარ ფაშას ზურგს უდრეკდენ, ერთის სიტყვით საითაც ესენი ვის ძალას ნახამდენ, ვის უფრო მეტს შეძლებას შეამჩნევდენ, მაშინ ესენიც მის მხარეს დადგებოდენ, აღარც ერთის ერიდებოდათ აღარც მეორის. სწორედ ამის მაგალითებს ვხედავთ ჩვენ შერიფ ფაშის გამგეობაში, საბილ ფაშის, სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილის და იმ ფაშებთა გამგეობაში, რომელიც კი 1720 წლიდან მოყოლებული 1855 წლამდე ქართველ მაჰმადიანებში სცხოვრებდენ.

საბით ფაშის და მის ამხანაგების თავების მოკვეთა შერიფ ფაშას იაფათ არ დაუჯდა, ამ გარემოებამ სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილი, სელიმ ალა ყიფიანი და სხვაც ასეთნი მეტად დიდის მტრობით დარაზმა. ამიტომ ამ პირთ საბით ფაშის სიკვდილის შემდეგ, დაიწყეს შერიფ ფაშის წინააღმდეგ მოქმედება და მალე ომსაც მიაღწიეს, რომ 1803 წლის დამდეგ, ბევრის სამზადისის და ბრძოლის, ახალციხეში, შერიფ ფაშა ათაბაგი ჩამოაგდო სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილმა და თვით მოინდომა გაფაშება, ვიდრე ეს მოხდებოდა, მინამდის ახალციხის ვალი ფაშად დანიშნულ იქმნა არზრუმის რეჯებ ფაშა, მაინც სელიმ ბეგსაც მისცეს ფაშობა, იგი დანიშნეს ჩილდირის ფა-

შად, საბით ფაშის მაგიერ. აქედამ ამან დროით შიალწია ახალციხის ვალი ფაშობამდის. 1805 წ. ბოლოს უკვე ახალციხილამ რეჯებ ფაშა გადაყვანილი იქმნა, მის მაგიერ ახალციხის ვალი ფაშად დანიშნულ იქმნა სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილი.

შერიფ ფაშამ ბევრი იმეცადინა, მაგრამ სელიმ ფაშას ველარა დააკლო რა. ეს მძლავრად გაფაშდა ახალციხეში, გაფაშების დღეს ჩვეულებისამებრ თულებ დახურული და ზარბაზნების სროლით შევიდა ახალციხეში. სელიმ ფაშამ შერიფ ფაშა ისე დაამხო, რომ ამას ოსმალეთის საქართველოში დადგომა დიდათ გაუჭირდა, იგი წავიდა თავის ნათესავ ბაიაზეთის ფაშასთან. იქ შეაფარა თავი, ჯარით დახმარებას სთხოვდა სელიმ ფაშის ჩამოსაგდებათ, მაგრამ ბაიაზეთის ფაშამ დახმარება ვერ მისცა, სულთინის შეეშინდა, ხოლო მისცა დიდი შეძლება და მიუ იგი გაისტუმრა ერევნის ხანთან, შერიფ ფაშამ აქ შეაფარა თავი, მასთანვე დაიწყო თფილისში ახლად მოსულ რუსის მთავარ მართებელთან წერილების წერა და თხოვნა მის, რომ მე მიხდა ჩემის ჯარით ახალციხეში სელიმ ფაშას დანეკე და ჩამოვაგდოვო, ამიტომ ნება მიბოძეთ, რომ ჩემის ჯარით თქვენს საბრძანებელ ქართლზედ გავიაროვო. რუსის მთავრობამ ამის ნება არ მისცა, ოსმალოს მთავრობასთან ჩვენ კი განწყობილება გვაქვს, ამიტომ ამას ვერ ვიზამთ, იქმნება ამაზედ ჩვენსა და მათ შუა რამე უსიამოვნება ატყდესო.

შერიფ ფაშას ეს ძრიელ ეწყინა, რუსებზედ ჯავრი მოუვიდა, ამიტომ მან განიძრახა სხვა საქმე, ამან მიმართა ჯალისტინისკენ მყოფ ალექსანდრე ბატონიშვილს და განუცხადა თავის ერთგულება და სამსახური. თქვენ ერევანში მობძანდით, მე შევეკრებ დიდ ძალ ჯარს, მოვიშველიებ 5,000 ათას ლეკებს, ჩვენ გვიშველის ერევნის ხანი თავის ჯარითაო, ჩვენვე მოგვეხმობიან სხვანიცაო. გავილაშქროდ თფილისზედ, რუსები გავაძევოთ, თფილისში შენ გამეფდი და მის შემდეგ მე ახალციხეზედ წავალ სელიმ ფაშის საბრძოლველათაო, ჩვენს გალაშქრებაში იმერეთის მეფეც მოგვცემს დახმარებასაო.

შერიფ ფაშა ასე ფიქრობდა და ამ სამზადისის გეგმის შედგენაში იყო, მაგრამ მოხერხებით კი ვერას აწყობდა. შერიფ ფაშის ყოველივე ამ სამზადისის ცნობები საქართველოს მთავარ მართებელმა ციციშვილმა მალე ახალციხეში სელიმ ფაშას აცნობა. 27 მაის, 1804 წ. რომ შერიფ ფაშა შენ წინააღმდეგ 4,000 მეომარი ჯარის კაცით მოდისო.

არ ვიცით ნამდვილა და ისიც კი არის ცნობათ, რომ ვითომ სოლომონ მეფეც ემხრობოდა შერიფ ფაშას, ამაზედ 1804 წ. დადიანი სწერს რუსის მთავარმართებელს ციციშვილს, რომ სოლომონ მეფე შერიფ ფაშას ემხრობაო. ამის მიზეზი ის არისო, რომ შერიფ ფაშა ჰპირდება მას, რომ თფილისიდან რუსეთის გარეკის შემდეგ მე შენ მოგცემ დახმარებას, რომ რუსების მომხრე დადიანი დასცე და სამეგრელო შენ შეართო შენს სამეფოსთანაო, უნდა ითქვას, რომ ეს ტყუილი უნდა იყოს, დადიანმა სოლომონ მეფეს ეს მტრობით მოუგონა, ეშინოდა, რომ რუსების მიმხრობის გამო სოლომონ მეფემ არ დამცესო, რადგანაც იგი რუსების შეერთების წინააღმდეგია, მეკი მომხრე ვარო. დადიანი მეფე სოლომონს ხშირად მტრობდა, ამანვე მოიგონა ქორი სოლომონ მეფეზედ, რომ ვითომც 1802 წ. საბილ ფაშა და მის ამხანაგებს სოლომონ მეფემ დააყრევინა თავებიო, რადგანაც მას შერიფ ფაშა დაჰპირდა დიდს საჩუქარსაო. მეტე მეფემ ეს საჩუქარი მოსთხოვა, მაგრამ შერიფ ფაშამ კი აღარ მისცაო.

ასეთ ქორებს და მტრობას დადიანი დაჩვეული იყო მეფე სოლომონზედ, ეს გველური ქორებია. საბით ფაშა სოლომონ მეფემ კი არ მოაკვლევინა თავის, ამხანაგებით, არამედ იგი მოკლეს შერიფ ფაშისაგან შესყიდულ ლეკებმა. რომელიც განგებ იმერეთში ჩავიდნენ და იქ სცხოვრებდნენ საიდუმლოდ ამ მკვლევლობის შესასრულებლად. ესეთს ბოროტებას მეფე სოლომონ მით უფრო არ ჩაიდნდა, რადგანაც იგი დიდი მოყვარე იყო საბით ფაშის, დიდის მეგობრის სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილის. აბა ასე როგორ მოხდებოდა, როცა სელიმ ფაშა სოლომონ მეფეს თავის საყვარელ ძმას უწოდებს

წერილებში, გურიის მთავარს მამიას საყვარელ შვილს, აბა ამათ მეგობარი კაცი განა მოკლავდა, ან მოაკვლევინებდა ისეთ კაცს, რომელიც მისი მეგობარიც იყო და მისი გულთადი მეგობრების ძვირფასი ამხანაგი და ძმაც იყო. ეს ყოველად შეუძლებელია, ეს მოხერხება არის სულ დაუდევარის შერიფ ფაშა ათაბაგ ჯაყელისა. მეორე სოლომონ მეფე ისეთი კაცთ მოყვარე იყო, რომ ძნელად მას 20 ოქრო კისა ფულისთვის შეიდი კაცი გაემეტებინა და თავი მოექრევიანებინა ვისთვისმე. ეს სულ დადიანის მოგონებული ქორებიანიმერეთის ისტორიაშიაც უადგილოდ და უმართებულოდ შეტანილი.

მეორე: თვით სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილიც ისეთი მახვილგონიერი კაცი იყო და სამუსულმანო საქართველოს მოყვარე, რომ იგი სოლომონ მეფეს არა შემთხვევაში არ აპატივებდა საბილ ფაშის მოკვლას და უეჭველია ამას იგი არ დასთმობდა, იმერეთის მეფესთან არავითარს კავშირს აღარ დაიქერდა, მაგრამ არა, ჩვენ ვხედავთ, რომ ამ მსხვერპლის შეწირვის შემდეგაც არ ისპობა მათში მეგობრობა და ერთმანერთის სიყვარული, ამას გარეშე, ხდება ისიც, რომ საბით ფაშა თავის გაჭირების დროს ოსმალეთში კი არ მირბის, არამედ სოლომონ მეფესთან გადადის იმერეთში და აქ აფარებს თავს... კიდევ ამ ცილის გასაუქმებელი საბუთი: საბით ფაშის მოკვლის შემდეგ, საქართველოს მთავარმართველმა სოლომონ მეფეს წერილი მისწერა და უსაყვედურა, რომ თქვენ შერიფ ფაშის ჩაგონებით საბით ფაშა რათ მოკალით, რათ გაისყარეთ ხელი მის სისხლშიო, ამას ხომ ჩვენი სახარების სწავლაც გვიკრძალავსო.

სოლომონ მეფემ პასუხი აგო: მეკი არ მოვკალი, არამედ იგი ლეკებმა მოკლესო, ჩვენ მკვლელთა კვალსაც ვერ მივაგენითო. ამავე მკვლელობის შესახებ სოლომონ მეფემ შერიფ ფაშასაც სთხოვა ხმის ამოღება და პასუხას მიცემა, ამან მთავარ მართველს აცნობა, რომ საბილ ფაშა არც იმერეთის მეფის მოკლულია, — არც ჩემიო. მან თავის საბძანებ-

ლიდამ ფაშობის დროს, დალისტნის ლეკები სულ გააძევა, აქ აღარავინ დასტოვა. ლეკები მისგან შურს იძიებდნო. მისი ჯავრი სჭირდათ, მათ რამდენიმე ლეკი კაცი გაგზავნეს იმერეთში და საბილ ფაშა საიღუმლოთ მოაკვლევინესო. სიკვდილის მიზეზი პირდაპირ ამ ლეკებს ბრალდებათ და არა მე და იმერეთის მეფე სოლომონსაო. ვიტყვი იმასაც, რომ შეიძლება, მართლა საბით ფაშა შერიფ ფაშისაგან შესყიდულ ლეკებმა მოკლეს, ან საბით ფაშისაგან განდევნილ გაბრაზებულ ლეკებმა, ხალხი რაც შეეხება იმერეთის მეფე სოლომონს ამაში იგი კი უბრალო უნდა იყოს და სამკვლელო საქმეში არაფერის ჩამდენი.

რაკი შერიფ ფაშამ ველარა მოახერხა, საითაც გაიქცა იქით წაიქცა, რაკი სელიმ ფაშის დამარცხების იმედი გაუხუნდა, მის მერე მან ისევ სტამბოლს მიმართა, ისევ ცილი, კორები და ლალატით მოქმედება დაიწყო. მაგრამ ამას იგი ოსმალოს მთავრობასთან უცბათ ვერ დაიწყობდა, რადგანაც ერთ დროს მასაც აქვდა ოსმალოს მთავრობასთან შუღლი, ოსმალოს მთავრობა ერთ დროს მასაც უპირებდა თავის მოქრას და ახალციხიდან გაძევებას, ამიტომ ჯერეთ მან სხვა ჯაშუშები გაუჩინა სელიმ ფაშას, ჯერეთ ამათ აზიდვინა ტყუილი ამბები და ბოლოს, როცა დარწმუნდა, რომ ახლა მასაც შეიძლო გამოეჩინა თავი სულთანის წინაშე და გამართლებულიყოს, მაშინ კი მან ჯერეთ სტამბოლში თავის ერთგულების ცნობება გზავნა, მასთან სელიმ ფაშის ლალატი და ამის მერე სტამბოლშიაც გაბედა წასვლა.

მინამ სტამბოლში წასვლას მოახერხებდა, მინამდის სამცხე საათაბაგოს ქალაქებში იფარავდა თავს და თვალ-ყურს ადევნებდა სელიმ ფაშის მოქმედებას. სელიმ ფაშას, სელიმ ყიფიანს, საბით ფაშას და სხვათაც როგორც სხვაგანა, ესტკვიით, ადრიდგანვე აქვდათ ქართველ მეფეებთან კავშირი და მიწერ-მოწერა. ქართველ მეფეთა გარეშე, საქართველოში მოსულ რუსის ახალ მთავრობასთანაც კი

განწყობილება აქენდა. განწყობილება ამათი იმოდენად იყო დაახლოვებული, რომ როცა სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილმა ფაშობა მიიღო, ამის ამბავი მაშინათვე, ამის მეგობარმა სელიმ ყიფიანმა საქართველოს მთავარ მართებელ ციციშვილს წერილით მოსწერა და ახარა, რომ ჩვენს საყვარელს და თქვენს კაი მეგობარს კაპულდი ბაშ სელიმ ბეგ ხიმშიაშვილს ჩვენმა ხელმწიფემ ფაშობა უბოძა, მალე ახალციხის ვალი ფაშათაც გახდებოა. მთავარ მართებელმაც რასაკვირველია წერილით სიამოვნების პასუხი აცნობა.

ამათი კავშირი ისეთი იყო, რომ ერთ დროს, სელიმ ბეგი როცა თფილისში გახლდათ თავის თანხლებულებით, მთავარ მართებელმა ციციშვილმა მას კაი ნადიმი გაუმართა, ეს ნადიმი სელიმ ფაშამ არ იუცხოვა, ნადიმის დროს მთავარ მართებელს იგი მშვენიერის ქართულის ენით ესაუბრებოდა. ამაზნედ აღტაცებული იყო მთავარ მართებელი. ციციშვილმა თურმე ამათგან შეიტყო, რომ ნახევარ საქართველო ოსმალთ უკავიათო, რაისა გამო იგი შეწუხდა თურმე, ასეთ საუბრის დროს მთავარ მართებელს სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილი ნატვრას უცხადებდა მის შესახებ, რომ ეგები ახალციხეც მისი თემით თქვენ შეგიერთდესთ, მით საქართველო-გაერთიანდესო. ამისთვის ფულებიც კი იხარჯებოდა, ერთ დროს, სელიმ ფაშას რუსეთის მთავრობამ რამდენიმე ათასი თუმანი ფულიც მისცეს, ხოლო საქმე კი ვერ ხერხდებოდა, თუმცა სელიმ ბეგის გაფაშების კი დიდი იმედი იყო, მაგრამ ეს ვერ შეერთება რთულს სახეს იღებდა, სელიმ ფაშასაც ბევრნაირი მტრობა და ვაი ვაგლახები უჩნდებოდა, ამის მტრობას ისიც აზვიადებდა, რომ იგი ხალხს დიდათ უყვარდა, უყვარდათ მიტომ უფრო, რადგანაც იგი ხალხს კარგად ექცეოდა, მისი ფაშობა დაიწყო კაცურის სამართლით, მან ჩინებულად იცოდა უცხო ფაშებისაგან ატეხილი აურ ზაჟრი, ქვეყნის მტრობა, ხალხის შეწუხება, ამიტომ უფრო უფრთხილდებოდა ყოველივეს, ნამეტურ მან ალაგმა მოქრთამე მოხელენი და მეჯლისის ყადები

ყველა ასეთ საქმეთა ცნობები ოსმალოს მთავრობას თურმე შიშსა გვრიდა და მწარეთ აფიქრებდა, რომ ვაი თუ სელიმ ფაშა თავის სასარგებლოთ შრომობს, ვაი თუ მას ხალხის მიბირება უნდა და მერე ჩვენგან ჩამოშორებო. ასეთ ფიქრში იყო ოსმალოს მთავრობა. აი, ამ დროს, სტამბოლში მივიდა შერიფ ფაშა, რომელმაც დიდის ვეზირის ქრთამების საშუალებით თავი გაიმართლა, სელიმ ფაშაზედ აუწყა იმდენი მტრობა, რომ ვინ იცის რაები თქვა და არ დასწამა სელიმ ფაშას, უმეტესად რუსებთან მისვლა-მოსვლა, საქართველოსთან დაკავშირება, ისლამის მტრობა, ოსმალოს მთავრობისაგან მოშორება და მრავალიც სხვა ასეთნი. ოსმალოს მთავრობა ამ გვარ ცნობებმა დიდათ გააბოროტა. მათ სელიმ ფაშის ჯავრით აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. ასეთის საქმეების გამო შერიფ ფაშამ მადლობაც მიიღო. სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილი კოსულ სხვას ამბობდა, იგი როგორც ხალხს, ისევე ოსმალოს მთავრობას თამამად ასმენდა თავის აზრს და აუწყებდა, რომ ოსმალოს მთავრობა ჩვენ ისეთ კაცებს გვინიშნავს, რომელნიც მთელ გურჯისტანის ხალხს ტყავს აძრობენ, მერე აქედამ მიდიან მდიდრად და ყოველივე სიმდიდრეც თან მიაქვსთ, გურჯები კი ამისაგან სულ ლატაკდებიან და არ იციან როგორ და რითი ირჩინონ თავი და არჩინონ ცოლ-შვილიო. ჩვენ წმინდა მუსულმანები ვართ და ამ მუსულმანობითაც დავრჩებითო, ხოლო ოსმალოს მოხელენი ჩვენ ნუ გვიბრიყვებენ ასეო. ამის ჰაზრი ამას ითხოვდა, ოსმალოს მთავრობას მხოლოდ ამისთვის ეწინააღმდეგებოდა იგი. იტყოდა თურმე: - თუ ეს ასე არ იქნას, თუ ქვეყანამ არ მოისვენას, მაშინ ჩვენ გვიჯობს რომ სულ დავისოცნეთ და ან რუსებს შეგუერთდეთ, ხოლო მათს ხელში ვიქმნეთ მოსვენებულნი. ვანც კარგად მოგვივლის, ვინც ჩვენ უკტივით მოგვეპყრობა და ჩვენს ოჯახს და ხალხს არ შეაწყუბებს, ჩვენც იმას ერთგულად ვემსახურებითო, იგი ჩვენთვის სულ ერთია გინდ მუსულმანის თუ დაქმნის უოფილა და გინდ ქრისტიანის ვინააღიო.

რასაკვირველია ეს მოხდებოდა მაშინ თუ ოსმალეთის მთავრობა ამათ თხოვნას არ დააკმაყოფილებდა, ესენი რუსე-

თის იმპერიის მფარველობის ქვეშ შევიდოდენ, ხოლო იმ პირობით, რომ მათში აღდგენილ იქნებოდა ათაბაგური წესები, მის უფროსი იქნებოდა სელიმ ფაშა და მერე ეს გადავიდოდა მის შვილსა და შვილის შვილზედ, სჯული ექნებოდათ მუსულმანის, ჯარი ეყოლებოდათ თავის ქართველ მაჰმადიანების და ესენი ოსმალეთის და რუსეთის შუა იქნებოდენ მტკიცედ და მთენილი, ხოლო ამისთვის რუსეთს უნდა მიეცა დახმარება, რომ ოსმალეთს ძველი გურჯისტანი სამცხე-საათაბაგოს ადგილები ოსმალს მთავრობას გამოეყო თავისაგან და ათაბაგ ფაშის საბრძანებლისათვის მიეზომა, ასე და ამ გვარად აღედგინათ ძველი გურჯისტანი თავის სამზღვრებით. ამასვე უნდა დაქვემდებარებოდა მთელი ლაზისტანი, ფოთი, აფხაზეთი და ყველა ის შავი ზღვის ნაპირი ქალაქები და ადგილები, რომელიც იმ დროს ოსმალეთს ეკავა, წინედ კი იგი გურჯისტანის იყო. ასე და ამ გვარად, სელიმ ფაშას სურდა, რომ საქართველოს და ძველ ბიზანტიას შუა დაეარსებინა სამუსულმანო გურჯისტანის სამთავრო. ამ განძრახვაში მას თურმე ბევრი წინააღმდეგნიც ჰყვანდენ და უშლიდენ რუსების კავშირს კი არათვისთ დაახლოვებასაც, მაგრამ სელიმ ფაშა მაინც თავის აზრზედ იდგა და ყველას იმას ეუბნებოდა, რომ ჩვენ ქრისტიანების საქმე არას დაგვიშლის, ჩვენს ისლამს ისინი არ შეხებიათ, ჩვენ ჩვენის სჯულით ვიქნებთ, მასთან ჩვენი ქვეყანაც მოისვენებს ყველაფერი მოშენდება, ამდენი სისხლის ღვრაც მოისპობაო.

ოსმალს მთავრობამ სელიმ ფაშა თავის მოსისხლე მტრად მიიღო და ამიტომ მათ გადასწყვიტეს ამასთან ომის დაწყება და დამორჩილება. ომი იწყება 1810 წლიდამ, სწორედ იმ დროდამ, როცა იმერეთიც რუსეთმა შეიერთა, სელიმ ფაშა თავის ჯარით ისე მძლავრად აღმოჩნდა, რომ სადაც კი ამას ოსმალს ფაშები შეებნენ, იგინი ყველგან და მარცხებულნი იქნენ. საქმე ისე მოვიწყო, რომ სელიმ ფაშამ გამარჯვება იწყო და განიძრახა მთელის სამუსულმანო საქართველოდამ უცხო ფაშების გაძევება, თავის საბრძანებლის

შემოფარგელა. ოსმალოს მთავრობას აღარათერში ეპოვებოდა და აღარათერს უთმობდა. 1813 წ. სულთანის ფირმანი გამოიცა სელიმ ფაშის დასამორჩილებლად, ამისთვის საქართველოში გამოგზავნეს დიდი ძალი ჯარი, ამ ჯარს შეუერთდნენ არზრუმის სერესკერი თავის ჯარით, ასე სხვა ფაშები და მალე მოადგნენ აქარას, ამ დროს, სელიმ ფაშას 6,000 კაი მეომარი ჰყვანდა, ესენი ოსმალთ გზაში უსაფრდებოდნენ, კლდეებს ურღევდნენ და ისე ხოცდნენ ოსმალოს ჯარს. რამდენიმე ბრძოლის შემდეგ სელიმ ფაშა ძლეულ იქმნა, მას მოჰკლეს 1,000 კაცი, ოსმალთ გაუწყდათ თურმე 5,000 მეტი კაცი.

სელიმ ფაშა მკირედ ძლეულ იქმნა, მაგრამ მაინც სულით არ დაეცა, იგი მკაცრი სახის კაცი იყო და ამიტომ არც მალე იცოდა შიში. მან მიმართა თავის გამაგრებულს ხირხატის ციხეს, რომელ ციხეც თამარ მეფის გაკეთებული არის და იმ დროს იგი შეადგენდა ხიმშიაშვილების საკუთრებას. ამ გამაგრებულ ციხეში შევიდა 5,000 ჯარის კაცით, აქ გამაგრდა, აქ ამას აქვნდა 4 წლის საგძალი და წყალიც გაყვანილი ისე ოსტატურად, რომ კაცი მის გზასა და კვალს ვერ უპოვნიდა. ამ ციხეს მალე მოადგა ოსმალოს ჯარი, ძველ ჯარს მოემატა ანატოლიიდან გამოგზავნილი 10 ათასი კაციც ზარბაზნებით, მალე დაიწყეს ომი, მაგრამ ოსმალთ ვერაქმნეს რა, ისევ სელიმ ფაშის ჯარი იმარჯვებდა, ამობაში გავიდა 1813 წელიც. დადგა მეორე წელიწადი და გაზაფხულის პირზედ ატყდა მათ შორის ომი, მაგრამ მაინც ოსმალთ სელიმ ფაშა ვერ დაამარცხეს, სისხლი იღვროდა ოსმალთა წყალსავე, ესეთი ხოცვა, ქლეტა სელიმ ფაშასაც სწყინდა, ამან შეუთვალა თათრის ფაშებს, რომ ნუ ჩავდივართ ამას და ამოდონა მუსულმანობას ნუ ვწყვეტთო. მე ხონთქარის და ისლამის ერთგული ვარ და რას მერჩით, რა გინდათ ჩემგან, ან ჩემი ხალხისაგანო. ჩვენ წინააღმდეგი ვართ ოსმალოს უსამართლო ფაშების სამართლის, წესების და არა ხონთქარის უფროსობის და ხელმწიფობისაო.

ამიტომ ომი შეაჩერეს, ამ დროს, ოსმალთა იშოვნეს

რამდენიმე თავი კაცები აქარაში, ამ კაცების პირით დაუწყეს სელიმ ფაშას მორიგებაზედ ლაპარაკი, რასაკვირველია მოტყუილებით, სურდათ, როგორმე დაეყოლებინათ, რომ სისხლი აღარ დაღვრილიყო ასე, ამ შინაურ აქარლების მეოხებით მოახერხეს და ბევრის თათბირის და დაპირების შემდეგ ერთ დღეს სელიმ ფაშა ხირხატის ციხიდან გამოიბრუნეს კარში, რათა დანიშნულს ალაგს შეყრილიყვნენ და მორიგების პირობა დაედოთ. დანიშნულს დროს სელიმ ფაშა მოვიდა თავის მზღებლებით აღნიშნულს ალაგას. ამით ისარგებლეს ოსმალთა და მორიგების დროს მას უთხრეს, რომ ეხლა შენ ჩვენი პატიმარი ხარო, მან ბევრი იმძლავრა მასზედ თუ რათ მომატყვილეთო, მაგრამ აღარა იქმნა რა, ოსმალთ ყოველივე საომარი სამზადისი მზათ აქვენდათ. რაკი სელიმ ფაშა იქადამ სხვაგან გაგზავნეს და დაპატიმრეს, მის მერე ხირხატის ციხეს მიმართეს და სელიმ ფაშის ჯარს შეუთვალეს ასე:

თქვენ ტყულათ დაიწყებთ ბრძოლას, ამით ვერას იქმთ, ჩვენის სულთანის ბრძანება არის, რომ რაც უნდა ბევრი სისხლი დაიღვაროს მაინც თქვენ უნდა დაგიმორჩილოთ. ამიტომ გირჩევთ დამორჩილებას, იარაღის დაყრას, ტყულათ თავებს ნუ დაიხოკავთ, ბოლოს მაინც ჩვენ დაგვრჩებით, ვერაფერს გააწყობთ.

ჯარმა ასეთი დარიგება შეისმინა, მათ სელიმ ფაშა აღარა ჰყვანდათ, ამიტომ ისევ მორჩილება ამჯობინეს უბრალოდ გაწყვეტას, მეორე დღეს ხირხატის ციხიდან სელიმ ფაშის ჯარი გამოვიდა და ყველა თავ-თავის სახლებისკენ წავიდნენ. ეს ამბავი, ანუ სელიმ ფაშის დაჭერის ცნობა მალე სულთანს ეცნობა. იქიდან ბრძანება მოუვიდა არზრუმის სერესკერს რომ თავი მოსკერით სელიმ ფაშას და მოჭრილი თავი აქ გამოგვიგზავნეთო ამ ომიანობის საქმეებს მძლავრად ხელმძღვანელობდა არზრუმის სერესკერი ბაბა ფაშაო, ყოველივე ამან-მოახერხა, კაცების შესყიდვა, ქრთამის დახარჯვა და სელიმ ფაშის დაპატიმრებაცაო, სულთანის ბრძანება ბაბა ფა-

შამ მალე აღასრულა 1815 წ. დანიშნულ დღეს, ერთ ალაგას გააყეთეს თავ საკვეთი, აქ შეიყარენ ყველა მოწინავე ოს მალას ფაშები, აქვე მოიხყანეს სელიმ ფაშა, ეს მიხვდა საქმეს მაგრამ თავის მოქრის ამბავი კი არ იცოდა, ყველა დიდი კაცები გარშემო ისხდნენ. ხალხში დარჩენილია ეს გარდმოცემა, რაც აპარაში შევკრიბე 1891 წ.

სელიმ ფაშა რომ გამოიყვანეს თავ საკვეთ ალაგას, იქ ყველა დიდი კაცები ირგვლივ ისხდნენ, მათ უნდა ენახათ სელიმ ფაშის თავის მოქრა, თავ-საკვეთი კი მიფარებული ყოფილა, სელიმ ფაშას თურმე სკამი მიუტანეს და უთხრეს, რომ დაჯექიო, სელიმ ფაშა მიხვედრილა ამას, რომ მე უბედურება მომეღლისო. მალე თურმე მან უთხრა თავის ბოლიში და პატიობა ასე: თუ კი დამნაშავე ვარო.

ძმებო და კარ კაცებო, უეჭველია თქვენ ყველას გყავსთ თქვენი ცოლშვილი, გყავსთ ოჯახობა, უეჭველია თქვენ მეც მიცნობთ კარგად, მე ხომ ყაჩალი და კაცის მკვლელი არავარ ამიტომ მე შემოვდივარ თქვენის ოჯახობის საფარველ ვარ, მე ერთი კაცი ვარ და თქვენი ოჯახის სასახელოდ შემინახეთ, დამიფარეთო.

ხალხი ამბობდა თურმე, რომ ასეთი სიტყვის შემდეგ, რაკი სელიმ ფაშამ თავის თავი იქ მყოფთ დიდ კაცთა ოჯახის მფარველობის ქვეშ აღიარა, მათ არ უნდა ეუარათ მისი დავალება და თავისი ოჯახის პატივის საცემლად სელიმ ფაშა უნდა დაეფარათო, მაგრამ არა, მათ ეს არ ქმნესო და დალაქს უბრძანეს, რომ თავი მოპარსეთო, ეს კიდევ იმას ნაშენავდა რომ სელიმისათვის თავი უნდა მოეჭრათო. ასე ჰქონიათ ჩვეულება თურმე, ვისაც ასეთ დიდკაცს თავს მოსპრიდნენ, იმისთვის თავი უნდა გაეპარსათ. სელიმ ფაშას თუმცა დიდათ ეწყინა ასეთი სასჯელი, მაგრამ იგი თურმე მაინც სულით არ დავარდნილა. ბაბა ფაშა ანუ არზრუმის სერესკერი ვერ ნოიქცა ლმობიერად, მან პატიობის გარეშე კიცხვაც დაუწყო და 1815 წ. უკვე მოსპრეს თავი, ტანი ძირს გადმოაგდეს და თავი პარკში ჩადეს და სტამბოლში გაუგზავ-

წეს სულთანს. ნათესაებმა ტანი გადაიტანეს ზეგანს და სოფ. ნიგაზულში დაასაფლავეს თავიანთ მამაპაპათა სასაფლაოზედ. სელიმ ფაშა ამ დროს იყო 60 წლის.

სელიმ ფაშის სიკვდილის დასჯით არ აკმარეს მის ოჯახს ზასჯელი, მის შემდეგ ამავე ფაშის ბრძანებით ეცნენ მის სახლკარს, და ყოველივე დაუწვეს და აიკლეს სულ ისე რომ იქ აღარაფერი დასტოვეს, მისი მეუღლე და მთელი სახლობა დააპატიმრეს და ახალციხეში გაგზავნეს და ორი ვაჟი კი ახმედ ბეგი და აბიდ ბეგი კი გურიაში გადავიდნენ თავიანთ ნათესავ მამია გურიელთან. სელიმ ფაშის ასე დასჯა საქართველოს მთავარმართებელსაც დიდათ ეწყინა, ამან გურიის მთავარს წერილ მისწერა და აუწყა, რომ საბრალო სელიმ ფაშის შვილები ჩვენ ჩვენს მფარველობის ქვეშ უნდა მიგველოვა, მაგრამ რაკი ჩვენსა და ოსმალთ შორის მორიგება მოხდა ამიტომ ამას ჩვენ ვერ ვიზამთო, თქვენ კი ესენი უსათუოდ ოსმალეთში უნდა გაგზავნოთ. (V ტ. გვ 312; გურიელმა ეს შეასრულა და ახალგაზრდა ბეგები მალე გაგზავნა ოსმალეთში, თან გაატანა დიდი დახმარება და ყოველივე საქიროება

ამ გარამოებისაგან სელიმ ფაშის ოჯახი თითქმის მოითხარა და მოისპო. ბაბა ფაშამ მოაძებნინა სელიმ ფაშის თანამგრძნობნი და მეგობარნიც. რომელნიც მას ამ ბრძოლაში დახმარებას უწევდნენო, ასეთნი ყოფილან მრავალნი აქარაში და ნამეტურ შირან ალა აქარელი, ბეგებს და ალიებს გარდა ამის მომხრენი ყოფილან ყველა სოფლის მამასახლისები (მუხთარი) და თავი კაცები, ყველა ესენი ბაბა სერესკირ ფაშამ პატიმარ ჰყო ყარაულ ქვეშ, ზოგი დასაჯა სიკვდილით, ზოგს დრო მიესაჯა პატიმრობის, როცა ყოველივე მოსპო და დაამუხლა, მის შემდეგ, იგი თავის ჯარით აქარიდამ ახალციხეს გაემგზავრა, არზრუმის ფაშას გზაში მიეგება შერიფ ფაშა და თვისი ერთგულება განუცხადა, ფაშა ახალციხეში რამდენსამე ხანს დაშთა, საქმეები მოაწესრიგა, აქ მან რუსის მთავარ მარ-

თებელისაგან წერილი მიიღო, რომლითაც მას უქებდენ იმ სასჯელს, რომ სელიმ ფაშას თავი მოსქერიო, რადგანაც იგი არც ჩვენს ქვეშევრდომთ ასვენებდაო, ქართლისა და იმერეთის სოფლების ასაკლებათ 700 ლეკი ჰყვანდა ჯამაგირით და მასთან ოსმალოს სულთანის წინააღმდეგი იყოვო. ესეც რასაკვირველია მთავრობის პოლიტიკა იყო.

იტყვიან: ეს სოფელი საშინელი ცრუ და მუხანათიაო. დედამიწას ცის ცოდვა არ შერჩება და ცას დედამიწისაო, ორივეს მოეკითხებათ ესაო, ანუ შენც წახდი მეც წამახდინე ორივე კი წახდითო. სწორედ ასე მოუვიდათ ამ ფაშებსაც. უბედურება თუ სულთნის რისხვა არც შერიფ ფაშას მოაკლდა, ტყუილათ ღვარეს ამათ სისხლი, ტყუილათ დალუპეს და ხოცეს იმოდენა ქართველ მაჰმადიანობა. ბოლოს საქმე იქამდის მივიდა, რომ თვითაც დაილუპნენ უბედურათ და მოისპნენ სულ. მაგალითებრ: არზრუმის სერესკერმა საქმიანობის გათავების შემდეგ, ახალციხიდან არზრუმს გაემგზავრა, მოტყუილებით თან გაიყოლა შერიფ ფაშა, ესენი მალე ჩავიდნენ არზრუმს, იქ შერიფ ფაშა დააპატიმრეს, მასთანვე განუცხადეს სულთანის რისხვა და ცნობა მასზედ, რომ შენც სელიმ ფაშის მომხრე ყოფილხარო, რადგანაც იგი ათაბაგობას ითხოვდა და უექველათ ამაში შენც მისცემდი დახმარებასა და ძალას, რადგანაც ათაბაგთ შთამომავალი მემკვიდრე შენ ხარ და ამის უფლება შენ გეკუთვნისო. ამიტომ შენ მოლაღატეთ ითვლები სულთანის წინაშეო. 1816 წ. არზრუმში შერიფ ფაშასაც მოსქრეს თავი და სტამბოლში სულთანს გაუგზავნეს.

ასე უბედურად დასრულდა როგორც საბიდ ფაშის დღენი, ისევე მის მეგობარ სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილის და მათი მოკამათე შერიფ ფაშა ჯაყელის სიცოცხლის დღენიც. ეხლა ამათ შესახებ ითქმის შემდეგიც: მე ვფიქრობ, რომ თუმცა ყველა ეს ფაშები ქართველები იყვნენ და მათ მეტი შეგნება და ცოდნაც აქვდათ თავიანთ ქვეყნის ავკარგიანობის და რაც

შეიძლებოდა ცოტა სისხლი დაღვრილიყოს, მაგრამ ყოველივე ამებთან სამწუხაროთ იგინი იყვნენ მეტად შეამიტნი, ყველას აღვილად ენდობოდნენ და ვინც რას იტყოდათ მათაც ის ყოველივე სწამდათ ქვეშარიტებათ, ოსმალოს მთავრობამ რა იცოდა ამათი ასეთი ხასიათი, ამიტომ მათ მოსასპობათ და გასაქრობათ გზავნიდნენ ჩუმ ჯაშუშებს და ამათ ისე ამოქმედებდნენ მათში, რომელთა ბოროტებითაც ეს ქართველ შეამიტი ფაშებიც ერთმანეთს უღვთოდ და შეუბრალებლათ ელეტავდნენ.

ეს გარემოება კარგათ შეიგნო სელიმ ფაშამ და ამიტომაც იგი როცა სამცხე საათაბაგოს მიჯნების ძიებაში იყო და ამის აღდგენას იგი რუსის მთავრობასაც ავალებდა, ამავე დროს, მას აზრი ჰქონდა, რომ თუ ძველი საქართველოს სამთავრო თავის მიჯნებით აღსდგებოდა, მაშინ ახალციხეში ათაბაგ ფაშად შერიფ ფაშა უნდა ყოფილიყო, ამის ცნობა სელიმ ფაშისაგან შერიფ ფაშამაც შეიტყო და ცოტა არ იყვეს ესეც მიხვდა იმ გარემოებასა და შეცდომებს თუ ჩვენ ერთმანეთს რა უბრალოთ. ვხოცავდითო, ესეც კი ნანობდა ამას და გონი ეს მისი შეგნება ოსმალოს მთავრობამაც კარგათ შეიტყო, რაისა გამო იგი ამ შეგნებისათვის სიკვდილით დასაჯეს, რადგანაც სახელმწიფო ჯაშუშების წყალობით ამ შეგნებაში იგინი ხედავდნენ ოსმალოს სახელმწიფოს ლაღატს.

სელიმ ფაშა სამცხე-საათაბაგოს აღდგენისათვის იქამდის მოწადინებული იყო, რომ იგი ამისთვის არას იზურებდა, მართალია რუსებსაც ეკედლებოდა და 1811 წ. მან ამ მიკედლებისათვის საქართველოს მთავარ მართველისაგან 1100 ოქროც მიიღო, მაგრამ ყოველივე ეს მოხდებოდა მაშინ თუ სამცხე საათაბაგოს გათავისუფლების საქმეში რუსებიც მიიღებდნენ მონაწილეობას და მერე ამ კუთხეს მფარველობის ქვეშ იყოლიებდნენ, რაც შეეხება ქართველ მაჰმადიანთ ერთგულებას, ამის შესახებ სელიმ ფაშა თამამად არწმუნებდა რუსის მთავრობას და თან თავის შვილს ახმედ ბეგს მძევლათაც

აძლევდა, რაშიაც მას უნდა მიეღო კიდევ 200 ქისა ფული. შეიძლებოდა ახმეტ ბეგის შველელობა და ფულის მიცემაც მომხდარიყო, მაგრამ აპას ხელი შეუშალა რუსთა და საფრანგეთის ომიანობამ.

ნაპოლეონ იმპერატორის გალაშქრების ამბავი რუსეთის იმპერიაზედ ოსმალეთში მალე შეიტყვეს. ამ ამბავს ოსმალნი სულ განაბულნი უმზერდნენ და ყველა მათგანი დარწმუნებული იყო მასზედ, რომ ნაპოლეონ იმპერატორი რუსეთს აიღებსო. ამიტომ ოსმალთაც იფიქრეს, რომ შეიძლება ეხლა ჩვენც ვისარგებლოთ და გურჯისტანი წავართოთ ნათაო. ამიტომ ოსმალთა ფაშები თავიანთ ჯარით ახალციხის მხრით ქართლსა და იმერეთსაც დაეცნენ; ამათმა ლაშქრობამ 1813 წ. ნახევრამდე გასტანა, ამ გალაშქრების დროს სელიმ ფაშამ იხმარა თავისი სიტყვის შენახვა რუსეთის მთავრობის წინაშე და იგი თავისი ჯარით სხვა და სხვა ფაშებს არ შეუერთდა, ავადმყოფობა მოიგონა და მით აიცილინა თავიდან ხალხის ხოცვის საქმე, ვითომ შერიფ ფაშასაც ეს აზრი ჰქონდა თურმე ამ გალაშქრებაზედ, რაისა გამო იგიც გახდა მსხვერპლი მისი.

სელიმ ფაშაზედ იტყოდნენ, რომ მართალია იგი ამ დროს აქარაში ფაშობდა და ოსმალთს მთავრობის მახვილისაგანაც თავს იფარამდაო, მაგრამ ასეთ მუსულმანთ საერთო ომის საქმეში კი იგი უსათუოდ თავის სახელმწიფო ოსმალთს საზოგადო მტრის წინ კი ბრძოლაში უნდა გამოსულიყო და სხვა და სხვა ფაშებს შეერთებოდაო. მაგრამ სელიმ ფაშას იქამდის აქენდა განღვიძებული თავის სიტყვის დაპირების მიცემის მნიშვნელობა, რაისა გამო იგი ასეთ გალაშქრებისგან შორს დადგა და ავადმყოფობა მოიგონაო. ამას თურმე სცოდნოდა ის გარემოება, რომ რუსეთს ნაპოლეონი ვერ აიღებსო, ვერც ოსმალეთი გურჯისტანს წაართმევს ნასო. ამიტომ მე მიჯობს ჩემთვის ვიყოფო, ამიტომაც იგი დარჩა თავისთვის, რაც თურმე ოსმალეთის მთავრობისათვის დიდათ საწყენიც იყო

და სწორედ ამის შემდეგ უფრო მოიწადინეს მათ სელიმ ფაშის დაუძღვრება, ფაშობის წართმევა და აქარიდანაც გაძევება, რაც მათ მართლაც აღასრულეს და 1815 წ. ყოველივე მოაწყეს და შეასრულეს ისე, რომ სელიმ ფაშის თვით სახლკარიც კი აღარ დასტოვეს აუკლები და დაუწვავი, როგორც ეს ჩვენ ზემოდ ავსებხეთ.

ქართველ ფაშებისაგან ოსმალეთის სახელმწიფო 1800 წლის შემდეგ უფრო საშიშ მდგომარეობაში ჩავარდა, მათ აღარ იცოდნენ რა ექნათ, ათაბაგ გვარის ფაშებთ საქართველოში დაბრუნება შეცდომათ მიიღეს, ამიტომ საქართველოში თუ ვინმე ფაშები იყვნენ ყველა მათ ოსმალეთის შუა გულ ქალაქებში დაუწყეს გარეკა და მათ მაგიერ სულ ოსმალთა თათრის ტომის ფაშებს ნიშნაედნენ, რაც შეეხება ახალციხის ვალი ფაშობას, ესეც ამ წლიდან მოშალეს და ახალციხის ფაშა მარტოდ თავის საბრძანებლის ფაშად დანიშნეს, სხვა ფაშებზედ მას გავლენა აღარ აქენდა, ასე რომ ახალციხე შეიქნა უბრალო საფაშალიკოდ, ქართველ ფაშების მოსპობა აქ ოსმალთს მთავრობამ მიტომ აირჩია, რადგანაც ამათ რუსების დიდი შიში აქენდათ, ფიქრობდნენ: ვაი თუ გურჯი ფაშები გიჟურ გურჯებს მიემხრნენ, ენა და ქვეყანა ერთი აქვსთო და ჩვენ გადაგვიდგნენ და რუსებს მიემხრნენო.

ასე ფიქრობდენ და თან იმის ფიქრი და შიშიც აქენდათ, რომ აქარლები მოუსვენარი ხალხია, ვაი თუ ქართველ ფაშების საქართველოდამ გაძევება წინანდებურად ეწყინოსთო, და ამიტომ ჩვენც მტრობა დაგვიწყონო, მეტი გზა არ აქენდათ შიშისაგან, მათ ქართველ მაჰმადიანები ექვის ქვეშ ჩაავდეს და ამიტომ მთელს სამუსულმანო საქართველოში გამრავლეს სხვა და სხვა ოსმალთადამ გამოგზავნილი ჯაშუშები, თითო ბეგის ოჯახს თითო ჯაშუში დაუნიშნეს, ჯაშუში მესხეთ ახალციხეს, ჯაშუში ჯავახეთ ახალქალაქს, ასევე აქარას, ქობულეთს, ართვინს, ჩილდირს და თითქმის ყველგან სადაც კი ქართველ მაჰმადიანები სცხოვრებდნენ. ამ ჯაშუშების საი-

დუმლო ამბები ქართველ მაჰმადიანებმაც მალე შეიტყვეს, რადგანაც ესენი ძრიელ ხშირად აბეზღებდნენ ისეთ პირებს, რომელნიც რამე სავაჭრო საქმის გამო ქართლსა და იმერეთში ქრისტიან ქართველებთან გადმოდიოდნენ, ამისთვის მათ ოსმალოს ლალატს სწამებდნენ და მერე თავსაც სკრიდნენ, ასეთმა გარემოებამ ქართველ მაჰმადიანები ისე დააშინა, რომ მათ ფეხი ამოიკვეთეს და შიშით ველარსად გადმოდიოდნენ.

ოსმალოს მთავრობასაც ეს უნდოდა, ამით ფიქრობდა ამ კუთხის მაგრად შენახვას, თუმცა ახალციხეშიაც 1816 წ. თათრის ფაშა დანიშნეს, რომელიც ქართველ მაჰმადიანებს არას დროს არ დაუეარდებოდა, არავის რას შეარჩინდა და ერთი უბრალო რამ რომ ენახა, ის მაშინათვე იმას სიკვდილით დასჯიდა, ერთის სიტყვით თათრის ფაშებმა ისე მოდრიკეს ბუნტოვჩიკ ქობულეთელ აქარლები, რომ ოსმალოს მთავრობას ქართველ მაჰმადიანების ფიქრი სულ აღარ უნდა ჰქონიყო, მაგრამ მაინც ამ დროსაც შიში აქვდათ ამათ განდგომის და ამიტომაც მათ ერთის მხრით ულოლიებდნენ კიდევ, რომ საბოლოოთ რამე ხრიკი არ გეიყონო. ამიტომ ესენი ქართველ ბეგებს პატივს სცემდნენ, მათ ექვ ქვეშ არ ამყოფებდნენ, დანაშაურსაც ხშირად აპატიებდნენ, ამას გარეშე სხვა და სხვა დამნაშავეებსაც ოსმალეთიდან საქართველოში აბრუნებდნენ, ყველას დანაშაულს იფიწყებდნენ, ასევე პატივი მიაპყრეს სელიმ ფაშის ოჯახს და ახმედ ბეგი და მისი ძმაც დააბრუნეს სტამბოლიდან 1816 წლებს, აქარაში და პატივიც აცეს, მასთან სხალტის ხეობის საგვარეულო უფლებაც დაუბრუნეს.

თუმცა ოსმალოს მთავრობა ასე ფიქრობდა და დაიმედებული იყო ქართველ მაჰმადიანთ ერთგულებაზედ, მაგრამ მათ მაინც ფიქრი აქვდათ ამათი იმ გარემოებიდანაც, რომ სელიმ ფაშას თავის მოკვეთის დროს დაუყვირნია: მე მჭრით თავს, მაგრამ გიტყვით რომ, გურჯისტანი ოსმალს საშუაშოდ არ შერჩება. ამას ხსოვნას მე ჩემს შვილებსაც დაუტოვებო.

მართლაც და მეც მიაბხეს აქარაში მოხუცებულთ და სთქვეს: ჩვენში ამბათ იყო თქმული, რომ სელიმ ფაშას თავის შვილებისათვის გურჯისტანის საქმეები დაუვალეობიაო, ხალხის თქმით ეს დავალება უნდა აიხსნას სამცხე-საათაბაგოს რუსეთის საქართველოსთან დაკავშირებით. ამიტომაც თურმე ახმედ ბეგს სულ აქეთ ეკირა თვალიო. აქეთ დაქერის გარეშე იგი გურიის მთავრებსაც დიდათ ესიყვარულებოდაო. ამავე დროს, ეს რასაკვირველია თავის სახლკარსაც ამაგრებდა და საოჯახო ქონებრივის ძალითაც წინაურდებოდაო, ახალციხის ფაშას თან ამას თურმე კაი განწყობილება აქვდა. იმერლებს, ქართველებს და რუსის მთავრობასთან კავშირსაც მეზობლურის განწყობილებათ აცხადებდა.

მანც ამას სახელმწიფო ჩუმი ჯაშუშები თვალყურს აღევნებდნენ და სტამბოლში ცნობებს გზავნიდნენ, რომ ახმედ ბეგი მამის გზას აღგა და რუსებს ემხრობაო. ბევრი მიწერ-მოწერის და დაბეზღების შემდეგ, მთავრობისაგან ბრძანება მოუვიდა თურმე ახალციხის ფაშას, რომ ახმედ ფაშას თვალყური აღევნეთ და თუ წინააღმდეგი რამე შეამცნით, მაშინათვე დაეციოთ მის სახლ კარს და აიკელითო. ამის ვალი მალე შეასრულა ახალციხის ფაშამ და 1818 წელს ახმედ ბეგის სახლკარს დაეცა ფეხლევიან ფაშა, აიკლო ყოველივე და ისე დასწო და დადაგა, რომ ახმედ ბეგს საცხოვრებლად აღარა დაშთენია რა. მერე იმავე ჯაშუშებს გაუვრცელებიათ ხმები და გურიაში მამია გურიელსაც შეატყობინეს, რომ ახმედ ბეგი აქარლებს აგროვებს, თქვენ უნდა დაგეცეს და ქონება წაგართვათო. ეს ამბები გურიელმა საქართველოს მთავარ მართებელსაც აცნობა, მაგრამ მალე გაიგო სიმტყუნე ჯაშუშების და ამის მიზეზებიც. გურიელმა მალე შეატყობინა მთავარ მართებელს, რომ ახმედ ბეგის შესახებ ცნობები ტყუილია, ჩვენი შეძღვლება სდომნიათო. გინდ რომ მან ჩვენი აკლება მოინდომოს, იგი მანც ვერას გააწყობს, რადგანაც უძლური არისო. ეს ამბაში მით უფრო არ მოხდებოდა, რად-

განაც სელიმ ფაშის შვილი აბიდ ბეგი დანიშნული იყო სიმონ გურიელის ქალს კესარიაზე, რომელიც ქრისტიანად დაშთა მათს ოჯახში, აბა ასეთი მტრობა რათ მოხდებოდაო. ამას მარტო სახელმწიფო ჯაშუშები სთხზავდნენ სამტროს ქორებიტა, რომ მათში მტრობა ყოფილიყო დანერგილიო. ხიმშიაშვილების და გურიელების გვარის მტკიცე ერთობას ისიც მოწმობს, რომ ხიმშიაშვილის ოჯახში, კესარიას ნაშობი ერთი ასული ესმა ქრისტიანად იქმნა აღზრდილი და მერე იგი გამოთხოვილ იქმნა სამეგრელოში თავად ჯაიანზედაიო. ამათ შორის სიყვარული ძველადგანვე ისე ყოფილა დაცული, რომ თვით გურიელის ასული პატარა კესარია სელიმ ფაშის ოჯახში აღზრდილა ამიტომ ახმედ ბეგმა ასეთ ცრუ ჯაშუშების მტრობა ვეღარ აიტანა, დაიწყო მეცადინეობა სულთანის წინაშე, თავის გამართლება და ყოველნაირი ცილის წამების მოცილება. ეს მალე წავიდა სტამბოლში, ყოველივე საქმე გააკეთა, თავი გაიმართლა ყოველივე ცილის წამებათ დაასაბუთა. იგი პატივცემულ იქმნა სულთანისაგან და მალე საქართველოში დაბრუნებული. ამან იქ საჩუქარიც მიიღო, გადაწვა-დადაგვის ანაზღურიც.

ახმედ ფაშა აქარაში მალე მოვიდა, 1820 წ. ეს საქართველოშია, იგი დაახლოვებულ კავშირს იქერს ახალციხის იმ დროის ალი ფაშასთან. ასევე კავშირი აქვდა ამას ალი ფაშის შემდეგ ახალციხეში ჰაჯი სალახ ფაშასთან. აქ ამ კავშირისთვის ვიტყვით შემდეგსაც: ძველადგანვე ქართველ მეცხვარე თუშები და ფშავ ხევსურნი თავიანთ საქონელს ყოველთვის არსიანის მთაზედ რეკავდენ საძოვრად, ამისთვის იგინი ნებართვას იღებდენ ახალციხის ფაშებისაგან და ამიტომ მისთვის ფულსაც იხდიდნენ. თუშებს და ფშავ ხევსურებს ძველადგანვე კაი ცნობა აქვდათ აბდულ ბეგი ხიმშიაშვილის, რადგანაც ესეც დიდი ცხვრის პატრონი იყო და ისევე ძროხის და ასეთის სულადის საქონლისა. ამიტომ ესენი ყოველთვის თავიანთ მეგობარს ახმედ ბეგს მიმართავდენ ხოლმე და ავალებდნენ ფაშის წინ შუაკაცობას და ნებართვის გამოართმევას, რაც ყოველივე ახმედ ბეგისაგან აღვილათ ხდებოდა.

ახმელ ბეგი ქართველ მთიელ ხალხის დიდი მფარველი იყო, იგი მათ ისე იცავდა, რომ მთიელთ არსიანის და ჩირულის საძოვარს მთებზედ მთელს ზაფხულში ერთი ცხვარიც არ ეკარგებოდათ. ახმელ ბეგი მათ ისე უწევდა მფარველობას, რომ მასზედ უკეთესი აღარა იქნებოდა რა, ამიტომ ახალციხის ფაშა მისი დიდი მადლობელი იყო და ახმელ ბეგის ასეთი მეცადინეობა სტამბოლშიაც აცნობეს, რომელ ცნობის გამო ახმელ ბეგს კაპუდუჩიბაშობაც ეწოდებოდა (პრისტავი), ეს თანამდებობა მან წინებულად მართა და ამით მან იქამდის მიიღწია, რომ 1826 წ. ფაშობაც ზიილო და დროებით სამთავროთ აქარა ჩაბარდა და მალე ახალციხის ფაშად დანიშნავენ, მაგრამ ამ გარამოებას ხელი შეუშალა 1828 წ. ომის დაწყებამ რუსეთს და ოსმალეთს შორის, მიტომ ახმელ ფაშა, დროებით დაშთა აქარაში, ხოლო ომიანობის დროს იგი ახალციხეში სცხოვრებდა და ომშიაც იღებდა მონაწილეობას თავის აქარელთა მეომრებით. ამისავე დროს აქარაში სხვა ფაშებიც სცხოვრებდნენ, მაგალითებრ ასეღ ფაშა და ოსმან ფაშა, ახალციხის რუსთაგან აღების შემდეგ ეს ფაშები აქარაში დაშთენ და აქ სცხოვრებდნენ.

ფაშობის მიღებისთანვე, ოსმალთს მთავრობამ ახმელ ბეგს წყალობა უბოძეს და მასთან დაავალეს აქარაში დროებითი საომარ ჯარის შეკრება, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები ოსმალთ ჯარის კაცთ არ აძლევდენ. ახმელ ფაშამ მთავრობის დავალება შეასრულა და ქართველებში 20 ათასი ჯარისკაცი შეკრიბა. ომში ახმელ ფაშა დიდს მონაწილეობას იღებდა, ამას დაეხრეკა კარგა ბლომა ჯარი, ისე რომ ომის შემდეგ მას შერჩა მხოლოდ ძრიელ კოტა, დახოცილთ გარდაზოგი აქეთ იქეთ გაგზავნეს საომრათ, თვით ახმელ ფაშას შერჩა 5000 მეომარი, ახალციხის ომი ოსმალთ მარცხათ წაუვიდათ, ამ დროს ახალციხის უფროსად იყო ქოსა ფაშა და მთელის ჯარის მთავარ. სარდლად იყო გაგიკ ფაშა და ამათ გარდა სხვა ფაშებიც იყვნენ, მაგრამ ომში ყველას ახმელ ფა-

შა სჯობნიდა, იგი თურმე თავის ჯარით ჩინებულად ოპობდა. ამიტომაც იყო, რომ ახალციხის აღების შემდეგ, ახალქალაქში გამაგრებულ ახმედ ფაშას ოსმალოს მთავრობამ ხელ ახლა დაავალა აქარაში ჯარის შეკრება და ახალციხეზე დატემა. უთხრეს, რომ თუ შენ ჩვენი ერთგული ხარ, მაშინ რაც გინდა ბევრი სისხლი დაიღვაროს, მაინც ახალციხე უნდა დაიბრუნო-
ვო.

ახმედ ფაშამ მთელს გურჯისტანში ახლად მოკრიბა მეომარი ხალხი და ნამეტურ აქარა. ქობულეთ, ლივანიდამ, მალე ისე მოაწყო საქმე, რომ ახალქალაქში ამას 60 ათასი მეომარი ჰყვანდა და მასთან აქვდა დიდი ძალი საომარი იარაღი, ამასვე შეუერთდა ყარსის ფაშა თავის ჯარით და საომარის იარაღით და ასევე არტაანის ფაშა. ახმედ ფაშას მეთაურობდა გაგიკ ფაშა, საომარი ძალით კარგათ იყვნენ მოწყობილნი, მაგრამ ომის ასპარეზზე მაინც ვერას გახდნენ და რუსთავან მაგრათ იქმნენ ძლეულნი, და ახალქალაქიდანაც განდევნილნი, თორემ აქ სულ გასწყვეტდენ მათ. აქ დიდი შნო გამოიჩინა ახმედ ფაშამ და თათრის სხვა ფაშებმა კი ვერაფერი შნო და საომარი ჰუნარი გამოიჩინეს, ამათ რომ დაეყოლებინათ ახმედ ფაშა, მაშინ გონი მთლად იგინი რუსებს ტყვეთ ჩაეარდნოდენ, მაინც აქაც მათ ბევრი ხაოხი დაკარგეს და ბოლოს ძლეულ იქმნენ, ამათ თავიანთ საომარი ძალა ჩილდირში გადაიტანეს

ახმედ ფაშის სამხედრო ნიჭიერების ცნობები ოსმალოს მთავრობასაც მისდიოდა, ამ ომიანობის დროს, ახმედ ფაშამ ისე გამოიჩინა თავი, რითაც მან უტყუვრად დაასაბუთა თვისი ერთგულება ოსმალოს მთავრობის წინაშე, ასე რომ ამის შემდეგ მათ წინაშე ახმედ ფაშა აღარ იყო საეჭვო ფაშათ შიღებული. იგი იყო სრული ერთგული ოსმალოს მთავრობის, თუმცა მას თვისი მამის დავალება და სიხლის დაღვრაც არ

ავიწყდებოდა და რომ შემთხვევას ხელი შეეწყო, მაშინ თვით ესეც დაადგებოდა იმ გზას, რომ მისი მამის სელიმ ფაშის გეგმა შესრულებულიყოს და სამუსულმანო სამცხე-საათაბაგო ოსმალის სახელმწიფოსაგან გამოყოფილიყოს და საკუთარი სამუსულმანო გურჯისტანი დაარსებულიყოს. ახმედ ფაშას ამის შესახებ ასეთი აზრი ჰქონდა, თუ სამუსულმანო გურჯისტანი გაკეთდება, მაშინ ვინც მას დაეხმარება ამ გაკეთებაში, ვინც მისი მფარველი იქნება, მაშინ ჩვენც მისი ყმანი ვიქნებით და ბარჯის მძლეველნიო. ამას თუ ოსმალეთი იზამს ხომ უფრო უკეთესიო, მაგრამ ესენი ამას არ იზმენ და რომ ექმნათ, მაშინ ალარც გურჯისტანი იქმნებოდა ასე, ამისთვის არც მამა ჩემს მოსკრიდენ თავს, სახლკარს არ დაუწომდენ, არც ჩვენ აგვაწიოკებდენ და დაგვწომდენო. არა, ოსმალის ეს არ უნდა, მას სურს რომ გურჯისტანი მისი ყმა და მონა იყოს და უცხო ფაშის ბრძანებას ემორჩილებოდესო.

ეს რომ ასე იყო და ოსმალეთისთვის საქართველოს დაკარგვა მეტად ძნელს საქმეს შეადგენდა და ესენი ამ სახიერ ქალ-ვაჟთა ზომცემ კუთხეს ადვილად ვერ დასთმობდენ, იგი ყველამ კარგად იცოდა, და მით უფრო ახმედ ბეგმა. ამიტომაც ომის დაწყების წინათვე ახმედ ბეგმა რუსის მთავრობასთან მიწერ მოწერა დაიწყო საიდუმლოდ, ეს მიწერ-მოწერა ისე ოსტატურად იყო მოწყობილი და დაშთენილი, რომ მისი საიდუმლოება იმ დროს კი არა და შემდეგაც არ იქმნა ოსმალის მთავრობისაგან გაგებულის, თორემ ახმედ ბეგსაც ისევე მოსკრიდენ თავს, როგორც მის მამა სელიმ ფაშას და სხვათაც ასეთებს. წერილების მიწერ-მოწერა ახმედ ბეგს ქართულად ჰქონია გამართული, ამას გარეშე მას ჰყოლია ისეთი სანდო პირნი, რომელთაც პირადათ ავალებდა საქართველოს მთავარმართებელთან მოლაპარაკებას, ამათ გზავნიდა და ყოველივეს ატყობინებდა და პირობას აძლევდა. ან მიწერ-მოწერასა და კაცების გაგზავნ-გამოგზავნის საქმეებში კი ამაგი მიუძღვით ახალციხის ქართველ კათოლიკებს,

რომელთაც ახმედ ბეგთან მეტად კარგი განწყობილება აქვდათ, მაინც ასეთ განწყობა ქართველ კათოლიკეების ამათ წინაპრებთანაც კარგად ყოფილა ყოველთვის, ამის მაგალითია შემდეგი: 1799 წ. 11 ივლისს, ახალციხეში, იმ დროის გამოჩენილ ქართველ კათოლიკე კრუხიქამიანთ ლუკას ქაოსს, სელიმ აღის თავოსნობით და ბრძანებით ნიშანი უკურთხეს. ეს კრუხიქამიანის არიან ახალციხის ძველი მკვიდრ კათოლიკენი, ამათი ძველი გვარი ხურსიძეა, ოსმალთ ხელში კი ისარლოვი დაერქვათ; ანუ ისარლი აღასი, ეს ისარლი აღასი ოსმალურად ციხის კარის მცველს ნიშნავს. ერთი ხურსიძეთაგანი ახალციხის კარის მცველი ყოფილა და ამიტომ დარქმევია მას თანამდებობის სახელი გვარად. მაინც ოსმალთ ჩვეულება აქვდათ, და სამცხე-საათაბაგოში ქართველ მაჰმადიანთ გარეშე გვარებს ოსმალურად თვით ქართველ კათოლიკებსაც უცვლიდენ. მაგალითებრ ახალციხეში, ვისაც რა ხელობა ეკავა ხელთ, იმას იმ ხელობის სახელს არქმევდენ გვარად, მაგალითებრ, როგორც ყალაიჯოვი, ჩარახჩიანი, ჩილინგაროვი, მანქანდაროვი (მანქანა) და სხვაც მრავალნი ასეთნი.

ღიახ, უნდა ითქვას, რომ ქართველ კათოლიკებს ყოველთვის დაახლოვებული კავშირი აქვდათ ხიმშიაშვილების გვარის წევრებთან და ამიტომ საფიქრელია, რომ ახმედ ფაშის საიდუმლო განძრახვაში ამათაც ექმნებოდათ მონაწილეობა მიღებული და ნამეტურ ქართველ კათოლიკეთ მღვდლებს, რომელთაც ერთობ დაახლოვებული მეგობრობა აქვდათ ყოველთვის არა მარტო ხიმშიაანთ გვარის ფაშებთან, არამედ ახალციხის ყველა ფაშებთან. ასე იყო თუ ისე, ან როგორც იყო და ვისგანაც, ანუ ვისის ხელმძღვანელობით და მისვლა მოსვლით სწარმოებდა ეს საქმეები, ეს ჩვენგან იქით იყოს და მოვიყვანთ იმას თუ ახმედ ბეგი რას პირდებოდა იმ დროის საქართველოს რუსის მთავარ მართებელს, რა და რის შესრულებას სთხოვდა და ავალებდა. ყოველივე ეს ისტორიული ქეშმარიტება არის და ნამდვილი.

ახვედ ბეგი რუსის მთავრობას სთხოვდა, რომ მათ მიეღოთ საქართველო თვისის მფარველობის ქვეშ, მთელი სამცხე-საათაბაგო თავის საზღვრებით და ძველის მიჯნებით გამოეყოთ ოსმალს სახელმწიფოსაგან. სამუსულმანო გურჯისტანი იქნებოდენ რუსეთის იმპერიის მფარველობის ქვეშ, იგინი იქნებოდენ რუსეთის ერთგულნი და ყოველთვის მტკიცეთ დაიცავდენ რუსეთის საქართველოს მხრით ოსმალს მიჯნებს, ყოველთვის ეცდებოდენ, რომ ოსმალთ აქეთყენ ფეხი არ წარედგათ, საქართველოს არ დასცემოდენ, ან რუსეთის მხედრობისათვის არაფერი ევნათ. მუსულმანი ქართველები ყოველთვის მკვიდრად დაიცავენ თავიანთ ქვეყანას და მათ ყოველთვის მეზობლური განწყობა ექმნებათ ოსმალეთის და რუსეთის, რადგანაც ეს ხალხი და სამთავრო ამ ორ სახელმწიფო სამფლობელო ადგილებს შუა სძევს. უმეტესად კი ეს ქვეყანა იქმნება რუსეთის მოსიყვარულე და ნამეტურ საქართველოსი და ქართველობის, რადგანაც ეს ჩვენს მამაპაპებსაც სურვებია ასეო. სამუსულმანო ქართველების სჯული იქნება ისლამის, როგორც არის დღესო, ენა იქნება ქართული, ფული იმუშავენს რუსული, ანუ ის ქართულ-რუსული ფული. რომელიც მაშინ თფილისში იკრებოდა და რომლის ზარათხანა არსებობდა ძველთაგანვე, ანუ მიფეების დროდან. მართვა გამგეობა, ანუ სამართალი იქნება ადგილობრივ მუსულმანური, იქნება მეჯლისები, ყადები და სხვა ასეთ სამუსულმანო სამართველონი, გარდაწყვეტილება იქნება მუსულმანურის კანონით და წესით, მეთაური მთელი ამ კუთხისა იქნება ახალციხის ფაშა; ერთი ფაშა რომ დაბერდება და მოკვდება, ნერე ამ თანამდებობას რუსეთის ნებადართვით და დამტკიცებით მიიღებს გარდაცვალებულის ფაშის შვილი, თუ შვილი არ იქმნა მაშინ მისი ვინმე მეკვიდრე.

რადგანაც ფაშები ყოველთვის რუსეთის იმპერიის ერთგულნი იქნებიან და მორჩილნი ისევე როგორც დღეს გურიელი და დადიანი არის, ამიტომ ახალციხის ფაშას უნდა

ექლიოს მათგან ჯამაგირი, ანუ საცხოვრებელი. ყველაფერს ერთგულებას ჩვენ წმინდათ და სუფთათ შევესრულებთ, ხოლო ყველა ამის სანაცვლოთ ჩვენ თუ მოგვეცემენ აი რას: 1, მე დამამტკიცებენ ახალციხის ვალათ, ანუ გუბერნატორ ფაშად, და ამის მემკვიდრეთ ჩემს შვილებს და შვილისშვილებს იცნობენ და ეს ფაშობა ძველ ათაბაგობის კვალად ერთის თაობისაგან მეორეზედ გადავა და მათ ეს არას დროს არ წაერთმევათ, 2, მე თუ მიბოძებენ საცხოვრებელს და მომცემენ ვენერლობას და ლურჯ ლენტს, და 3, თუ ყოველთვის ჩვენი მფარველნი იქნებიან და დაგვეხმარებიან რომ ჩვენ სხვათაგან არ ვიქმნეთ აკლებული. ამის შესახებ გენერალს გიორგი ყაზიბეგს შემდეგი სტრიქონები აქვს მოყვანილი თავის წიგნში*) რუსულ ენაზედ, ამიტომ მომყავს აქ, რომ ჩვენი საუბრის შესახებ ექვი არავინ იქონიოს:— „Если только русскіе оставить за нимъ Ахметъ Пашей, его владительскіе права и дадутъ чинъ генерала и лентъ“ და სხვანი რაკი ასეთ კითხვებს შეეხება, ჩვენ ვიცით, რომ ამის შესახებ მოლაპარაკება გულ დასმით ყოფილა, მაგრამ ახმედ ფაშას ეს ვერ მოუხდა და ახალციხე და მისი თემი რუსთაგან აღებული იქმნა. ისიც კი უნდა ითქვას, რომ სხვათა შორის მოლაპარაკება ახმედ ფაშასთან რუსეთის მხრივ თავ. ვ. ო. გენერალ ბებუთოვსაც ჰქონია გამართული, ხოლო ეს ვერ მოქცეულა კარგად, უკუღმართად უმოქმედნია, ამიტომ ახმედ ფაშას წადილი ვერ შეუსრულდა. ისიც ვიცით და ეს ზეგანშიაც გვიამბეს, რომ ახმედ ფაშა ქართველ მაჰმადიანებში მეტად სახელოვანი და მასთან საყვარელი ფაშა იყოვო, ხალხს მისი დიდი ხათრი ჰქონდა და ამიტომ ყველა მისი განზრახვის მომხრე იყოვო. აქარელნი იტყოდნენ აღრე: ეს საქმე რომ მომხდარიყო კარგი იქნებოდა, იმდენი სისხლი არ დაიდურებოდა და ახალციხეში ჩვენი დიდი ჯამეც ჯამეთ დაშთებოდაო.

*) Лазистанскій санджакъ, Тифлисъ, 1871 г. გიორგი ყაზიბეგისა.

ახალციხის ომში რუსებს გარდა ქართველნიც ცხარეთ მომბდნენ, იგი აღებულ იქმნა გენერალ მალხაზ ანდრონიკოვისაგან 15 მარიაშობას 1828 წ. რამაც დიდი სიხარული დაბადა თურმე ქართველთ შორის. ამ ომში ოსმალთაგან სამი ფაშა იბრძოდა ქოსა მემედ ფაშა სამ თულიანი, ახმედ ფაშა ორ თულიანი და მუსტაფა ფაშა. ერთ დღეს მოუკლეს 300 იანიჩარი, 1500 ლაზი და ქართველი მაჰმადიანები 1000 კაცზედ მეტი. ფაშების მთელი სიმდიდრე და ძალა რუსებს დარჩათ.

ახალციხის აღების საქმეში აი რა ზეპირი ცნობებია შესხეთისაკენ ხალხში დაშენილი. რუსის მთავრობას იმ დროის ახალციხის ქართველ ურიებმა თურმე კაი დახმარება გაუწიეს. ერთმა ურიამ თავი მოიმკვდანურა თურმე. ეს ურიებმა დაასაფლავეს ოსტატურად, ამათი სასაფლაოვო ქალაქ გარედ იყო. საღამოს საფლავიდან ურია ამოძვრა, მივიდა ჩუმად რუსის მთავარმართებელთან და ყოველივე ცნობები აუწყა ოსმალთ შესახებ, რის მეოხებითაც ახალ ციხე მალე იქმნა რუსთაგან აღებული.

ისტორიულად ვიცით, რომ ახალციხის გარდა რუსებს ოსმალეებთან ომები ჰქონდათ ყარსს, არზრუმს, არტაანს და სხვაგანაც. მაშინ ამათ არზრუმიც დაიპირეს, ვიცით ისიც რომ ბევრი ომების და სისხლის ღვრის შემდეგ რუს-ოსმალის შორის მოჩივებაზე ლაპარაკი დაიწყეს და 1829 წ. უკვე შეიკრა პირობა მორიგებით საქმის გათავებაზედ. ამ პირობის დასადებათ რუსეთის, ოსმალეთის და სხვა სახელმწიფოების წარმომადგენელნი ქ. ადრიანოპოლში შეიყარნენ, აქ მორიგება მოხდა, მორიგება ისე ხდებოდა, რომ რუსეთის საქართველოს უნდა შემოერთებულიყო ოსმალის საქართველოს ზოგი ადგილები; მაგალითებრ ქოროხი უნდა ყოფილიყო საზღვარი, ქოროხის აქეთა ნაპირი ადგილები რუსეთის იპპერიის საქართველოს უნდა დაკავშირებოდა, აღმოსავალ-სამხრეთით ამის მიჯნა იქნებოდა იქ, სადაც ძელი. საქართველოს საზღვარი

თავდებოდა და დასავლეთ რუსთა საზღვარი იქნებოდა ბათუმთან, ესე იგი მთელი ლივანის ხევი, ნახევარი კლარჯეთი და ნახევარი შავშეთი 1828 წ. დაუკავშირდებოდა საქართველოს. ოსმალეთს კი დარჩებოდა ქოროხის იქითა მხარე, ნახევარი ლივანის ხევი, მურღული, მთელი ლაზისტანი და მასთან კიდევ სხვაც ბევრი ადგილები ძველის საქართველოს ათაბაგებისა.

მორიგების დროს, სახელმწიფო კაცთა შეცდომა მოუხდათ და საზღვრად მდინარე ქოროხი კი არ იხმარეს, არამედ ლაპარაკში სულ ჩოლოქს ხმარობდნენ, ამის გარჩევა რუსებს არ ჰქონდათ, ინგლისელებმა იქნება იცოდნენ კიდევცო და ოსმალნი კი სულ ჩოლოქს ხმარობდნენ ქოროხის მაგიერო, ამ გარემოებას ისიც უწყობდა ხელს, რომ რუსებს ქ. ასო არა აქვსთო. ასე და ამ გვარად მორიგების პირობა დაიწერა და პირობაში ქოროხის აქეთა მხარე იგულისხმებოდაო, მაგრამ მორიგების შემდეგ ყოველივე გათავდა, პირობა ორსავე მხარეს ხელთ დაჰკირეს და როცა საზღვრებს გაყოფა მოუნდომეს, მაშინ ოსმალთ ჭოროხის მაგიერ ჩოლოქსა ამოიკითხეს პირობის ტრაქტატში და მასთანვე უჩვენეს და მიუთითეს ჩოლოქსა და მის საზღვრებზეო. ამისაგამო დიდი არევი დარევა მოხდა, რუსთა და ოსმალთ შორის დავა გაიმართა, მაგრამ შეცდომას კი არა ეშველა რა და რუსთა საზღვრათ ჩოლოქის მდინარე დაინიშნაო, ამის დავა კი სახელმწიფოთ შორის არ მოისპო და იგი 1854 წ. რუს-ოსმალთ ომითაც განახლოდა.

მორიგების და საზღვრების დანიშვნის შემდეგ, ახმედ ფაშა არზრუმში გადიყვანეს. იქ დიდი თანამდებობა სერასკერობა მისცეს, იგი იქ გადაიცივალა 1886 წ. აქარელთა სიტყვით ახმედ ფაშა დაუსაფლავებიათ ლალა ფაშის ჯამეში დიდის პატივის ცემით. ეს ახმედ ფაშა იმავე დროს, ყარსის ფაშადაც იწოდებოდა. ამის გარდაცვალების შემდეგ სახლობა ამის შვილებით აქარაში გადმოსახლდა. ამის შვილი გახლდათ ცნობილი შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი. ამ ფაშის სახლობა სა-

ხლში სულ ქართულ ენას ხმარობდა. მათში ქართული წერა-კითხვაც ყველამ იცოდა, თვით ახმედ ფაშისაგან 1830 წლებში ქართულად მოწერილი წერილები კობულეთის ბეგებთან მეც მქონდა. გენერალ გიორგი ყაზბეგის სიტყვით, ახმედ ფაშას თურმე გენერალ ბებუთოვმა დიდათ აწყენინა თურქე, ძალიან გააბრაზა, თორემ ეს რომ არ მომხდარიყო, მაშინ შესაძლებელი იყო, რომ ახმედ ფაშა ოსმალთ არც კი გაჰყოლოდა არზრუმში სამსახურად და რუსის მთავრობის სამსახურში ჩაირიცხებოდა გენერალად*).

ახალციხის აღების დროს, სამწუხაროდ, ქართველ მაჰმადიანებში ბევრი თუ შეერთების მოსურნე იყო, ბევრი წინააღმდეგიც გახლდათ და ნამეტურ იმ დღიდან რაკი გამარჯვება რუსებს დარჩათ. ახალციხე აიღეს, მერე ახალქალაქი და მას შემდეგ სხვა ადგილებსაც იღებდნენ. ამ დროს, ქართველ მაჰმადიანთა შორის გაჩნდნენ ისეთი მქადაგებლები, რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს უქადაგებდნენ ასე: დაიღუპა მუსლიმანობა, რუსები მოვიდნენ, ჩვენი აქ დგომა აღარ იქნება, თავს უნდა ვუშველოთ და წავიდეთ, გადავსახლდეთ ოსმალეთში. ასეთი პირნი დღე და ღამე ამაზედ მეცადინეობდნენ. ხალხი შეაშინეს, ათასნაირი მტრობა და ბოროტება და სჯულის დასაღუპი შიში, სულის წასაწყმენდი დარდი ჩაუნერგეს, ბედშავ მესხელჯავახელნი ერწმუნენ და განიძრახეს აყრად წასვლა ოსმალეთში სულის საცხოვნებლათ. ეს გარემოება, ანუ ქართველ მაჰმადიანთა აყრა და გადასახლება არც რუსის მთავრობას მოეწონა, ამათ კაცები მიუგზავნეს და შეჰპირდნენ, რომ თქვენ თქვენს ალაგას დარჩით და ჩვენ არაფერს დაგიშვებთ, თქვენს სჯულს პატივით მოვექცევით და ყველაფრით უზრუნველ გყოფთო, ოღონდ ნუ იშლებითო.

ქართველ მაჰმადიანებმა კი მაინც არ დაიშალეს, ამათ დაიწყეს გადასახლებისთვის სამზადისი და მამულების ოხერ ფასად დასყიდვა. მალე დაიწყეს გადასახლებაც, მათი გადასახ-

*) ლაზისტანის სანჯაყი გ. ყაზბეგისა 1871 წ. თფ.

ლება ერთი საცოდაობა იყო, ზოგი ტიროდა, ზოგი ბლაოდა, ზოგი მიწაზედ ვარდებოდა და ისე ეთხოვებოდა თავის მამა-პაპის სახლკარს, ბალს, ბოსტანს და სხვა ასეთებს, მაგრამ მეტი რა გზა აქენდათ, სულის წაწყმენდის ეშინოდათ და ამიტომ ბოროტ შექადაგებლების წყალობით ჰკარგავდნენ თავიანთ მამა-პაპეულ სახლ-კარს, მამულებს და მიდიოდნენ ვინ იცისადა, მისი გაგება თვით სულ არ აქენდათ. ასე და ამ გვარად ერთი წლის განმავლობაში მთელი მესხეთ ჯავახეთის სოფლები დაიცალა ქართველ მაჰმადიანებისაგან. ვიდრე ეს მოხდებოდა, მანამდის მესხეთ-ჯავახეთში გაჩნდნენ არზრუმის ვილეიატის სომეხთა მოკრიქულები და ესენი სცდილობდნენ ქართველ მაჰმადიანთ ცარიელ სოფლებში დასახლებას მათი დიდის მამულების შესყიდვას. მთელმა ქვეყანამ იცის ეს ამბები და ახალციხეში დღესაც ბევრს ახსოვს, რომ ეს ასე იყო და მაშინ ამ მოწინავე სომეხებმა ქაროველ მაჰმადიანებისაგან დიდ ძალი მამულები იყიდეს ოხერ ფასად. ესენი ყიდულობდნენ ამას თავიანთ ზოძვე არზრუმელ და ბაიაზეთელ სომეხთა სასარგებლოდ, რომელ სყიდვაში მათ დიდს დახმარებას აძლევდა იმ დროის რუსის გენერალი ვ. ბებუთოვი, ომიანობის ჯარის მთავარ სარდალი და სომეხთა ეპისკოპოზი დავითი.

მთელმა მხარემ იცის, რომ ქართველ მაჰმადიანებს გადასახლების ქადაგებას, მათ მაჰმადიანთ ხოჯებს და მოღებებს გარდა, თვით ეს არზრუმის მოწინავე ქრისტიანი სომეხებიც უქადაგებდნენო. ესენი ეუბნებოდნენ, რომ აიყარენით და წადით ოსმალეთში, თორემ რუსები აქ თქვენ ყველას გაგაქრისტიანებენ—გაგაქართველებენო, ამის ქადაგებაში რასაკვირველია გენერალი ბებუთოვიც იღებდა მონაწილეობას და მასთან და ვით ეპისკოპოზიცაო, ამათი ქადაგება რომ არ ყოფილიყო, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ქართველ მაჰმადიანებრიმ რიცხვით არ გადასახლებულიყვნენ მესხეთ-ჯავახეთიდანაო. მაგრამ რაკი მათ თვით ქრისტიანებიც ურჩევდნენ აყრას და

გადასახლებას, აქ კი საქმე სახუმაროდ აღარ იყო მათთვის და ვისაც კი ჰქონდა რამე, იმას ჰყიდდა იგი და ოსმალეთში მირბოდა, რათა იქ ეცხოვნებია სული. ეს რასაკვირველია ქრისტიანებთანგან ბოროტებით იყო მოწყობილი, რათა ესენი გადასახლებულნი იყვნენ და მათ ალაგას არზრუმიდან სომხები მოეყვანათ და დაესახლებინათ. ეს მალეც მოხდა. ქართველი მაჰმადიანები გადასახლდნენ ოსმალეთში, მათი ქონება სულ არზრუმის სომხებმა შეისყიდეს და სულ მოკლე დროის განმავლობაში არზრუმშიდამ გადმოსახლდა 30 ათასი სომეხი, რომელნიც დაეპატრონენ ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებს და მათ ნაოხრებზედ დასახლდნენ სულ უფასოდ და თითქმის მუქთად.

აქამდის მათი ხსენებაც არ იყო, აქ მათ კაცს ერთს სოფელში ვერ ნახავდა, ახალციხეში კი იყო მათი რიცხვი, მაგრამ იგინი იყვნენ ერთობ მცირე, ისიც ქართველ გრიგორიანები, ქართულად მოლაპარაკენი და მათი რიცხვი ისე მცირე იყო, რომ ახალციხეს ჰქონდათ ერთი პატარა სომეხთ საყდარი. ასე და ამგვართ, მესხეთ-ჯავახეთში პირველად სომეხნი 1830 წლებში გაჩნდნენ და პირველად მოედნენ აქ ქართველ მაჰმადიანთა სოფლებს, რომელ სოფლის მამულებიც მათ თითქმის სულ მუქთად იშოვნეს. დღეს რომ ამ კუთხეში ასე არიან გამრავლებულნი, ესენი ყველა მაშინ გადმოსულები გახლავან. ისიც იციან მრავალთ, რომ ქართველ მაჰმადიანებს თვით გენერალი ბებუთოვიც უყვიროდა: თათრებო, წადით აქედან, დაიკარგენით, თან გაჰყევით თქვენი თათრების შთავრობას, თორემ აქ გაგაქრისტიანებენო. ამ გენერალს გარდა სხვებიც უქადაგებდნენ ქართველ მაჰმადიანებს აყრას და ოსმალეთში გადასახლებასაო. ყოველივე ეს რასაკვირველია მტრობით იყო მომართული, ამ პროპაგანდის მეთაური პირდაპირ გენერალი ბებუთოვი ყოფილა და დავით ეპისკოპოსი სომეხთა ამის შესახები ცნობები ვინმე მესხმაც მრავლად სწერა. ახალციხის ქართველ კათოლიკეებში ამის ცნობები დღესაც იციან მრავალთ, ესენი დიდის საყვედურით მოიხსენებენ ამ პირთ, ამბობენ,

რომ სულ მათის წყალობით გადასახლდნენ ქართველ მაჰმადიანები და დაილუპნენ საწყლებიო.

ეს ასეც მოხდა და მესხეთ ჯაფახეთიდან დიდი ძალი ქართველ მაჰმადიანობა წავიდა ოსმალეთში, ზოგი სოფელი დაშთა თავის ბინაზედ და ფეხი არ მოიცვალეს, ვინც გადასახლდნენ მათ სიღარიბე მალე ეწვიათ, იგინი ოსმალეთში დიდს გაჭირვებაში ჩაყარდნენ და ზოგმა მათგანმა უკანვე დაბრუნება ისურვა, მალე უკანაც მოვიდნენ, მაგრამ მათ აქ აღარაფერი დახვდათ, მათი სოფლის სახლები სულ მოსულ სომხებით იყო საყვ, მამულებსაც თავ-თავის პატრონები ჰყვანდათ, მათ მამულის უკან დასაბრუნებლათ აღარც ფული ჰქონდათ, მეორე აღარც მოაერობა უშვებდა მათ აქეთ, გადმოსვლის ნებას არ აძლევდა. ამიტომ იგინი ისევ უკან ბრუნდებოდნენ, ზოგი მათგანი ოსმალოს სამფლობელო აქარას, ზეგანს და სხვა ასეთ ქართველ მაჰმადიანთ სოფლებში სახლდებოდა, ზოგი ისევ ოსმალეთში ბრუნდებოდა, მის მეოხებით გზაში დიდს სიღატაკეს განიცდიდა და მით ბოლოს უსიხარულოთაც მოსპობილან ხოლმე. ასე დაღუპულთა რიცხვი ერთობ დიდია. ასე დაღუპვის და უბედურებისაგან ქართველ მაჰმადიანები სინანულში იყვნენ, მაგრამ რაღა ჯროს, ერთობ გვიან. ასე და ამ გვარად დაიცილნენ მესხეთ-ჯაფახეთიდან ქართველ მაჰმადიანები და მათ საყოველთაოდ დაკარგეს თავიანთი ძვირფასი სამშობლო ქვეყნის მამულ დედული. ეს გარემოება მათში ზოგთაგან მაშინათვე იქმნა სისხლის ცრემლით დატირებული.

ახალციხის აღების დროს, რუსეთის მხედრობამ დიდის ბრძოლის შემდეგ აიღო ქ. ფოთიცი და დაისაკუთრეს მისი მიდამოებიც, აქედან აფხაზეთსაც აღვილათ მიუღდნენ და ყოველივე ოსმალეთის სამფლობელო ადგილების თითქმის თავის ძველის მიჯნამდის დაიპყრეს, რომელ დაპყრობაშიაც ქართველები დიდს მონაწილეობას იღებდნენ და რუსეთის მხედრობასთან ერთგულად იღწოდნენ და ომობდნენ. მაშინ ყველა ქართველის ნატერას ის შეადგენდა, რომ რუსეთის მხედრო-

ბის დახმარებით იქნება ძველი საქართველოს ადგილები ისევ ძველებურად შეერთდეს. თვით საქართველოს რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირების დროსაც კი ხალხში ზეპირ ლაპარაკობდნენ ყველგან ასე: მეფემ საქართველო მიტომ შეუერთა რუსეთს, რომ მერე რუსეთის იმპერატორმა საქართველოს ყველა წართმეული ადგილები ოსმალ-სპარსეთს უნდა ჩამოართოს, საქართველოს უნდა დაუკავშიროს და მით აღსდგეს ძველი საქართველო თავის მიჯნებითაო, ამაზედ ჩვენ ისიც ვიცით, რომ ნამდვილ თვით ელჩებსაც ჰქონიათ ამაზედ ლაპარაკი, თუმცა შეერთების პირობაში კი იგი არ არის მოხსენებული, ზეპირ კი ყოფილა ლაპარაკი. ასეთივე შეერთების, თუ გაერთიანების აზრი მეფე ერეკლეშაც წარუდგინა რუსეთის იმპერატორს, როცა საქართველოს სამეფო რუსეთის იმპერიის მფარველობის ქვეშ შევიდა 1781 წელს.

თვით საქართველოს რუსის მთავარ-მართველებიც ოსმალ-სპარსებთან ყოველი ბრძოლის დროს სულ იმას ამბობდნენ, რომ რუსეთის ხელმწიფის აზრი ის არის, რომ საქართველოს ყველა წართმეული ადგილები ოსმალ-სპარსებს უნდა ჩამოერთვას და მით საქართველო ძველებურათ გაერთიანდეს. ესევე აზრი 1855 წ. აშკარად გამოსთქვა თურმე კავკასიის მთავარ-მართველმა, როცა რუსეთის და ოსმალეთის ომის შემდეგ მორიგება მოხდა და 1828 წ. მომხდარი საქართველოს საზღვრების შეცდომები ვერ გასწორდა და იმდენი ბრძოლის და სისხლის ღირის შემდეგ ბათუმის ოლქი და მთლიან ეს კუთხე ისევ ოსმალეთს დარჩა. მაშინ თურმე, ისტორიკოს არქეოლოგს პლატონ იოსელიანს მთავარ-მართველმა ყვირილით ჰკითხა შემდეგი:— „კარტას დაადე ხელი და დამისახელე უსათუოდ თუ ძველად სად იყო საქართველოს სამეფოს მიჯნებიო“*). ასე და ამგვარად, ყველა ამ დაპყრობილ საქართველოს ადგილების ომებში რამდენათაც რუსის მხედრობის სისხლი იღვროდა, იმაზედ არა ნაკლები ქართველისა და რაც შეეხება

*) ლახის ტანის აღწერა, გ. ყიზიბევისა 1871 წ. თფ.

ქართველ თავად-აზნაურობას, ამათი საუკეთესო ნაწილიც ხომ სულ ამ ომებში იხსობოდა, რასაც ცხადათ გვამცნევს თვით-რუსეთის სამხედრო ისტორია.

ამიტომ თუმცა 1828 წ. ომი დასრულდა ისე, რომ რუსეთის იმპერიის მეთაურობით საქართველოს მხოლოდ დაუბრუნდა ნაწილი მესხეთ-ჯავახეთის, ფოთის და აფხაზეთის, მაგრამ რაც შეეხება ქოროხის და ჩოლოქის გამო შეცდომის დაშვებას, რუსის მთავრობის ფიქრი ოსმალეთის იმპერიასთან ომის განახლების გამო არას დროს არ მოსპობილა, ოსმალეთი თუ გაასწორებდა 1828 წ. შეცდომას და რუსეთის იმპერიის საქართველოს თუ დაუბრუნებდა ყველა იმ ადგილებს რასაც ქოროხი ჰყოფდა, ხომ კარგი, თუ არა და ომი მოსალოდნელი იქნებოდა, 1829 წლიდან სადავო საქმემ კარგა ხანს გასტანა და 1854 წ. ატყდა კვალად რუსეთსა და ოსმალეთის შორის ომი, რასაც სახელად ყირიმის და სევასტოპოლის ომი ეწოდება, მართალია ამ ომს სახელი ასეთი აქვს, მაგრამ საგანი კი ისეთი, რომ ომი ოსმალეთის საქართველოს მხრიდანაც გაიმართა, საქართველოს მხრიდან ამ ომით რუსეთს სურდა 1828 წ. შეცდომის გასწორება, მაგრამ ეს მათ ვერ მოუხდათ, საქართველოს მხრივ ომის დაწყება, უმნიშვნელოდ დაშთა, აქეთ რუსებმა ვერაფერი შეიმატეს და ვერც 1828 წ. შეცდომა გაასწორეს, შეცდომისაგან დაკარგულის ადგილების ვერაფერი დაიბრუნეს უკან. ასე და ამგვარად 1828 წ. შეცდომა დაშთათ გაუსწორებელი და ამიტომ იგი გადიღო შეძღვე დროის ომებისათვის.

ახალციხის და მის თემთ ადგილების დაკარგვის შემდეგ, ოსმალთა შიში მიეცათ, ქართველ მაჰმადიანებს მათ ერთის მხრივ დალოლიება დაუწყეს, თან ავალებდნენ, რომ თქვენ კაი გურჯები ხართ, კაი მეომრები და რომ სახელმწიფო სამსახურად ჯარშიაც გამოხვიდეთ, ეს ხომ უკეთესი იქნებაო. ასეთის მიმართვით მთავრობა ბევრს ემუდარებოდა ქართველ მაჰმადიანებს, მაგრამ მათგან კი მაინც უარი ესმოდა და ეუბ-

ნებოდენ, რომ ჩვენ ჯარის კაცთ არ გამოვალთო. როცა სა-
ქირო იქნება, მაშინ გვიბრძანეთ და ჩვენ ყველანი მზათა ვარ-
თო. მთავრობას კი ეს არ უნდოდა, მათ სთქვეს, რომ კმარა
ამათი ამდენ ხანს ასე დატოვებაო, ესენი როგორმე უნდა გავ-
ტეხოთ, თორემ იგინი ოდესმე რაე გვავენებენ და იქ-
ნება ერთ დროს რუსებსაც მიემხრნენო, რადგანაც ნახევარი
გურჯისტანიც მათ ხელშიაო. ოსმალეთის მთავრობამ გადაწყვი-
ტა ორში ერთი, ან მთელი გურჯისტანი ჩვენი უნდა იყოსო
და ან არა სამუსულმანო გურჯისტანს ჩვენ ვერ გავტეხავთო.
აი, უყურეთ, რომ გურჯები მუსულმანები არიან, მაგრამ ჩვენ
მათ ვერ ვერგვით და მათგან ჯარის კაცი არ გამოდისო.

ოსმალეთის მთავრობამ 1840 წლებში უკვე გადაწყვიტა სა-
მუსულმანო საქართველოს მძლავრად დამონება და მასთან რუ-
სეთის იმპერიასთან ომის ატეხა და რაც კი ძვირად უნდა და-
შჯდარიყო, მაინც მათ დანარჩენი საქართველოს გურჯისტა-
ნიც უნდა აეღოთ, მით მოესვენათ გული და სული. ამისთვის
მათ ექვი აღარ ჰქონდათ, რადგანაც 1840 წ. ოსმალეთას მთავ-
რობის მთავარ კაცებმა ასეთი საომარი გეგმა შეადგინეს სა-
ქრისტიანო და სამუსულმანო გურჯების შესახებ. გურჯი მუ-
სულმანო მძლავრად უნდა დავიმორჩილოდ, თან კი უნდა და-
ვუყვავოთ, როგორც ახალ მუსულმანებს, მასთან ჩვენ უნდა
ვეცადოთ, რომ მათგან ნიზამი გამოვიყვანოთ და ასე და ამ
გვარად ვემზადოთ, რომ გურჯი მუსულმანები ნელ-ნელა და-
ვიახლოვოთ და მასთან ისიც გავიცნათ, რომ ოდესმე რუსებ-
თან თუ ომი აგვიტყდა, მაშინ ამათგან რამდენი მეომარი ჯა-
რის კაცი გვეყოლებოდა, ან რამდენი შეიძლება რომ საერთოდ
გამოვიყვანოთ მათგანაო.

როცა ჩვენ ამათ ასე დავიმონებთ და მათ რიცხვსაც კარ-
გათ გავიცნობთ, მაშინ ჩვენ კარგად გვეცოდინება რუსებთან
ომის დაწყების თავდარიგო. მაშინ ჩვენ რუსების შიში აღარ
გვექნება, ჩვენს გურჯისტანის ადგილებს ისევე უკან დავიბრუ-
ნებთო, აქ ჩვენთვის მხოლოდ ამ მძლავრი მუსულმან ქაათ-

ველთ დამონება არის საჭირო და მათგან ომის დაწყება, თორემ სხვა ყველაფერი იქნება, ამათის დამუხლებით ჩვენ იმასაც მოვახერხებთ, რომ რუსეთის წინაშე ომში, ჩვენ საომრათ სულ ამ გურჯებს გავუშვებთ, ამათ დავაყენებთ წინ და ამათ ვაბრძოლებთ, მაინც ესენი ჩვენი შეუპოვრები არიან, არ გვემორჩილებიან, ჯარის კაცს არ იძლევიან და მის ნაცვლათ ჩვენც ეგები ამაში გამოვიყენოთ, იქნება ჩვენი თათრის ტომის ერთი კაცის სისხლიც არ დაიღვაროს, რუსეთის ქრისტიან გურჯებს ეს ჩვენი მუსულმანი გურჯები შევაწყვიტოთ, მათ ღვარონ სისხლი და ჩვენც მათის ძალით დავიქიროთ მთელი გურჯისტანიო. ამათი ასე მოწყობა, დამუხლება და გურჯებთან ომი და შეწყვეტა ერთის მხრით რუსებსაც ესიამოვნებათ, რადგანაც მათ კერძოდ იციან ის გარემოება, რომ ეს გურჯი მუსულმანები ჩვენ არ გვემორჩილებიანო.

ოსმალეთის მთავრობა ქართველ მაჰმადიანებს სულიერად მოკვლას უპირებდა. ისეთი ხალხი, როგორც გურჯები, — ქართველები იყვნენ, ოსმალეთსბერი არ ჰყვანდა. ბრძოლაში ქართველი მაჰმადიანები ნაქებნი იყვნენ და სამაგალითონი. ქართველ მაჰმადიანთ ქება-დიდება და ნამეტურ ქობულეთელ აქარლებისა მთელს ოსმალეთის სახელმწიფოში იყო მოფენილი. ყველგან ქებით მოიხსენებდნენ ქართველ მუსულმანებს, ყველგან აქებდნენ ამათ ბრძოლას ომში. ერთი სიტყვით ქართველი მუსულმანები სამაგალითონი იყვნენ ყველას წინაშე, თვით სულთანმაც კარგათ იცოდა ამათი ასეთი გმირული ვაჟკაცობა.

ქართველი მაჰმადიანები ასეთ გმირობის ქებას გარეშე, ქებულ იყვნენ სხვა მხრითაც. ეს სხვა მხარე იყო მათი სილამაზე, სიკეკლუცე და ახოვნება, რაისა გამო საქართველოსმუსულმანთაგან ეწოდა: — „მშვენიერი ბალი“ ანუ „გულისტანი“ ასე და ამგვარად, ოსმალოს მთავრობას, აღრიდანვე ჰქონდა სურვილი, რომ ასეთი გმირი და მასთან ლამაზი ხალხის შვილნი ჯარში გაეყვანათ, მაგრამ ეს მათ ერთობ უძნელდებოდათ.

ამის შესახები პირველი ამათი ცდა და ბრძანება ჯართველ მაჰმადიანებს ეუწყათ 1730 წ., მაგრამ არა იქმნა-რა. ვერ მოახერხეს გაყვანა, მეორეთ ეუწყათ 1740 წ., მაინც არა იქმნა-რა, მესამდ ეუწყათ 1770 წ. მაინც ვერ მოახერხეს. ეუწყათ კიდევ 1781 წელს, მაგრამ არც ახლა ეშველათ რა. ოსმალოს მთავრობა ამაზედ დიდათ მეცადინეობდა, მაგრამ ამაოდ. დიდის ამბოხების გამო 1815 წ. თავი მოსკრეს სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილს და მის მომხრეთ, იმავე წელს არზრუმის ფაშამ ახალციხის შერიფ-ფაშა ჯაყელ-ათაბაგი არზრუმს მიიტყუილა და იქ 1816 წ. თავი მოსკრა. ამათ მოსკობის შემდეგ მათ ჯართველ მაჰმადიანებს დაყუევებით მიმართეს და სთხოვეს ჯარში გასვლა, მაგრამ მაინც არა ეშველათ-რა ოსმალთ. ასევე ემუდარენ 1827 წელს, მაგრამ არც ეხლა იქმნა რამე, ჯართველი მაჰმადიანები ყოველთვის ასეთ პასუხებს აძლევდენ.

გურჯი ჯართველი მუსულმანები ჯარში სამსახურისათვის ვერ გამოვალთ ჩვენ ამას ჩვეული არა ვართ, ვერც ოსმალეთის ქვეყნებში წამოვალთ, ჩვენი გურჯისტანის იქით ჩვენ ვერსად ვერ წავალთ, სხვაგან როცა გნებავთ, თუ საკირო ვიქმნეთ ომში, დაგვიძახეთ-და ჩვენ მაშინვე მზათ ვართ, გამოვალთ საომრად, ხოლო ჯარში ყოფნა ჩვენი საქმე არ არის.

ასეთ პასუხებს ესენი პირველ მოთხოვნის დროდანვე აძლევდენ. ამიტომაც იყო, რომ ოსმალოს მთავრობამ რაკი ამ ჯარის კაცის გაყვანით ვერ მოახერხა მათი დამდაბლება, მის გამო მათ ნელ-ნელა, დაყუევებით, თითო-ოროლა, კომლს შესყიდვით გარდასახლება დაუწყო. 1730 წლიდან ოსმალეთის უმორეს ქვეყნებში. ასე შესყიდვის გარეშე, ისინი ზოგი გურჯ-ჯართველ მუსულმანებს შარსაც უდებდენ, ამის საშუალებით რამე ბოროტებას და ლალატს სწამებდენ და მის გამო სასჯელათ მათ ასახლებდენ ოსმალეთში და მის საშუალებით შლიდენ და სპობდენ ჯართველ მაჰმადიანთ ცხოვრების გმირულს ძალას.

ახალციხის რუსთაგან აღების 1878 წლის შემდეგ კი ოსმალეთის მთავრობამ გადასწყვიტა მკაცრად, რომ ჩვენ, რაც უნდა დაგვემართოს, მაინც გურჯები უნდა გავტეხოთ და ჯარის კაცნი კი მათგან უნდა გამოვიყვანოთო. 1830 წ. ამისთვის დაიწყეს მეცადინეობა, მაგრამ მკაცრათ ბრძანების განცხადებას კი ვერა ბედავდნენ, რადგანაც მკაცრს განცხადებას უეჭველია ქართველ მაჰმადიანთ აჯანყებაც მოჰყვებოდა, როგორც იქმნა მთავრობამ მოახერხა და 1840 წ. გამოუცხადა ბრძანება, რომ გურჯები ჯარში უნდა გამოხეიდეთო, თუ არ გამოხვალთ, მაშინ ჩვენ სისხლს დაგლვრით და ამიტომ ნუ იზამთ ამას, უარს ნუ იტყვითო.

ქართველმა მაჰმადიანებმა მაინც უარი შეუთვალეს და აქარელ-ქობულეთლებთაგან ისიც ეუწყათ, რომ ჩვენ ჯარში არ გამოვალთ სამსახურისათვისო. თუ ჩვენს წინადადებას შეისმენთ ხომ კარგი, თუ არა და როგორც გერჩიოთ ისე ქენით, მობრძანდით, დაიწყეთ ომი და ჩვენც აქდაგხვთებითო. გეუწყათ, რომ ჩვენ ჯარში სამსახურისთვის არ გამოვალთო. ასეთი პასუხის შეთვლის შედეგი აქარლებმა კარგად იცოდნენ და ამიტომ ამ დღიდან ისინი საწინააღმდეგო ქადაგებასაც მიეცნენ და თან იარაღით სამზადისს. ამ სამზადისში რასაკვირველია ქართველი ბეგებიც იღებდნენ მონაწილეობას.

ზეპირი ცნობებია დაშთენილი, რომ ქობულეთელი და აქარლები რომ არ ყოფილიყვნენ, მაშინ იქმნება ოსმალეთის მთავრობას ქართველი მაჰმადიანები როგორმე დაემორჩილებინა და ამათგან თუ არა იქმნება სხვა კუთხის ქართველ მაჰმადიანთ შვილების გაყვანა შესძლებოდაო, მაგრამ ვერ ახერხებდნენ ამას, რადგანაც მათ ქობულეთლები და აქარლები მკაცრად ებრძოდნენ და მასთანავე მთელს სამუსულმანო საქართველოში კაცებს გზავნიდნენ და ხალხს დარიგებას აძლევდნენ თუ ესენი როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ და მთავრობისათვის რა პასუხი უნდა მიეცათო. ამიტომაც ოსმალთს მთავრობას ამ განზრახვის შესრულება ძლიერ უძნელდებოდაო.

მეტი გზა აღარ ჰქონდა ოსმალოს მთავრობას. მათ გადასწყვიტეს ქართველ მაჰმადიანებთან შებმა და ჯარის კაცთა ძალით გაყვანა, თუ ნებით არ გამოხვალთ მაშინ ომი უსათუოდ მოხდება, ძალით დაგიმორჩილებთ და მერე ცუდს დღესაც დაგაყენებთო. ასეთის ბრძანების წინაშე არც აქარლებს ეძინათ, რასაც ესენი იზამდენ, სხვა ქართველ მაჰმადიანებიც ისე მოიქცეოდნენ. პირველათ მათ უნდა მიეცათ ომის მოძახილი (სიგნალი) დანარჩენთათვის. ორსავე მხარეს აზვირთდა საქმე და ომის დაწყებამაც თავი იჩინა, ამასობაში მოახლოვდა 1844 წ.

„ნიჭამის“ ბარდმოცემის ამბავი.

ამ დრომდის აქარელნი მოემზადნენ მძლავრად, შეკრიბეს მეომარნი, მასთან დიდი ძალი იარაღი, აირჩიეს მოწინავე პირნი და ამათ წინამძღოლნი ჰაჯი ასან ბეგი ბეჟანიძე, სოფ. ზენდიდელი, დეეძეები აგარიდამ, სოფ. ორწოლამ-ალიქ ოღლი შარვაშიძე, სოფ. ძენწმანიდან-ხეირულა ბეგ ჯაყელი და ასევე სხვანიც. ამათ იწყეს ხალხის სამზადისი, ციხეების გამაგრება და საქმე ისე მოეწყო, რომ 1845 წ. აქარაში ოსმალოს ჯარი შემოვიდა. ამათ ბრძოლა ასტეხეს, მაგრამ კერა ქნეს რა, აქარლებმა დაამარცხეს და გარეკეს. ამავე წელს მეორედ მოვიდა ჯარი, აქარლები ვიწრო გზებში უსათრთებოდნენ, კლდეებს ანგრევ-არღვევდნენ და მით უხოცავდნენ ოსმალთ ჯარს, მეორედ მოსული ჯარიც დაამარცხეს და განდევნეს. იმავე წლის ბოლოს მესამედ გამოგზავნეს დიდძალი ჯარი დიდრონის ზარბაზნებით, ოსმალოდან ოცი ათასი ჯარისკაცი ყოფილა გამოგზავნილი. ამათ შეერთებიან არზრუმის და ჰაიაზეთის ფაშები თავიანთ ჯარის კაცებით, ასესულ 40 ათასი ყოფილა. აქარლებმა ეს ამოდლოა ჯარის კაცნიც დაამარცხეს და ერთ ალაგას გააჩერეს. ოსმალთ ომს თავი დაანებეს და მიმართეს შინათ გამცემ კაცების მოძებნას, ამათ მალე იშოვნეს ერთი თანამომხრე, ეს იყო სოფ. ძენწმანელი ხეირულა ბეგ ჯაყელი, რომელმაც გასცა თავის ამხანაგები და მთელი აქარა. ამან ყოველივე ასწავლა ოსმალთ და საქმე ისე

მოეწყო, რომ ოსმალთ ადვილათ და მოტყუებით დაიმორჩილეს აქარელნი.

დამორჩილების შემდეგ, მეთაური პატიმარ ჰყვეს, ზოგთ თა ვი მოჰკვეთეს, ზოგიც სტამბოლში გაგზავნეს. ამის შემდეგ ყოველივე ციხე-კოშკნი და საომარი ძალა აქარლებისა მიწაზედ გაასწორეს, ყოველივე მოსპეს და დაიმორჩილეს. ამ დამორჩილების დროს. ხეირულა ბეგიც ხალხს აწყენარებდა, რომ დაწყენარდით, არაფერი იქნება, არც ჯარისკაცთ წაიყვანს, არც ხარჯს მოგვიმატებენო. ხალხიც ერწმუნა მას და დაწყენარდა. ამის შემდეგ ოსმალთ აქარლებს ღიდი შეწუხება მიაყენეს, აჯანყებელთ მომხრენი სულ მიწასთან გაასწორეს. ამას გარდა თითო კომლს ხარჯად 25 მ. დაადეს. ამ ხარჯს შეაკეცეს ის დანახარჯიც რაც კი ოსმალთ ამ ომში დახარჯოდა და ყოველივე ეს აქარლებს დააკისრეს, რამაც იგინი ერთობ შეაწუხა და გააღატაკა.

მძლავრად დამონების და ხარჯის დაკისრების შემდეგ, აქარიდან ოსმალთს ჯარი გავიდა. ჯარის წასვლის რამდენიმე ხნის შემდეგ, ხეირულა ბეგს ლალატის გამო, ერთ ღამეს საბლში დაეცნენ აქარლები და მთელი ოჯახი ამოსწყვიტეს. გადარჩა მხოლოდ ერთი ბავშვი, რომელიც 1895 წ. ცოცხალი იყო, ეს პირი მაშინ ქელის მეჯლისის ყადი გახლდათ, ხოლო ხალხი კი მაშინ მას „ჯაშუშის“ შვილს უწოდებდით. იგი არაფერში არ იყო დამნაშავე. ზოგნი აქებდენ ამ პირს და მკაცრად სწყევლიდენ მის მამას. ამ გარემოებამ აქარელნი ღიდათ დააღონა. გული გაუტეხათ. ოსმალთს მთავრობამ ხელდახელ ჯარის თხოვნას თავი გაანება.

გავიდა რამდენიმე ხანი და 1850 წელს კი მთავრობამ განუცხადა მკაცრი ბრძანება ჯარის გაყვანის გამო. 1851 წ. აქარელნი ამ ბრძანების წინააღმდეგ მკაცრად აჯანყდენ, მაგრამ დადინჯებულ იქნენ იმ გარემოებისაგან, რომ ამ დროს რუსთა და ოსმალთ ომის ხმები ისმოდა და ამიტომ მეტი გზა არ ჰქონდათ, როგორც მუსულმანებს ისლამის პატივისცემის

გამო ხმა უნდა გაეკმინდათ და გიაურთ საწინააღმდეგოთ ბრძოლაში მთავრობისათვის მხარი უნდა მიეცათ მათგან ჯარის კაცი უნდა გასულიყო, ამასვე უბრძანებდენ მათ სჯულის თავი კაცები.

ასე და ამ გვარად, ქართველ მაჰმადიანთაგან პირველად ჯარის კაცნი სამსახურში 1852 წ. გავიდნენ. ჯარის კაცთ ოსმალთს სხვა და სხვა ქალაქებში გზავნიდენ სამხედრო სწავლის მისაღებათ და სამსახურისათვის. ამ გარემოებამ შეუწყო ხელი და მათში ოსმალურის ენის სწავლებამაც იწყო გავრცელება. ჯარის კაცნი იქ ოსმალურს სწავლობდენ და მერე შინ მოსული ამ ენასაც ესენი ავრცელებდენ, თორემ მინამ აქარაში და სხვაგანაც ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართულ ენის ალაგს ოსმალური ენა აღვილად ვერ იკავებდა ყველგან. ოსმალური მძიმეთ ვრცელდებოდა, ამ გარემოებით კი ქართველ მაჰმადიანებში ოსმალური ენის გავრცელების საქმე ერთობ გაადვილდა.

ასეთი ფიქრი აქვდა ოსმალთს მთავრობას საქართველოს აღების შესახებ. ასე ფიქრობდნენ იგინი და ამიტომ მათ ქართველ მაჰმადიანებს ერთის მხრით ოსტატურის შეპარვით აპუხლებდნენ, ნელ-ნელა თავიანთ სახელმწიფო წესებიც შეჭკონდათ და მეორეს მხრით მათში გზავნიდნენ აუარებელს მქადაგებლებს და სჯულის სახით ჰქადაგებდნენ რუსეთის წინა აღმდეგ აზრებს, ნამეტურ გიაურ გურჯისტანის წინააღმდეგ, მათ დასაჭერად სისხლის დაღვრას და სხვაც ამ გვარნი, რაც იქნებოდა მუსულმან კაცისათვის დიდი ცხოვნების საქმე, თუ ამას ესენი იზავდნენ და მით დაიხსნიდნენ ამ ჯერვ გიაურ გურჯებს ცუდის სჯულიდამ. ოსმალთ პროპაგანდისტები ეტყოდნენ ხოლმე ქართველებს ასე:

«ძმა ძმისთვისაო, თქვენ მუსულმანები ხართ, თქვენი ძმები არიან გიუარ გურჯები, ამიტომ თქვენ ყველამ თავი უნდა გადასდოთ, სისხლი დაღვაროთ, რათა მით დაიხსნათ ეს გიაურ გურჯისტანი და თქვენი ძმებიო, იგინი გამოიყვა-

ნოთ გიჟურ შემკდარის სჯულიდამ, კაი გზაზედ დააყენოთ და მით დაიხსნათ მათი სულელები ჯოჯოხეთურის ტანჯვისაგანაო. თქვენ თუ ამისთვის დაიხოცებით, მაშინ თქვენ ყველანი პირდაპირ ჯეენეთში წახვალთ და იქ იცხოვრებთ ისლამით ერთად ჩვენ დიდს მოციქულებთანაო“. ოსმალთა მღვთის მეტყველ ზაფიზებს დღე და ღამე ასეთი ქადაგება აქენდათ გაპართული და რაც შეიძლება ესენი სცდილობდნენ იმას, რომ ქრისტიან ქართველები სასტიკათ შეეძულებინათ მუსულმან გურჯებისათვის, რომ ამათ ომის დროს ერთმანეთი არ გახსენებოდათ და მით არ შერიგებულიყვნენ ერთათ. ასეთ შეძულების დათესვის ვალის გადახდა ამ სასულიერო წოდებამ იღო თავს ოსმალოს მთავრობის წინაშე, ამათ დაარწმუნეს იგინი, ასე, რომ თქვენ ფიქრი ნუ გაქვთ გურჯების, ჩვენ მათ გიჟურ გურჯებს ისე შევაძულებთ, ისე გადავამტერებთ მათ, რომ გონი იგინი მათ სისხლის დაღვრასაც კი ნატრობდნენო. ესენი იმასაც კი ასმენდნენ, რომ ომში გიჟურ გურჯის სისხლიც კი რომ დალიოთ, ისიც კი ცხონება იქნება მუსულმანი კაცისათვისო. ასეთ ქადაგების ნაყოფს მეც მოვესწარ და 1892 წ. აი რა გავიგონე აქარაში. ჩემის ყურით.

მე ვიყავ ჩამომხტარი აქარ წყალთან, სადაც ქოროხი ერთვის აქარ წყალს და რასაც ქართულიად შესართავი ეწოდება. აქ იყო ფოსტა და არსებობდა რუსის ფეხოსან და ცხენოსან ზაფთიების გამგეობა, ამათ ჰყვანდათ უფროსად ლუკა ანდლულაძე, ამასთან ვიყავ ჩამომხტარი, მე დილით ძალიან ადრე ვდგებოდი; რადგანაც მაჰმადიანთ სოფლებში ვმგზავრობდი, ერთ დილით, სადაც მე მეძინა, იქ იმ საძილე ოთახის აკოშკის წინ ისხდნენ რამდენიმე აქარელ ახალგაზრდა ზაფთიები და მათ ერთი ხნიერი ზავთია ქათამაძე აი რას ელაპარაკებოდა, ნუ დაივიწყებთ ამასაც, რომ ამ ქობულეთელ ზავთიას რუსის თეთრი ვერცხლის მენდალიც აქენდა აო ვიცი რისთვის კი მიცემული. აი მისი სიტყვები. რაც სულ თითო-თითოდ აეკრიფე.

ჩვენში იტყოდნენ, რომ ომში გიაურის სისხლის დაღვევა მუსულმან კაცისათვის კაი არისო. რუსებმა რომ ეს ქვეყანა აიღეს, მის ზერე მაქახელში უჩასტკა გააკეთეს და რუსის ნაჩაღნიკი დასვეს, იმას ზავთიებათ დაუნიშნეს გიაურ ოსები, ეს მოსული გიაურ ოსები დიდი შეითნები იყვნენ, ერთ ღამეს. აქ, აქარ წყალზედ ამბავი მოვიდა, რომ მაქახელში ოსი ზავთია მოკლესო. იმ ღამესვე გაგვეზავნეს აქედან იმ მოკლული ოსის საპატრონოდ და მკვლელების დასაქერად, გათენება იყო, რომ ჩვენ მივედიო სადაც ის გიაურ ოსი ევდო, ის იყო, ახლად მომკვდარიყო და ყელიდამ ნელა სისხლი კიდევ გადმოსდიოდა. ანასუნი გიაურს, მე მივედი, წყაროსავებ მომდინარე სისხლს ხელი შევეშვირე, დავლიე ერთი მუჟა სისხლი და ვსტკვი ჩვენი ძველების სიტყვისამებრ: მელირსა გიაურის სისხლის დაღვევაო“.

მე გადავსძახე: სტყუი შენ, ისლამი და მუჰამედი მაჟასარ გასწავლისთ. ეგ მოგონილია ურიგო და უსწავლელი ხოჯიებისა და მოღებისაგან, რომელთაც იქნება ისლამის არაფერი ესმით. იგი ამით შეკრთა. ერთმა ზავთიამ მე ამაზედ მადლობაც მითხრა.

მე ეს აქ იმიტომ მოვიყვანე, რომ ქართველ მაჰმადიანებმა იცოდნენ, თუ ოსმალი როგორ აძულებდნენ ქართველ ქრისტიანებს ქართველ მუსულმანებს და ან ესენი ვისის ხელლებით ფიქრობდნენ თვისის სახელმწიფო სამტრაო ეკლის ამოგლეჯას ძირიან ფესვიანად. სასულიერო წოდებისაგან მთავრობა ასეთ შეძლების საქმეს პირველ გამარჯვებათ სთვლიდა და მიტომ ამისთვის იგინი კაი ფულსაც ხარჯავდნენ. ქართველ მაჰმადიანთ ასეთი შეხედულების საქმენი ოსმალოს მთავრობას მუდამ დღე მისდიოდა და ამით მათი თავი კაცებიც დაიმედებულებიც იყვნენ რომ ჩვენსა და რუსთა შორის ომი მოხდეს, მაშინ ჩვენ პირველ ომშივე წინ ჩვენს გურჯ მუსულმანებს დავაყენებთ და ჩვენ ყოველთვის მათის სისხლით ავიღებთ, ჩვენი ერთი თაარის სისხლიც არ დააღვრება იქაო.

ამაზენდ ოსმალნი ცხადლივ იყვენენ დარწმუნებულნი, ის იკოდნენ, რომ დიახ, ქართველ მუსულმანებს ქართველ ქრისტიანები სძულდათ, სძულდათ ისე, რომ თვით სიტყვა ქართველებიც კი საძრახისად და საგმობლად შიანდათ და ესენი მიტომ მათ არას დროსაც არ მიუახლოვდებოდნენ და მათში ყოველთვის დიდი მტრობა იქნებოდა დათესილი.

რაკი ოსმალოს მთავრობის მეთაურმა კაცებმა გურჯების ასეთი გარემოება და პირობები კარგად შეიტყეს, მერე კი თქვეს, რომ ეხლა კი გურჯისტანი ჩვენიაო. ჩვენი გურჯი მუსულმანების მკლავით და სისხლით მთელს გურჯისტანს ავიღებთ, რუსებს ყოველივეს ჩვენს ადგილებს ისე წაეართმევთ, რომ ამ გურჯების მეტი იქ სხვა სისხლი არ დაიღვრებაო. რაკი ოსმალოს მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანები ასეთ ერთგულ მუსულმანებათ მიიღეს, ამიტომ მათ გადასწყვიტეს ამათგან ნიზამის გაყვანა და ზოგი რამ ხარჯის მომატებაც. ამასაც იგინი მალე მოესწრნენ და 1843 წელს ამის განცხადება და რძანება მათში გამოაცხადეს კიდევ, რომ 1844 წ. ხარჯი დამატებით უნდა გვაძლიოთ და ჯარის კაცნიც მოგვცეთ, რომ მათ იარაღის ხმარება ჩვენებურად ვასწავლოთო ესეთი ბრძანება ქართველ მაჰმადიანებს დიდათ ეწყინათ, ნამეტურ ამის წინააღმდეგნი გახდნენ ქობულეთელნი და აქარელნი. ესენი დაირაზმნენ ბრძანების წინააღმდეგ. შეადგინეს მოწინააღმდეგეთ დიდი დასი, ამ დასის წევრთა შრომით დაიწყეს მთელს სამუსულმანო საქართველოში პროპაგანდა, რომ ოსმალოს მთავრობის ბრძანებას ნუ დავემორჩილებითო. ნურც ხარჯის მომატებას დავიკისრებთ და ნურც ჯარის კაცთ მივსცემთო, ერთის სიტყვით ჩვენ ამისთვის ისე უნდა ვეწინააღმდეგოთ, რომ თუ საჭირო იქნება ომიც კი უნდა გავმართოთ, სისხლი დავღვაროთ და მთავრობას კი არ მოუხაროთ კისერიო. ხალხი თანხმა იყო ამისი, ყველა აძლევდა წინააღმდეგობის პირობას.

მთავრობა ნელ-ნელა ბრძანების სისრულეში ზოყვანის

აღსრულებას თხოულობდა, ქართველ მაჰმადიანები კი ამას არ ეპოებოდნენ და ნამეტურ ქობულეთელნი და აქარლები მკაცრი წინააღმდეგნი იყვნენ. ამათ გაუცხადეს მთავრობას, რომ ჩვენ თქვენის ნებით არ დაგემორჩილებით, არც ჯარის კაცთ მოგცემთ და არც ხარჯს დავიმეტებთო. მოძანდით თუ გნებამთ, შეგვებით და თუ გაიტანთ რამეს, მაშინ იგი ძალით წაიღეთო. ესეთი უჯიათობა ქობულეთელ-აქარლების არ იყო კაი საქმე, მაგრამ რას იზამდენ, რაკი დალოლიებით ვერა გაიყვანეს რა, რაკი თხოვნით და ბრძანებით არა გამოვიდა რა, ახლა მთავრობას მახელილი უნდა ეხმარა და ამის ძალით უნდა დაემორჩილებინა თვის ჰქვეშევრდომი ქართველ მუსულმანები. ამიტომ ოსმალოს მთავრობამ 1844 წ. აქარა ქობულეთში ჯარი გამოგზავნა და ამათის ძალით აპირებდა მათ დამორჩილებას, აქარა ქობულეთელნი არც ამ გარამოებას შეუშინდენ, ესენი შეგროვდენ აქარაში და მთავრობის ჯარს ომი დაუწყეს, პირველად მოსული ჯარი ამათ ადვილათ გააქციეს, უმეტეს ნაწილი კი გაწყვიტეს. ამის ამბავი სულთანს მწუხარებით მოახსენეს, რამაც სულთანი დიდათ გააბრაზა.

საქმემ სახუმრო სახე მიიღო, სულთანი და მისი თავი კაცები ფიქრობდენ, ალბათ აქარლებს თავიანთი მოძმე გაიური გურჯები შევლიან, ან რუსები აქვებენ ჩვენ წინააღმდეგ და ვინ იცის. ბოლოს იქმნება შეიერთონ კიდევცაო, ამიტომ ფიცხელი განკარგულება მოახდინეს და აუარებელი ჯარი გამოგზავნეს აქარის დასამორჩილებლად, მაგრამ არც ამით იქმნა რამე. აქარლებმა ამ ჯარის გამოგზავნა წინათვე შეიტყვეს, მათ იცოდენ თუ ეს ჯარი აქარაში საიღამ შევიდოდა, მაშინ იქ გზები არ იყო, სულ ციკაბ კლდეებს შუა უნდა ევლო ჯარს და ისიც ფეხით, რადგანაც ცხენის გზები არ იყო და აქარლებიც მიტომაც არ აკეთებდენ გზებს, რომ აქ მტერი ადვილად არ შემოგვეპაროს. ესენი ჩაუსხდენ ვიწრო გზებში იქ განამზადეს კლდეები მოსარღვევათ, როგორც

ოსმალოს ჯარმა დაიწყო დენა, მაშინ ამათ გზებზედ კლდეები მოარღვიეს და ოსმალოთ ჯარი გაუწყვიტეს, რაც დარჩა იმათაც თოფის სროლით დაუწყეს ბრძოლა და მრავლად დახოცეს, ვინც დარჩა ისინიც გააქციეს უკან. ამ დამარცხების ამბავმა სულთანნი და მისი დიდი კაცები უფრო გააბრაზა, მათ აღარ იცოდნენ რა ექმნათ, მაშინ აქარა-ქობულეთი თითქმის ხელიდამ წასულათ ჩასთვალეს, ამიტომ გამოსცეს ახალი ფირმანი.

„ნიჰამის“ ამბის მეორე ვარიანტი.

ამ ფირმანის ძალით აქარაში გამოიგზავნა 20,000 ათასი კარგი ჯარის კაცი, მასთან არზრუმის და სხვათა ფაშეასაც მოუვიდათ ბრძანება, რომ თქვენ თქვენის ჯარით ამ ჯარს შეუერთდით, წადით აქარაში, წინააღმდეგნი დააწნარეთ, დამნაშავენი დასაჯეთ ისე, როგორც გერჩიოთ, მეთაურებს თავები დასქერით და ყოველივე მათი ქონება აიკელით და ცეცხლს მიეცით. კარგად შეიტყუეთ და გამოიძიეთ, რომ მაგ ამბოხებაში ახმედ ფაშის შვილები და ნათესავები ხომ არ ურევიათ. ან ქობულეთის ბეგები თავდგირიძენი, ან ბათუმის სანჯაყ ბეგებიო. ჯარი მალე მოვიდა, როგორც იქმნა ესენი ზარბაზნებით შეესიენ აქარას, მალე დაიწყეს ომი, მაგრამ ოსმალნი ვერას აწყობდენ, ივინი ძლეულ იქმნენ მძლავრად, საქმე სამარცხვინოდ თავდებოდა. ქართველ მაჰმადიანთ მეომრებს მეთაურობდენ აქარის და ქობულსთის ბეგები და მათ შორის უფროსი მეთაურთ თავგამოდებული იყვენ ჰაჯი ასან ბეგ ბეჟანიძე, სოფ. ზენდიდელი, სოფელ აგარიდან დევადებები, სოფ. ორკოდამ ალიქოდლ შარვაშიძე და მრავალიც სხვანი. ამათ უღალატა და გასცა ოსმალებს მათმა ამ ხანავმა სოფ. ძენწმანელმა ხეირულა ბეგ ჯაყელმა.

გამცემმა ოსმალთ ყოველთვე საიღუმლოება ასწავლა, ამის შემდეგ აქარლების დაპარცხება და დამონებაც მალე მოხდა თურმე, ოსმალთ ყოველივე დაიმორჩილეს, ყოველივე დაამუხლეს, გამოძიებით იპოვნეს ყველა მეთაური ამ დიდის ამბოხების, ზოგს მათგანს თავი მოჰკვეთეს, ზოგი სხვა

გვარ დასაჯეს, ერთის სიტყვით სულთანის ბრძანება ყოველივე აღასრულეს და აქარელთაც პირობა ჩამოართვეს, რომ დღეის შემდეგ ჩვენ ოსმალთ წინააღმდეგ ხმას არ ამოვიღებთო, ჯარის კაცთაც მოგცემთ და ხარჯსაც მივიმატებთო, თქმულება არის, რომ ზოგი დამნაშავენი სტამბოლში გაგზავნესო. საქმის გათავების შემდეგ ჯარი გაბრუნდა უკან და მთელ ქართველ მაჰმადიანებს ახალი მართველნი დაუნიშნეს და ქართველებთან აღარც ფაშას ენდობოდენ და არც ბეგსაო. პირველად ოსმალთა კომლსა წელიწადში გადასახადათ 25 მ. დაადესო, მერე ამ ფულს მიუმატეს ის ზარალი და ხარჯიც, რაც წათ ომის დროს მოსვლოდათო. ასეთმა ღიღმა ხარჯმა ხალხი ძრიელ შეაწუხაო.

ხალხი ყველა გაქირების და უძღურების მიზეზათ გამცემ ჯაყელს სთვლიდა, ეს სულ მისის წყალობით მოგვივიდაო. ეს სულ მისი ბრალიაო, მისის წყალობით ჩავვარდით ამ დღეშიო, მისის გაცემით მოგვიკლეს ჩვენ ჩვენი ერთგული მოწინავე კაცებიო. ამიტომ იგი ჩვენის ხელისაგან სიკვდილათ უნდა იქმნეს განკითხულიო. ამისთვის მალე ამოარჩიეს კაცები, ერთ ღამეს დაეცნენ გამცემის სახლს და იქამოწყვიტეს სამი კომლი ჯაყელების გვარის წევრნი. მათში გადარჩა თურმე ერთი მცარე პატარა ყმაწვილი, რომელიც ჩემს ყოფნის დროსაც 1892 წ. ცოცხალი იყო და მსახურებდა დაბა ქედის „მეჯლიშ ყადათ“. მაშინაც კი ამ ჯაყელის გვარის ყადს ხალხი გამცემ ჯაშუშის შვილს უწოდებდენ. გამცემთა შესახებ ბევრს რამე ავს ლაპარაკობდენ, ისიც კი სთქვს რომ ჩვენი ღალატის შემდეგ თვით ჯაყელებიც ისე ამოწყდენ, რომ მათი სახლკარის ყოველივე გაოხრდა და გავერანდაო. მათი სახლკარიც მაჩვენეს ამის დასამტკიცებლად. დაუმატებიათ ხოლმე აქარელთ, რომ მის შემდეგ ჩვენი გული ამ ჯაყელ ყადზედაც კი არ დაწმენდილაო, თუმცა იგი არაფერშია დამნაშავეო.

„ნიჭამის“ ამბის მეორე მარინანტის ბოლო.

თქმულება არის, რომ ამ წლებამდისაც კი აქარა—ქობულ-

ლეთში ბეგიები და თვით ფაშებიც უმეტესად ქართულათა სწერდენ ერთმანეთში წერილებსაო. ოსმალოს მთავრობამ ამ გარემოებასაც მიაქცია ყურადღება და მათში ქართულს ენაზედ წერილების წერა აკრძალესო, თუმცა ქობულეთის ბეგებში ქართულად წერილების მიწერ-მოწერა სულ ვერ მოსპეს და იგინი ერთმანერთში სულ ქართულად სწერდენ წერილებსო. ამათ გვარის კაცთა ნაწერები მეც მაქვენდა, მაგალითებრ ასან ბეგი თავდგირიძის ნაწერები 1840 წ. ალიბეგ თავდგირიძის ნაწერები, სულეიძან ბეგი თავდგირიძისა, უედემ ბეგ თავდგირიძისა, ემინ ბეგ თავდგირიძისა და სხვათა ამათ გვარის წევრთა, ქობულეთის გარეშე, რომ თვით აქარის ბეგებიც 1850 წლებამდის ქართულად სწერდენ, ამას ასაბუთებს იმ კერძო წერილების ცნობები, რომელნიც აქარიდან ქართულად უწერიათ აქარის ბეგ ბეჟანიძეებს, ხალვაშებს და მრავალთაც სხვებს. ამისივე საბუთი არის, რომ თვით ახმედ ფაშის და ამის ძმების ოჯახშიაც სულ ქართულათ ჰქონიათ წერილების წერა ერთმანერთში გამართული. ამას ასაბუთებს სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილის ძის აბიდ ბეგის წერილები, რომლებიც მე მაქვს. ამათ წერის ოსტატობა არის კარგის გამოსახატავის ასუებით და მასთან კაი ქართული ენითაც ნაწერი ასე:—, „თქვენის მაღალ კეთილშობილების შატვის მცემელა ქობულეთისა და აჭარის მფლობელა სელიმ ფაშის ქე აბიდ ბეგა“. აქ საკვირველი ერთი ის არის, რომ 1840 წლებს, ქობულეთის მფლობელობაც კი ხიმშიაშვილებს ჰკავებიათ, თუმცა სანჯაყ ბეგ აბაშიძეებსაც აქმნდათ ფლობა. ამათის წერილების დიდი რიცხვი დაიკარგა 1891 წ. ზოგი მეც ვიშოვე. მათში სხვა და სხვა ქართველ ფაშების ნაწერი წერილებიც იყო, როგორც მაგალითებრ გონიალივანის გამგის მუსა ფაშა ქუონიას ნაწერი. სამწუხაროდ ამ წერილების სულ დაიფინტენ აქეთ იქით, შემრჩა მხოლოდ 15 წერილი, რომელნიც გადავეცი ქართულ ისტორიულ და გეოგრაფიულ საზოგადოებას, ამათისავე წერილების ძრიელ მრავლად დაიკარგა, ოზურგეთის სამაზრო გამგეობის არქივი-

დან, რაც მეწვრიმლებზედ იქმნა 1892 წ. ქალაქის ფასად დაყიდულნი და დახეულები 125 ფუთი ასეთის ქალაქების, ამ ქალაქების დაკარგვით დიდი მასალა დაიკარგა.

ოსმალეთს შეუსრულდა გულის წადილი, ქართველთაგან გაიყვანა ნიზამი, ჯარის კაცთა მალე დიდათ ისახელეს სამხედრო სწავლაში და იგინი საკვირველად აღმოსჩნდნენ. ამით მათ დიდათ გაითქვეს თავი, მთელს ოსმალეთში სულ ქართველ ჯარის კაცთა შნოსა და ენერგიულს სწავლაზედ ქონდათ ლაპარაკი, ამიტომ გურჯების ჯარის კაცთ ოსმალეთში ყველა დიდს პატივს სცემდა და აქებდა, ესენი სათაყვანებელი გაუხდათ თვით სამხედრო უმაღლესთ პირთ და თვით სულთანის წინაშეც შეაქვეს ქართველთა ჯარის კაცთა შნო, სწავლის ხალისი და ენერგია. ერთის სიტყვით მთელ ოსმალეთში აქამდის იქებოდნენ მხოლოდ ქართველ გვარის ფაშები და იგინი მაგალითნი იყვნენ. ყველასი, ბოლოს მათ დემატენ ეს ჯარის კაცნიც და მაშინ ხომ უფრო გაზვიადდა როგორც ქართველ ფაშების ქება-დიდება, ისევე ამ ახლად გაყვანილ ჯარის კაცთა საქმეც ისე მოეწყო, რომ გურჯების ჯარი ოსმალთს მხედრობის ასპარესზედ გახდნენ უპირველეს ხარისხის მექონ მებრძოლნი, იგინი შეიყვარა თვით სულთნამაც და აქამდის თუ ამათ საეჭვოთ სთვლიდნენ, ნიზამის გაყვანის შემდეგ-კი იგინი გაიცინეს კარგად, იგინი ჩათვალეს წმინდა მუსულმანებათ, სულთანის ერთგულად და ნამდვილ თავ-დადებულ მეგობრად, ამიტომ ამათგანვე შეადგინეს ოსმალთს სულთნის მცველი „იანიჩრების“ გუნდი-კონვოი.

ამაობაში მოახლოვდა 1854 წ. და რუსეთსა და ოსმალთს შორის ყირიმის ომიც იქმნა დაწყებული. ამ ომისთვის ოსმალთს მთავრობას დიდი იმედი ქონდა აქარელთაგან და ამიტომ იგინი თამამად ფიქრობდნენ, რომ გურჯისტანის მხრით რუსნი ჩვენ ვერას დაგვაკლებენ; იქნება 1828 წელს წართმეული ადგილებიც წაერთვათ, რადგანაც აქარლები და მთლად გურჯები ასეთი მხნე ერთგული მეგობრები არიან

ჩვენია, მოახლოდა დრო, გაიმართა ომი. ამ ომში საქართველოს კუთხისაკენაც რასაკვირველია დროით დაიწყეს და როგორც ფიქრობდა მთავრობა აღრიდგანვე ომის დაწყებისათანავე წინ სულ ქართველ მაჰმადიანები გამოსქიმეს, რომელთაც ფაშებთან ქართველებიც დაუნიშნეს, როგორც მუშირ(?) ფაშა, ქერიმ (?) ფაშა, რეშიდ ფაშა ღუმბაძე, ჰასან ფაშა თავდგირიძე, ქობულეთისა, ზანათ? პუსტაფა ფაშა, სელიმ ფაშა აქარელი. ამათ გარდა თათრის ტომის ფაშებიც მრავლად იყვნენ. ამათშივე იყო დანიშნული ახმედ ფაშის შვილი შერიფ ბეგი. ამათშივე აღმოსჩნდა დათა გურიელი, გურული ქრისტიანი რომელიც რუსეთის მთავრობას და მხედრობას მძლავრათ მტრობდა და ებრძოდა. ასევე ამ ომში მონაწილეობას იღებდნენ თითქმის ყველა ქართველთ ბეგები და მათან თელი სამუსულმანო საქართველოს გურჯები. ამ ომში ყველა ქართველ ბეგს და ჯარის კაცთ დიდი ერთგულება ჰქონიად ოსმალოს მთავრობის, მათ დიდი მორჩილება აღმოიჩინეს.

ამის ცნობაც არის, რომ ზოგს ბეგს და ჯარის კაცსაც სურვებია რუსების გამარჯვება და საქართველოსთან დაკავშირება, მაგრამ ასეთი პირნი აბა როგორ რას იტყოდნენ და რას იზავდნენ, ასევე თურმე იმედი ჰქონდა შერიფ ბეგსაც, რომ იქნება მეღირსოს და ჩვენი დაჩაგრული და ოსმალოსაგან ყაჩაღათ ქცეული ქართველობაც დაუკავშირდეს თავის მოძმე საქართველოს, შერიფ ბეგი სწერს: „ამ ბედნიერებას სულთ და გულთ ვეძებდა, მაგრამ სამწუხარათ ომი მარცხით გათავდა, რუსეთმა საქართველოს მხრით ოსმალოს გენაფერე წაართვის, 1828 წ. დაშგებული შეცდომა ჯერც ესლა გაასწორეს“, თუმცა უმაღლეს მთავრობას და ნამეტურ კავკასიის მთავარ მართველს ამის წადილი კი დიდი ქონდა და იმედოვნებდნენ, რომ ახლა კი ძველ საქართველოს აღგილებს ოსმალეთს ჩამოვართმევთ და საქართველოს გავაერთიანებთო.

ამ დროის მთავარმართებელი მძლავრად ეძიებდა საქართველოს საზღვრების იმ მიჯნეს, რაც ოსმალეთს ეკავა ხელში. რუსთაგან საქართველოს ადგილების დაბრუნება კი არა და კინალამ ოსმალს ჯარმა იმერეთი აიღო, ჯარი ქუთაისაც მოახლოვდა. ქუთაისი დაცალეს, თვით გემნაზიაც კი დახურეს და მოწაფეები თფილისის გემნაზიაში გადმოიყვანეს, მცირე ხნის შემდეგ თფილისიც კი შიშში ჩავარდა და რუსეთის მთავრობა თფილისიდან გადასვლას აპირებდა კავკაზში, ყველა სამხედრო სამართველო და შტაბიც გადაჰქონდათ და მთელს კავკასიას ხელიდამ წასულათ სთვლიდენ. თუმცა რუსეთის მთავრობა ბოლოს ამას კი არ დასთმობდა, არას ღონის ძიებით, და ყოველივეს უკან დაიბრუნებდა. როგორც იქმნა, ომის შესახებ მორიგებაზედ ლაპარაკი ჩამოვარდა, ომიც მალე შეაჩერეს, ოსმალეთს კვლად შერჩა ყველა ის საქართველოს ადგილები რაც მათ 1627 წ. დაიპყრეს. ამ გარემოებისაგან ბევრი ქართველი დარჩა გულ ნაკლულად, ნამეტურ ისინი, ვინც სამცხე-საათაბაგოს ესტორია იცოდენ, ისიც თუ ეს კუთხე რა სისხლის ღვრით დაიმორჩილა ოსმალეთმა. †

აქარაში მრავალთაგან გამიგონია, რომ 1855 წ. ომში, ანუ ომიანობის დროს, ქართველ მაჰმადიანებმა რუსეთის წინააღმდეგ, ოსმალს ჯარში ჩინებულად იომესო. ამათ ისე ისახელეს თავი, რომ თსმალს მთავრობა გაკვირვებული იყო მასზედ და აღარ იცოდნენ თუ ქართველებისათვის მადლობა როგორ გადაეხდნათო. ამ ომის დღიდან ოსმალს მთავრობამ ქართველებზედ თვისი შეხედულება შეიცვალეს და იგინი თვის ერთგულებათ ჩათვალესო, ამ დღიდან ოსმალს მთავრობამ ქართველ ფაშებს დაუწყო დაწინაურება, დიდი ადგილების მიცემა, დიდი ჯამაგირის და მასთან კაი ნიშნების, (ორდენი.) რაც აღარავისთვის იყო უცხო, რადგანაც ქართველთ ფაშებმა ამის ღირსება ცხადათ დაამტკიოესო. ამ დროდან სულთანს სულით და გულით ეძებდა თვის აღიუტანტად და

უფროს ფაშებათ და ვეზირებათ ქართველებსაო. ამას გარდა ოსმალოს მთავრობა თვით ჯარის კაცებსაც კი აქცევდა ყურადღებას და ბევრს საჩუქრებსაც აძლევდა, მასთან საქმიანად აწინაურებდაო. ქართველ მაჰმადიანებაც რასაკვირველია ამის გამო ოსმალოს მთავრობის დიდი მადლობელნი იყვნენ და ამიერიდან ყოველს მათს ბრძანებას სიამოვნებით ასრულებდნო. იმ დღიდან ოსმალოს ოვალში ჩვენ გამოვსჩნდით, მეტად ისეთ ერთგულ ისლამის მექონ თათრებათა, მათის ტახტის ისეთ ერთგულათა, რომელთა მსგავსნიც თვით თავიან თათრებშიაც არ ვგულებოდითო. ამიტომ იგინი ჩვენ ცხოვრებას გვიშადაფათებდნენ, ჩვენც მათს ყოველს დავალებას სიამოვნებით ვასრულებდითო. ეს ბევრმა მიაგმო ასე.

ეხლა ჩვენ აქ ნოვიყვანთ იმასაც, თუ ოსმალოს მთავრობა 1856 წლის შემდეგ ქართველ მაჰმადიანებს რას ავალებდა. ეს დავალება ტყუილი არავის ეგონოს, ამის ისტორია ქართველ მაჰმადიანებში ბევრმა იცის და უეჭველია ამას ბევრნიც დაგვიმოწმებენ, გინდ რომ ეს ასე არ იყოს და მათ არ შეგვიმოწმონ, მაშინ ვინც კი ქართველთ მაჰმადიანთ ცხოვრებას დაუახლოვდება და გაიცნობს, ის ამაზედ ცხადათ დარწმუნდება და იმას ამისთვის აღარაფერი ექვი მოუნდება, არაფერი ფიქრი დაებადება. რადგანაც ამის პასუხს მათ მისცემს თვით ქართველ მაჰმადიანთ გაველურებული ცხოვრება, მოქალაქეობიდან უკან ჩამორჩენა, უსწავლელობა და ათასი ცხევა ამ ამგვარნი, რაშიაც გახვეული იყო დღემდე ქართველ მაჰმადიანთ უმრავლესობა. ესენი ამით ისე იყვენ დაქვეითებული რომ გულ შემატკივარ კაცს სოლი აუშფოთდებოდა. ოსმალოს მთავრობა აი რითი რაზმადეა ქართველ მაჰმადიანებს, რას ასწავლიდა და რის აღსრულებას ავალებდა მათ: 1, იმის ცდას, რომ მათ, როგორც მოსულმანემმა, უნდა დაივიწყონ ქართული ენა, იგი მოიშორონ თავიდან, ეცადონ, რომ პატარებს შინიღამევე აუკრძალონ ეს ენა, მის მაგიერ შეასწავლონ ოსმალური, რაც მოსაწონი იქნება მღვთისა და

ჩვენი ფაღი შახისათვისაც. ეს დავალება ქართველ მაჰმადიანებმა შეისმინეს და როგორც შეიძლეს, ისე მოახერხეს და ქართული ენა დაკარგეს ბევრს ალაგას და 1878 წ. რომ იგი რუსეთს არ დაეკავშირებინა საქართველოსთვის მაშინ ამ ენას, დაკარგამდა ქობულეთი, აქარა, ზეგანი, ლივანა და სხვა ადგილებიც, რის შესახებ ჩემ უსაუბრიათ თან მწუხარებით აქარაში ზოგ წარჩინებულ ბევრებს. 2, ქართველ მაჰმადიანებს ავალებდენ, რომ მათ როგორც გურჯი მუსულმანებს არავივითარი მისვლა-მოსვლა არ ჰქონიყოთ გურჯი გიაურებთან, თორემ ეს იქნებოდა ისლამის ცოდვა, სჯულის დარღვევა, მუჰამედის უარ-ყოფა, მით სულის წაწყვედა. გურჯ გიაურებთან არამც თუ მისვლა, არამედ გულში უნდა ჩაინერგონ მათი მტრობა, დაღატი, სისხლის დაღვრა და ყოველივე ის, რაც თქვენ ამ გიაურ ხალხთან დაგაშორებთ და ყოველთვის მათგან შორს იქნებით. მათ სიახლოვემ, ანუ დაახლოვებამ არ უნდა გაგახსენოთ, რომ გიაურები და თქვენ ერთ ენაზედ ლაპარაკობთ, არც იმ გარემოებამ, რომ მათი და თქვენი ქვეყანა ერთი არის. თქვენ უნდა დაევიწყოთ ეს და ამიერიდან უნდა შეიქმნათ მათი ისეთი მტერი, რომ მით მათი დანახვაცკი გეზიზღებოდესთ.

ქართველმა მაჰმადიანებმა შეისმინეს მთავრობისაგან გამოგზავნილ სჯულის თავი კაცებისაგან ასეთი დავალება და მათ ქართველი კაცი შეიძულეს ისე, როგორც ქირი, საქართველო შეიძულეს ისე როგორც რამე ღვარძლი, სიტყვა „ქართველი“ ისე შეიძულეს, რომ ეს სიტყვა ვინმე ქართველ მაჰმადიანისათვის გეთქვა ან დღეს უთხრა, იგი იქნება მის შეურაცხობა, გულში ლახვარი, ამიტომ ის მზათ გახდება რომ ამ სიტყვის გამო გულში დამბაჩა დაგცეს და ბოლო მოგიდოს თუ შენ მას ქართველი რათ უწოდე. ქართველი რომ მათ სძულთ ყველაზედ დიდათ ესა სჩანს თვით დღევანდელის მათის შეხედულებისაგან. 1895 წ. ხულოს მეჯლისის ყად ნური ეფენდ ბერიძესთან ერთმა მოლამ, ქართველ

მაჰმადიანმა, სახლში ქართულად მოლაპარაკემ იჩივლა, რომ ამა და ამ კაცმა მე ქართველი მიწოდა და ამიტომ ვითხოვ მის მოხმობას და დასჯასაო. ასევე მოხდა სხვაც ბევრი რამ ქართველ მაჰმადიანთაგან ქართველთ მტრობის

3, ქართველ მუსულმანმა არამცა და არამც არ გაიხსენოს ის, რომ იგინი ადრე გიაურები იყვენ და ამიტომ არ განიძრახონ ამ ახალი სჯული-ისლამის გამოცვლა, თორემ მის შემდეგ იგინი დაილუპებიან, სულ წაწყდებიან.

მაინც არცა რა თვით ეტრფიან სჯულის გამოცვლას, ზოლო ოსმალოს მთავრობის შიში კი მათზედ ცხადია, რომ მათ ისლამი არ გამოიცვალონო მის გამო, რადგანაც იგინი ახალი მუსულმანები არიან და მათი მავნე გურჯები კი ღღემდე გიაურად დაშთენ და ჩვენ ვერ დაუკავშირეთ იგინი ისლამსო.

4, ასწავლეს თქვენ, როგორც მუსულმანებს, თქვენი საქმე უნდა იყოს იარაღის კეთება, იარაღის ხმარება. თქვენთვის ამის მეტი სწავლა სხვა არაფერი არის საჭირო. თქვენი სწავლა ხმალი, ხანჯალი, სილაღი, თოფი და ასეთებია, თქვენი მავნე გურჯ-გიაურების კი სასწავლო წიგნია, იმათი სწავლა წიგნია და თქვენი სწავლა ხმალი და სისხლი. ეს დავალებაც შეისმინეს მათ და მის მეოხებით მთელ ქართველ მაჰმადიანებიც გარდაიქცენ ტყის ველურ ხალხათ. მათში აღარც წერა-კითხვა ვრცელდებოდა, არც ხელოსნობა, არც ვაჭრობა, იყვენ ისე, რომ იგინი უფრო ველურს ხალხს ჰგავდნ ვინემ ძველ მესხებს. ხელში ეჭირათ მხოლოდ სილაღი და მის მეოებით ხან სხვებს ხოცავდნ და ხან თვით ნათესაფი სწყვეტდა ნათესაფს და ასე და ამ გვარად ისპობოდნ უღეთოთ და უსამართლოდ ერთმანერთის უმეტრებისა და ოსმალოს მთავრობის გაბრყვებისაგან.

სხვა შეძლებათა ცნობებს ჩვენ აქ არ მოვსთვლით, ვინაა ამ შეძლებების სრულად გაცნობა მოუნდება, იმან წაკითხოს ჩვენი წიგნი „ქართველების გათათრება“ და იგი იქი-

დან სცნოს ყოველთვის დაქვემდებარებით. 1850 წლის შექმნილი ნელ-ნელა მიდიოდენ წელნი და დრონი და მით ქართველ მაჰმადიანებიც ქრებოდენ თავიანთის მამაპაპურის ენით თვით თავიანთ სამშობლოს ასპარეზზედ, იკარგებოდენ ისე და თახსირდებოდენ, რომ მათში ერთ კაცსაც ველარ ნახვდით, რომ იმას არ ეთქვა, რომ მე გურჯი ვარ ტომით, სისხლით, ენით, ხოლო სჯულით ვარ მუსულმანი და ასევე სხვა ასეთნი. ერთი სიტყვით ჩვენ და ისინი ერთმანეთისაგან ისე ვწყდებოდით და ვიკარგებოდით, რომ მათ თვით ჩვენი არსებობის გახსენებაც კი ეზიზღებოდათ და აღარ იცოდენ რა ექნათ. მართალია ჩვენ კი არ გვაფიწყებოდენ იგინი, მაგრამ რა გამოვიდა ამით, როცა მათ ჩვენ ქირივითა ესძულდით და ჩვენი არაფრის გახსენება აღარ უნდოდათ. იგინი ქართველობიდან და საქართველოდან ისე იკარგებოდენ, რომ ძნელად ასე დაკარგვა და გადაგვარება სხვაგან სადმე ევროპის ხალხთა შორის მოხდეს, ეს შეუძლებელია და მოუსაზრებელიც, როგორც ქართველ მაჰმადიანები დაიკარგენ თავიანთ სამშობლო ხსოვნისაგან, დედა ენის, წიგნის და ისტორიისაგან.

ასეთის დაკარგვით და გადაგვარებით ამგზავრებდენ ესენი თვის ცხოვრების დღეებს, ასე მძლავრად და ველურად იკარგებოდენ თავის თანამემამულეთაგან და იგინი მოკლედ დროის განმავლობაში ზოგ აღაგას ნამდვილ თათრებათაც გადაგვარდებოდენ.

რაც ხანი გადიოდა, რუსთაგან ახალციხის აღების შემდეგ და ნამეტურ 1854 წ. ომის აქეთ, ქართველი მაჰმადიანებიც თვალსაჩინოდ მცირდებოდენ, აშკარად ისპობოდენ თავიანთ სამშობლოს მიწა მამულზედ, უჩინრად სწყალებოდენ და ქრებოდენ, ამისთვის ოსმალეთმა ისე მოაწყო მათი ცხოვრება საქმენი, იგინი ისე გაასწორა მიწაზედ, რომ ეს ერი თავის სამშობლო ქვეყნის ასპარეზზედ თავის მამა-პაპის სისხლით და ენით უსათუოდ უნდა გამქრალიყო, ოსმალს მთავრობამ

ქართველ მაჰმადიანები ისე გარდაქმნა, ისე გააველურა და თავიდან ისე ამოღადრა თავის ვინაობის მცნება, რომ მასზედ უკეთესი მათთვის აღარა იყო რა. ერთის სიტყვით ოსმალეთს მთავრობამ გამოხრა ქართველ მაჰმადიანთ ოჯახი, შექამა ეს ფრი, მან დაკარგა ამოდონა ქართველ მაჰმადიანობა თავის ზამა-პაპის ასპარეზზედ, განვითარების მიმყოლობას მკაცრად მოაცილა, ესენი თითქმის გააქრო შეგნებულ ხალხთა ცხოვრების რუკაზედ.

ერთის სიტყვით, ისლამის დღეგრძელობით და ხელმძღვანელობით ოსმალთს მთავრობამ ქართველებზედ გული კარგად ისრულა და თვით ქართველნი თავიანთ თავის, ოჯახის, მამა-პაპური სისხლის, ვნის, ქვეყნის და ქართული წიგნის ისეთ მტრათ მოამზადა, რომ მასზედ მეტი სხვა აღარა შეიძლებოდა რა, ის რაც უნდა ოსმალთს ექმნა თავის მახვილით ამ ბედ-შავ ქართველებზედ, იმას თვით ქართველები ჩადიოდნენ თავიანთ ოჯახზედ. 1857 წ. შემდეგ ქართველ მაჰმადიანი თვით სკამდა თავის თავს, თავის ვინაობას, მშობლიურს ენას, მწიგნობრობას და თავის თავის ისტორიას, იგი ყველაფერს ივიწყებდა, ყველაფერს ისე ჰკარგავდა და ისე სტოვებდა, რაშიაც ველური სიხარულის მეტი სხვა მათგან არა სჩანდა რა. ამათ ეს სანაქებოთ ნიანჩნდათ, ოსმალნიც ამის გამო შორიდან ტაშს უკრავდენ და მით ქართველნიც ისპობოდენ თავიანთ მამა პაპებისაგან სისხლით მორწყულს სამშობლოში.

ოსმალთს მთავრობამ რაკი ქართველთა მაჰმადიანები ისე დაკარგა თავიანთ საგვარტომო ხსოვნიდან და რაკი ქართველნი გადაკეთდენ მათ ყურმოკრილ ყმათ, მის მერე მთავრობამ ამათთვის ერთნაირი მოწყალეობა მოიღო, რომ ამ გზით და ხერხით ესენი უფრო ადვილად დაკარგულიყვნენ თავიანთ ვნით, მწიგნობრობით და ვინაობით საქართველოს მიწა მამულზედ, რომ ესენი უფრო კაი მონებად აღმოჩენილიყვნენ და ოსმალურიც უფრო კარგად შეესწავლად, მის სასარგებლოდ ქართველ მაჰმადიანთ შვილებს დაუწყეს ოსმალთს სხვა და სხვა სა-

მხედრო და სასულიერო სასწავლებლებში გაწვევა და მიხმობა, ამისთვის მათ შქადაგებლებიც კი გააჩინეს საძკხე-სათათბაგოს, რომელნიც შვილების სწავლას უქადაგებდენ და ოსმალოს ქვეყნის სკოლებში გაგზავნას, სადაც მათი შვილები ოსმალოს მთავრობის ხარჯით აღიზრდებოდენ.

ესეც ერთი მოწყალეობა იყო ქართველ მაჰმადიანთა შვილების აღზრდისათვის ოსმალოს მთავრობის მხრით. მთავრობის ასეთ მოწყალეობას, რასაკვირველია ხალხმაც კი თვალით შეხედა, ამიტომ მათ იწყეს თავიანთ შვილების ოსმალიეთის ქალაქების სხვა და სხვა სამხედრო და სასულიერო სასწავლებლებში გზავნა სწავლის მისაღებათ. სწავლა რასაკვირველია კარგია და ეს ჩვენც უნდა გავგზავრებოდა, რადგანაც ქართველ მაჰმადიანები რაკი ოსმალოს სკოლებში მიიღებდენ სწავლას, იქ როგორც ევროპიელთ ერთა მახლობლათ მაინც მყოფნი ოსმალოა ზოგ სასწავლებელში ფრანგულს ენასაც ისწავლიდენ, მასთან საზოგადო ისტორიიდან ცოტა რამ საგნებსაც გაიცნობდენ, რაც რასაკვირველია მათხედ დიდს გავლენას მოახდენდა, იგინი უეჭველია ბევრნაირად დაწინაურდებოდენ, სწავლის საშუალებით და შეგნებით თავიანთ ვინაობასაც მცირედ შეიგნებდენ, მათთვის ცხადი იქნებოდა ის ნათელი ქეშმარიტება, რომ იგინი ქართველები არიან, რომ მათი ქვეყანა საქართველოა, მათი ენაც ქართული და მათი ენის წიგნიც სხვა არის და არა არაბული, რომ მათ აქვთ სამშობლო ქვეყანა, აქვთ საქართველოს ისტორია, ერთი სიტყვით არიან სხვა ტომისანი და არა ოსმალნი—თათარის ტომისანი, შეიგნებდენ, რომ მათ აქვთ მხოლოდ სჯული ისლამის, რაც ტომის და ქართველობას არა უნდა უშლიდეს და არც უნდა სპობდეს აჰას.

არა, ეს მათში არ მოხდა, მათში ამ შეგნების ერთმა აზრმა, ერთმა სხივამაც არ გაიყრიალა, ამათ ასეთის სწავლით არამც თუ შეიგნეს ასეთი ცნების რამე, არამედ ასეთის შეგნებით უფრო მკაცრად მოსცილდენ, გადაგვარდენ, იქ ესენი ამის ცსრწემო უფრო გავფუტდნენ, უფრო ფინატილათ აღმო-

ჩნდნენ, უფრო დაბრმავდნენ და ამ დაბრმავებისათვის ცხადი საქმეა, რომ ოსმალოს მთავრობაც ხმარობდა თავის ხრიკებს... ეს ნასწავლი ქართველი მუსულმანები უფრო მტრობით სჩნდებოდნენ ქართველობის, ანუ თავიანთ ვინაობის წინაშე, ესენი ცხარე და ფანატიკობით მდაბიო ხალხს აქარბებდნენ. 1850 წლებიდან, ოსმალოს სამხედრო, საექიმო და სასულიერო სასწავლებლებში მრავლად სწავლობდნენ ქართველ მაჰმადიანთ შვილები, საქართველოში დაბადებულნი, აქედამევე წაყვანილნი ოსმალეთში, იქ ყოფილნი და ნასწავლნი. მაგრამ ისე დიდ რიცხვის მექონ მოსწავლეთ შორის, ერთსაც არ გახსენებია ის გარემოება, რომ იგი ქართველია ენით და არა ოსმალის, რომ მას ქართველ ტომისაგან ისლამი არ უნდა აცალკევებდეს, ისლამი მას თავის ტომისაგან არ უნდა ჰკარგავდეს.

ასეთ ნასწავლ ქართველ მუსულმანთ შვილების მე. ბევრნი მინახავს; როგორც სამხედრო კაცნი, ისევე ექიმნი, ფერშლები და ასევე მოქალაქენიც, ამათ გარდა მინახავს სხვა და სხვა სასულიერო პირნი, რომელთაც სწავლა ოსმალეთში ჰქონიათ მიღებული და უნდა ითქვას სისწორით, რომ მათში ერთიც ვერ ვნახე, ერთისაგანაც ვერა შევიტყვე რა ლაპარაკის დროს, რომ მათ შეგნება ჰქონიყოთ თავიანთ თავის და ვინაობის... მე ვნახე ისეთი პირნი, რომელთაც ფრანგულიც კი ესწავლათ, ასეთი ერთი მოლაც კი ვნახე მაქაბლიდამ წასული და სტამბოლში ნასწავლი, მაგრამ ლაპარაკის დროს ესა და ამგვარნი თავიანთ ვინაობის წინაშე არამც თუ შეგნებით აღმოჩნდნენ, სრულს უმეცრებათ, თითქმის დაკარგულებათ და ყოველნაირის მოქალაქურის აზროვნებიდან შორს წასულ დაკარგულებად. მოკლედ უნდა ითქვას, რომ ეს ნასწავლნი უფრო ფანატიკები იყვნენ და უფრო მტერნი თავიანთი ქვეყნის, ვინაობის, ენის, მწიგნობრობის და ისტორიის. როცა ასეთ პირებთან მე ლაპარაკი მქონია, მაშინ მათ გაკვირვებით დაუწყიათ მზერა და ბოლოს მოკლედ ასე უთქვამთ: „ჩვენ თათრებმ გაწო, ეს ქვეყნებიც სათათრეთა და არა გურჯისტანია.“

ჩვენც თათრები ვართ და არა გურჯები, გურჯები გააჟრება არა-
ანო“ და ასეთი სხვა მათი პასუხები, რაც გონებით ბნელს შე-
ჰფერის და არა ნასწავლს.

აქამდის (1878) ქართველ მაჰმადიანთ მდაბიონი იმას მაინც
ამბობდენ, რომ ჩვენ გურჯები ვართ და ეს ჩვენი ქვეყანაც
გურჯისტანი არისო. ალბათ ოსმალოს მთავრობა ამაშიაც თა-
ვის რამე მტრობას ხედავდა და ამიტომაც ისურვეს მათ, რომ
ამ ერისათვის დღეის შემდეგ ეს სახელწოდება გურჯი და
გურჯისტანიც დაევიწყებინათ, რასაც რასაკვირველია მათს
წინაშე რამე სასარგებლო მნიშვნელობა ექმნებოდა, ამიტომ
როგორც სჩანს ამის დავიწყების ოსტატობა და პროპაგანდა
უნდოდათ დაეწყოთ ისეთ ქართველებისაგან, რომელიც ოსმა-
ლეთის ქალაქებში სწავლას მიიღებდენ და მერე ესენი საქარ-
თველოში დაბრუნდებოდენ და ქართველებში იმეცადინებდენ,
რომ ახლა ამათის ცდით, ისლამის სახელით და ოსმალოს მთავ-
რობის მანქანებით ქართველთათვის სიტყვა „გურჯი და გურ-
ჯისტანიც“ დაევიწყებინათ. ამათზედ უკეთეს მკურნალებს ივი-
ნი ვერ იშოვნიდენ, რადგანაც ესენი როგორც ოსმალოს ქა-
ლაქებში ყოფილნი და თათრის სკოლებში ნასწავლნი რასა-
კვირველია ამათ ბალხი უფრო დაუჯერებდათ ყოველს თქმულის
დავალეზას.

ასე და ამ გვარად, ოსმალოს მთავრობამ თუ ისურვა
ქართველთა შეიღების განათლება, ეს იმიტომ კი არა, რომ
მათ ამათი განვითარებასათვის გული შესტკივოდა, რომ ესე-
ნი გამოეყვანა ველურის მდგომარეობიდან, არა, საქმე ეს არ
ყოფილა, აქ საქმე ის ყოფილა, რომ იგი ფიქრობდა,
ჩემებურად გაზრდილ და გაწვრთნილ ქართველთა საშუალებით
გურჯებს უფრო მალე დავავიწყებთ „გურჯი და გურჯისტა-
ნის ხმარებასაო. საქმე თურმე ეს ყოფილა და ამის ნატვრა
და არა სხვა რამ კეთილი აზრი. იგინი ამაში არც მოტყუე-
დენ და ოსმალოს საქართველოში ჩვენს დრომდის, ისე ქარ-
თველი და საქართველოს მდაბიო ქართველ მაჰმადიანებისაგან

არ იგმოზოდა საქართველო, როგორც ნასწავლებისაგან, ნამეტურ ისეთის ხოჯებისაგან და მოღლებისაგან რომელთაც სტამბოლში ჰქონდათ სწავლა მიღებული. ამათი საუბარი ქართველობაზედ ხომ უკუღმართი არ იყო, არამედ სისხლის ღვრით და სისხლის დაღვევითაც კი სავსე, რომ იგინი თვით სისხლსაც კი დაღვედნს ქართველის კაცისას და საქართველოსას. ასე ყალბათ იყვნენ და ღღესაც არიან ეს პირნი მომზადებულნი და მით მძლავრად დაბნელებულნი.

ასეთ დაღუპვის და გადაგვარების ხანაში იყო ქართველი მაჰმადიანობა, ასე იკარგებოდნენ იგინი თავიანთ ქვეყნის წინაშე, ასე უსამართლოდ და უსაბაბოთ, მაგრამ ვიტყვით იმასაც, რომ მაინც რაც ბუნებრივი არ არის და ნაძალადეგია, იმას მომავალი არა აქვს, თუმცა ოსმალოს მოაერობამ ასეთ ნასწავლ ქართველების წყალობით საქართველოს და ქართველის გმობა 1860 წლიდან ერთობ წინ წავიდა და ამ დრომდის მათში ბევრს ალაგასაც დაკარგეს ქართულ ენა და ღღეს იქ ოსმალურად ლაპარაკობენ, მაგრამ რაც ამ დაკარგულ ერში ბუნებრივი იყო, ის მაინც ოსმალეთის კეცხლმა და მახვილმა მაინც სულ ვერ ამოაგდო, სულ ვერ მოსპო, ხალხს ვერ დაავიწყა ყველგან ეს საერთოდ და ნაცვლად ამის იყვნენ მათში თითო-ოროლა ისეთი პირნიც, რომელნიც ცხადათ ლაპარაკობდნენ, რომ ჩვენ გურჯები ვართ, ჩვენი ენა და წიგნიც გურჯელია და ეს ქვეყნებიც გურჯისტანიაო. ასეთნი მე თვით მოღები და ხოჯებიც ვნახე არამც თუ ბათუმს და ქობულეთს, არამედ ზეგანსაც კი.

ასეთ პირთ აქარა, ქობულეთის და სხვა კუთხეების შემოგრთებამდის საქართველოში მიწერ-მოწერაც აქნდათ, იგინი თფილისიდან ქართულ გაზეთებს და წიგნებსაც კი იბარებდნენ ხოლმე, რაც მაშინ იგი მათში ჩუმად გადაჰქონდათ მათ მომხრე ახალციხელ და ბათუმის ქართველ კათოლიკებს. ამის ასპარეზზედ დიდი ამაგი მიუძღვისთ ბათუმელ მქედლიშვილებს განსვენებულ ლევანს, პავლეს და გრიგოლ პეტრეს ძეთ. შე-

ჩიფ ბეგის ოჯახში ქართული წიგნები თფილისიდან 1860 წლებიდან იგზავნებოდა. ცუდს პირობებში მოთავსდა ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ენის ბელის საქმე 1828 წლიდან, ომის დაკარგვის საქმეს ოსმალოს მთავრობამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაპყრო 1829 წ. ომის შემდეგ ამ ცდით იგინი კარგადაც მოქმედებდენ, ხოლო მათს ასეთ ველურ მოქმედებას საზღვარი დაუდო 1877 წ. რუსეთის და ოსმალოს ომის დაწყებამ.

ოსმალეთის საქართველო რუსეთის და ოსმალეთის იმპერატიის შორის სადავო საქმეთ შეიქმნა. 1800 წ. რუს-ქართველთ შეერთების პირობის ერთის მუხლის ძალით სურდათ, რომ ძველი საქართველოს ადგილები სულ ჩამოეცალათ ოსმალეთისათვის და მის საშუალებით გააერთიანებინათ საქართველო თავის საზღვრებით, ასევე სურდათ ოსმალთა, რომ რუსეთისაგან აეღოთ ის ადგილებიც კი, რაც რუსეთმა მათ 1828 წელს წაართვეს. ამას გარდა წაერთმიათ მთელი საქართველო, მერე ეს წანართმევი შირვან დალისტნისათვის შეერთებინათ და მის მერე მოჰყოლოდა ქართველთ საერთოდ ისლამთან დაკავშირება, რაც გახდებოდა მის მთავარ ძალათ, რომ რუსები თავის დღეში საქართველოში ფეხს ვერ შემოადგამდენ და აღარც ქართველები მიემხრობოდნენ მათ. საქართველოში რუსებს აღარ მოიყვანდენ, ორივე სახელმწიფოთა აზრი ასეთი გახლდათ. ამათ ხშირათ უთანხმოებაც მოზლიოდათ და მეცხრამეტე საუკუნეში ხომ საქართველოს გულისთვის რამდენჯერმე ომიც ჰქონდათ.

რუსეთის ხელმწიფის და მოწინავე კაცთა წინაშე უკანასკნელად გამოიკვია ის აზრი, რომ ჩვენ ოსმალებს ომი უნდა აუტეხოთ და მის მეოხებით ერთის მხრით მათის მონებისაგან გავათავისუფლოთ სლავიანთა ტომნი და მეორეს მხრით მათ საქართველოს ის ადგილებიც უნდა წაერთოთო, რაც ჩვენის შეცდომით და მოტყუებით აღრ. ან. ოპოლის მორიგების დროს მოხდაო. ამიტომ რუსეთის მთავრობა შეუდგა ომის თავდა-

რიგს და 1877 წ. მათ ოსმალთ ომი დაუწყეს ორის მხრიდან, ბალკანეთის კუთხით სლავიანთ ტომთ გასათავისუფლებლად და საქართველოს მხრით კი ძველი საქართველოს ადგილების ჩამოსართმევათ. რუსეთის მხრიდან გადაწყვიტეს ასე, რომ რაც უნდა ბევრი სისხლი დაგვეღვაროს, მაინც მთელი საქართველოს ადგილები ოსმალთ უნდა წავართოთო, ე. ი. უნდა დაემორჩილებინათ ყარსი, ოლთისი, არტაანი, ბათუმი და მთელი ლაზისტანა. ამისთვის 1877 წელს დაიწყო ომი ორსავე მხარეს.

ომის დაწყებამდის, ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე საიღუმ ლოდ მოლაპარაკება იყო გამართული, აცნობეს მათ, რომ რუსეთის იმპერატორს გადაწყვეტილი აქვს, რომ ეს კუთხე რაც უნდა ძვირად დაუჯდეს და ბევრი სისხლი დაღვაროს, მაინც ეს ადგილები უსათუოდ აღებულ უნდა იქნეს და საქართველოსთან შეერთებულიო. ამიტომ უმჯობესი იქნება, რომ თქვენ უბრალოდ სისხლი არ დაღვაროთო, ან ჩვენს ჯარსკლდე-ღრეებში არ ჩაუსაფრდეთ და არა ხოცოთო. თუ სურვილი გექნებათ, მაშინ ცხადათ გამოდით და ომში მიიღეთ მონაწილეობავეო. ხალხო ჩვენთვის უცხო ვიწროებში ქურდულათ ჩასაფრება და თოფის სროლა კი არ იყოსო. ასეთ წინადადების მოსალაპარაკებლად ჩვენის მხრიდან იყო დანიშნული გენერალი თავადი გრიგოლ დავითის ძე გურიელი, მიხეილ ალექსანდრეს ძე მეფისაშვილი, ახალციხელი, ორივე გამოჩენილი პირნი მთელს ოსმალეთ საქართველოში, ერთი გურიის მთავრის შთამომავალი, მონათესავე აქარის და ქობულეთის ბეგების ხიმშიაანთი და თავდგირიძეების და მეორე ახალციხელი, ქართველი კათოლიკე, რომელსაც მეტად დიდი გავლენა ჰქონდა მთელს ოსმალთს საქართველოს ხალხზედ, მთელს ამ კუთხეს და ხალხს იგი ისე იცნობდა, როგორც თავის ხელისგულს.

ვიდრე ომი დაიწყებოდა, მის რამდენიმე წლის წინეთ, ოსმალეთ საქართველოში იმოგზაურა რუსეთის გენერალურ

შტაბის მოხელე გენერალ გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზიბეგმა აქარაში ამის მგზავრობის შესახებ მიამბეს შემდეგი ცნობები, რომელიც მომყავს აქ. გიორგი ყაზიბეგს ტანზედ ჩაქური ტანთ-საცმელი ეცვა და ისე მგზავრობდა. უმთავრესად კი აქ მგზავრობდა გენერალ გრიგოლ გურიელი, რომელსაც მთელი ქართველთ მამადიანობა კარგად იცნობდა და ყველა მათგანი მას ბატონიშვალს უწოდებდა. გიორგი ყაზიბეგი გრაგოლ გურიელის მოსამსახურეთა შორის ირიცხებოდა თურმე და არა რუსეთის მოხელეთ. ამათ მიმოვლეს მთელი ოსმალის საქართველო. გიორგი ყაზიბეგმა შეადგინა თავისი მოგზაურობა, რომელიც მალე რუსულს ენაზედ ცალკე წიგნად დაიბეჭდა და მასთან მეორე წიგნი „ლაზისტანის სანჯაყი“ ორივე საინტერესო წიგნები და ჩვენი ტომისთვის გამოსადევნი.

გიორგი ყაზიბეგის შრომა ამ მხრით რუსეთის მთავრობისათვის გზა და ხიდი გახდა ომის დროს, მათ სწორეთ ამ აღწერით და პლანებითაც იარეს, გიორგი ყაზიბეგის შემდეგ აქარაში იმგზავრა დიმიტრი ბაქრაძემ და აჰანაც ასწერა იგი ისტორიულად და ეტნოგრაფიულად, რაც ცხადი საქმეა ესეც გამოადგებოდათ რუსეთის მხედრობის მეთაურთ გზების საცოდნელად. ამათ გარდა 1873 წ. თურნალ «კრებულში» დაიბეჭდა დიდი წერილი ჩვენის მოღვაწის ნიკოლოზ ნიკოლაძის სახელდობრ „სხვათა შორის“ სადაც მან აღგვიწერა ქართველ მამადიანთ ცხოვრება გაკვრით, რაც მაშინ ჩვენთვის დიდ განძათ ჩაითვალა. ამათზედ წინეთ კი რუსის მთავრობამ აქარაში გაგზავნა ივანე კერესელიძე იმ დროის ქართულ თურნალ „ცისკრის“ რედაქტორი, რომელსაც უნდა ენახა აქარაში შერიფ ბეგი და მოელაპარაკა მასზედ, რომ ჩვენ და ოსმალთ რომ ომი მოგვიხდეს, თქვენ ხომ არ გვიმტრობთო? ამის შესახებ ივანე კერესელიძემ აი რა მიამბო:

მე რუსის მთავრობისაგან დახმარება მომეცა და 1870 წ. წავიქცევი აქარაში, იქ მე უნდა მივსულიყავი შერიფ ბეგის სახლში. ჩემი წასვლა იქ საშიში იყო, ამიტომ მე ავიღე რამდენი-

მე თარი და ქიანური და როგორც ამაების დამკვრელი ისე შეველ აქარაშა, სადაც კი მივიდოდი, ყველგან უკრავდი თარს და ქიანურს. ამ გვარად, მესტიურულის ოსტატობით მივალწიე შერიფ ბეგის სახლს, მის სახლის წინ რომ მივედი სხალტას, ეზოში შევედი და თარი დაუქარ, მალე შერიფ ბეგი გამოვიდა კარში და დამიძახა, დაკვრა გამეჩერებინა და სახლში ამიხმო, მკითხა შენ ქართველი უნდა იყო, აქ საიღამ მოსულ ხარო? მერე მე ყველაფერი უამბე და ვაუწყე, რომ თქვენთან ვარ გამოგზავნილითქო. მერე ლაპარაკი დავიწყეთ საქანის შესახებ და მე ყველაფერი უამბე. მან სთქვა: ღმერთმა ქანს რომ მალე დაიწყოს ომი, მე მზათა ვარ, რომ მაშინათვე ჩემი ქვეყნის ქართველთ შვილებს შეუერთდე და როგორც ადრე ყოფილა საქართველო, დღეის შემდეგაც ისევე გახდესო. მან ერთობაზედ დიდი ნატურა განაცხადა. რამდენიმე დღის შემდეგ მე იქიღამ გამოვემგზავრე სოფელ სოფელ თარის დაკვრით და რუსის საქართველოს ზასღვარსაც მშვიდობით მოვალწიე. მთავრობას ყოველივე დანაბარი გადავეცი, მის მერე კი მასთან ხშირად დაიწყეს კაცების გაგზავნა და მოლაპარაკების გამართვაო.

თავ. გრიგოლ ღვინის ძე გურიელის ნაამბობი.

შერიფ ბეგ და სხვა ბეგებთანაც ზე და მიხეილ მეფურს-ვის მოლაპარაკება გვქონდა და საქმე ისე ხერხდებოდა, რომ მთელი აქარა რუსის მხედრობას უომრად უნდა ჩაბარებოდა. საქმე ასე მოვაწყვეთ აქარის შესახებ. საქმე ქობულეთი იყო, ქობულეთის ბეგებიც თანახმანი იყვნენ ამისი, ხოლო წინააღმდეგი იყო ალი ფაშა თავდგირიძე და მისი ძმა ოსმან ფაშა. ესენი არა შერებოდენ, ამბობდენ, რომ არ ჩავბარდებიეთო. მე უთხარ ალი ფაშა, რომ რაც გინდ რუსეთს ძვირად დაუჯდეს მაინც ამ კუთხის აღება გადაწყვეტილი აქვსთ, ამიტომ თქვენ უბრალოდ დაღვრით სიხლს, ამით არაფერი გამოვათქო. იგი მაინც უარზედ იდგა. მე ვუთხარი, რომ რუსები ფაშობის

მაგიერ გენერლობას მოგცემენ, მასთან კარგს ჰენსიას და სხვა მეტი რა გინდა, თუ არა გსურს ეს, მაშინ ჩუმად ტყეებიდან და მიუღღმელის ადგილებში ჩასაფრებას თავი გაანებეთ, ჯარს ნუ ესვრით, აშკარად გამოდით და ომში მონაწილეობა მიიღეთო.

ასე ვაწყნარებდი მას, ამისთვის მას 600 მან. ვასესხე, მერე 400 მან. მივეცი, შემდეგ ამ ფულში მან თავის ქობულეთის სიმინდის თავლა მომცა, თუმცა მე ამას არა ვსთხოვდი. საქმე მოწყობილი იყო და ხერხდებოდა ისიც, რომ აქარლებთან ერთად არც ქობულეთელი და ჩაქველნი გადგებოდნენ შორს, ესენიც ჯომრად უნდა ჩაბარებოდნენ რუსის მთავრობას, რადგანაც მათ იცოდნენ რუსეთის მთავრობის აზრი, რომ რაც უნდა დამართოდათ ამ ომით მაინც იგინი ამ ადგილებს უსათუოდ აიღებდნენ. ეს იცოდნენ მათ და ამიტომ იმედიც იყო, რომ იგინი ჩვენ წინააღმდეგობას არ გაგვიწევდნენ.

ამ მოლაპარაკებით გრიგოლ გურიელმა თითქმის ყველა ქართველ ბეგებს მიმართა და აუწყა მათ საქმის ვითარება და ყველას იმას ურჩევდა, რომ მშვიდობით და უსისხლოდ ჩაბარებოდა რუსეთის მთავრობას, ამისთვის იგი მათ საჩუქარსაც აძლევდა.

მაღე ომიც დაიწყო ცხალქალაქის საზღვრის გადასწორვიდგან, ომში რუსთა გამარჯვება იწყეს, ამათ საქმე ისე კარგად წაუვიდათ, რომ ჩილდირას ხეობიდან წასულთ მაღე დაიჭირეს ანტანა (არდაგანი) ეს პირველი ნაბიჯი იყო რუსის მხედრობის ოსმალის საქართველოში. ამის შემდეგ რუსებმა ყარსიც მაღე აიღეს და მის მერე აზრუმიც დაიჭირეს, შიგ რუსეთის ჯარი დაბინავდა, ხოლო ვერ აიღეს ბათუმი, ქობულეთი და სხვა ადგილები, იქნება აქ ომიც არ მომხდარიყო და ყოველივე ეს უომრად, უსისხლოდ აეღოთ, 1877 წლის ომიანობა რუსთა სასარგებლოდ იყო ოსმალეთის საქართველოში, თუმცა ეს ომიანობა რუსეთის ერთობ ძვირათაც დაუჯ-

და, აუღებელი დარჩა მხოლოდ ბათუმი, ქობულეთი და მის მიდამოები. ამ დროს 1877 წ. შემოდგომა იყო, რუსეთის მხედრობა ოზურგეთის მხრით ნელ-ნელა გაემართა ოსმალს საზღვარზედ. მალე ესენი სოფ. ლედვაში შევიდნენ, აქ დაიბანაკეს. აქ დარჩნენ რამდენიმე ხანს, ხმა, კრინტი ამათ არავინ გასცა. ერთ ღღეს სოფელ ლედვის გზაზედ ერთი ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვი მიდიოდა, ამას ვილაყ ბრიყვა სალდათმა თოფი ესროლა და იქვე მოკლა.

ამ გარეშობამ თავზარ დასაცემი გავლენა იქონია იმ პირებზედ, რომელთაც მოლაპარაკება ჰქონდათ ქართველ მაჰმადიანებთან მასზედ, რომ მათ რუსეთის მხედრობის წინააღმდეგ ხელში მახვილი არ აეღოთო. ამ პატარა ბავშვის მოკვლით კი მთელი ქაროველ მაჰმადიანობა აიშალა, ამის მიზეზით ომად იწყო. ამას კი არავინ ელოდა, ქართველ მაჰმადიანები იტყოდნენ, აკი პირობას გვაძლევდით, რომ სისხლი არ დაიღვაროსო. ეს ვერაფერი პირობა იყოო, ამ ზამთრის პირზედ გაიმართა ცხარე ბრძოლა, კინტრიშის ხეობაზედ რუსეთის მხედრობის დიდი ძალი ჯარი მოისპო, აქ გაწყდა მთლად კახეთი-დამ გაყვანილ ქართველ მეომართ რიცხვი ისე, რომ იმოდენა კახელობისაგან შინ აღარავინ დაბრუნებულა ცოცხალი. ესენი აქ ისე უღმერთოდ მოისპნენ, რომ მრავალ მათგან დახოცილები კინტრიშს მიჰქონდა და ზღვას აძლევდა. ქობულეთელთ მძლავრად გაიმარჯვეს და რუსეთის მხედრობა საშინლად დასწყვიტეს: ერთი გენერალიც მოკლეს, აქ ოსმალთ ჯარს სარდლობდნენ ძჰანი ალი ფაშა და ოსმან ფაშა თავდგერიძეები.

ქართველ მაჰმადიანებში იყვნენ მცირედ ისეთ პირნიც, რომელთაც, როგორც მეც ვიცნობდი, 1877 წ. ომი თვისი ცხოვრების და არსებობის პასუხათ მიიჩნიეს. ესენი იმ ფიქრის იყვნენ, რომ ჩვენი სადავო ცხოვრების საქმე ამ ომიანობით გადაწყდებო, რა მოგველის ჩვენ, რა ვიქნებით და სად ვიცხოვრებთ, სად გვექნება ცხოვრება, ამის ბოლო ეხლა უნდა

მოხდეს და გათავდესო, ჩვენ ან აქეთ უნდა ვიყვნეთ და ან იქითაო, ორში ერთი უნდა იყოს, თორემ ჩვენ არც თათრები ვართ, ჩვენი ქვეყანა არც სათათრეთია, მასთან ჩვენ არც ქართველები ვართ. ჩვენ ქვეყანას ჩვენ არც საქართველოთ ვცნობთო, რა ვართ, რა ხალხი, რა ქვეყნის მცხოვრებნი ამისი ჩვენ არა ვიცით რა და ამის წინაშე ჩვენს სიბრძავესაც ვხლა უნდა მიეცეს დასასრულიო.

ასე ფიქრობდენ არა მარტო შეგნებულ ქართველ მაჰმადიანები, არამედ ისინიც კი, ვინც მართლაცა და ოსმალის მთავრობის წყალობით ტყის ნადირათ იყვნენ გადაქცეულნი და მათ როგორც ველურ ხალხს, გულში განუსაზღვრელის ბორბტის ფანატრობას გარეშე სხვა არა ჰქონდათ რა გულში ჩანერგილი, ეს ქვეყანა მას საგიაურო საძალღეთ მიაჩნდათ და როგორც ტყის შეუგნებელი ნადირი, მარტოდ ამ საგიაურო ქვეყნის დაქვევ დანგრევა და ენატრებოდა, ყოველივე ეს კი იქმნებოდა მისი სასიხარულო ძალა სამუსულმანო ცხოვრებისათვის. თვით ასეთ ველურ ფანატოკებიც კი ფიქრობდენ იმას, რომ 1877 წ. ომი უნდა იყოს ბოლოს ომი რუსებსა და ოსმალთ შორის და ჩვენი ცხოვრების საქმეც ამან უნდა გადაწყვიტოსო და გაასწოროსო. ჩვენ ან აქეთ უნდა დავრჩეთ და ან იქით წავიდეთო.

მართლაც რა იყო ღმერთო ჩემო, მთელი ოსმალის საქართველო, თვით ბათუმის მიდამოების ვითარებაც კი, ოსმალის მთავრობის წყალობით, სწორედ ტყის ხალხის სანადირეთ იყო გადაქცეული, ქართველ მაჰმადიანებიც ხომ რაღა უნდა ითქვას, სწორედ ტყის ნადირის სურათს წარმოადგენდენ და მთელს მათს საარსებო ცხოვრების მთავარ ძალას მარტოდ ქართველას ზიზლი წარმოადგენდა და ამ ხალხის სისხლის დაღვევა, გაწყვეტა და მთელი საქართველოს მოსპობა, ასე წამხდარ გაველურებულნი იყვნენ ესენი რუსების ბათუმში შესვლამდის, მთელი ამათი ქვეყნები ველურ სანადირეთ იყო გადაქცეული და არა ძველ საქართველოს მსგავს ქვეყნებზე.

მასში მკხოვრები ხალხი უფრო ნადირს ჰგავდა, ვიდრე სამოქალაქო რამე არსებას, მასთან მათში არც გზა იყო, არც კვალი, არც ხელოსნობა, არც ვაჭრობა, არცა რა სხვა ასეთი.

განვაგრძოთ ახლა კვალად კიდევ ის, თუ 1877 წ. ომს მთელი ქართველ მაჰმადიანობა როგორ უმწერდა, ერთი ნაწილი იმ აზრის იყო, რომ თუ ამ ომით რუსეთი გაიპარჯებოდა, მაშინ მათი ცხოვრების საქმეც გაუკეთესდებოდა, რადგან იგინი ამით საქართველოს და ქართველ ერს დაუკავშირდებოდნენ, იგინი ამ დაკავშირების შემდეგაც მუსლიმანებათ დაშთებოდნენ, ხოლო ცხოვრებით და მოქალაქობით კი დაწინაურდებოდნენ, ვაჭრობით, ხელოსნობით და ნასწავლი კაცებითაც იგინი ისე წავიდოდნენ, როგორც მათი მოძმე ქართველები მიდიოდნენ წინ. ამას ესენი მიტომ ნატრობდნენ, რადგანაც ჩვენთან ახლოს იყვენ იგინი და ამას გარეშე ქართველთა დაწინაურებასაც ცხადათ ხედავდნენ. ასეთ პირნი გახლდნენ ცოტა შერიფ ბეგ ხიმშიაშვილი, ახმედ ბეგ ხალვაში, თუპარ ბეგ შარვაშიძე, გულო ალა კაიკაციშვილი, დედი ალა ნიუარაძე, აქარის მუფთი ჰასან ეფენდი ხალიფაშვილი სოფ. მერი-სელი და სხვანი.

მეორენი ფიქრობდნენ ასე: თუ 1877 წ. ომით რუსებმა გაიპარჯეს, მაშინ ჩვენი აქ დგომა შეუძლებელია, მაშინ ჩვენ აქ არ გვედგომება, უნდა ავიყარნეთ, ომისთვის მზათ უნდა ვიყვნეთ, როგორც რუსი შემოდგამს თუ არა ფეხს, მაშინათვე ჩვენ აქაურობა უნდა დავტოვოთ და წავიდეთ იქით სადაც ჩვენი ფადიშახი ზის, ჩვენი სჯულის მეფობა არის. ჩვენი სულის ცხონება მარტოდ იქით შეიძლება. ამიტომ ასეთ პირთა მეოხებით, 1877 წ. ომის დაწყების დღიდანვე მთელ ქართველ მაჰმადიანთ შლილობა და აყრისათვის სამზადისი იქმნა. დაწყობილი, ამათ თითქოს იცოდნენ, რომ რუსებს დარჩებათ უსიკვდილოთ ეს მხარეო. ამიტომაც ესენი სულის საცხონებლად მზათ იყვნენ. ამათ ასეთ დასაღუპ სამზადის ომიანობის გარეშე—სხვა და სხვა ფანატიკებიც ხომ ერთი ასათ ამღელვარებდნენ და პორტულებით მოსავდნენ.

პირველნი ასეთებს ეტყოდნენ ხოლმე 1877 წ. დაიკადეთ, ნუ იშლებით, ქვეყანას ნუ შლით, ნუ რევთ, თუ რუსნი მოვლენ, მოვიდნენ, ჩვენ ისინი არას დაგვიშავებენ, ჩვენ ჩვენთვის ვიქნებით, ჩვენი ცხოვრება გვექნება, მუსულმანურათ ვილოცებთ, ამას იგინი არ დაგვიშლიან, მათ მუსულმანი ყმანი ბევრი ყავსთ, მაგრამ მათში ერთი კაციც არ გაუქრისტიანებით, ამიტომ ნუ იყრებით, ცოდონი ხართ, თორემ მამაპაპის ქვეყანას დაკარგავთ, ბოლოს ბევრს ინანებთ, მაშინ ერთობ გვიან იქნება, ჩვენც ბევრს მოგვიგონებთ, რუსნი ხალხნი არიან, გურჯები ხომ ჩვენი ძმებია, ამიტომ შლილობას თავი გაანებეთ და ნუ ჩადიხართ მას რაც თქვენის თავისთვის არ იქნება ფარსაგი. ასე ქადაგებდენ ეს გულ შემატკივარ პირნი და ამათ გული სტკივოდათ ქვეყნის ასე არევ ღარვეაზედ, მაგრამ რას გააწყობდენ, ყოველივე მათი ქვეყნის უბედურება გამომდინარეობდა მათის სასულიერო წოდების და ფანატრიკი მოლა და ხოჯებისაგან, რომელნიც ვინ იცის რას არ ქადაგებდენ, ასეთ პირთათვის სამშობლო ქვეყანას, სამშობლო ენას, ისტორიას და წარმატებას უბრალო ფასი ედვა. ყველა ამაზედ მალა იდგა ისლამის საბედნიეროთ გარდასახლება, რასაც ესენი თვით ჯამეებში ქადაგების დროსაც კი ამბობდენ, რომ „მუაჯირა გეთთიო“. ე. ი. მუაჯირათ წადითო.

ქართველ მაჰმადიანების ასეთი ზღვლვარება და ომის გამო შლილობა ოსმალოს მაშინდელს მთავარ სარდალს დიდ საწინააღმდეგოთ მიაჩნდა, იგი ფიქრობდა, რომ ესენი გურჯები არიან და ამიტომ ამ აურ-ზაურს იწყებენ, რომ ჩვენ გვიმტრონო. ამან საქმის გარემოება არ იცოდა, არცა რა სხვის სიტყვა სჯეროდა. ამან ხალხს დაუწყო კიცხვა და მუქარება, მალე საქმე ისე მოხდა, რომ მთავარ სარდალმა კიცხვით საყვედური უთხრა ალი ფაშა თავდგირიძეს, რომ თქვენ გურჯები ხართ და შეიძლება ჩვენ გვილაღატოთო. ასეთის საუბრისაგან მათში დიდი უსიამოვნობა ჩამოვარდა, ალი ფაშა თავდგირიძე მას პასუხს აძლევდა და ყოველივეს უქარწყლებდა, მაგრამ

მთავარ სარდალ ფაშას ეს არა სჯეროდა და გურჯებს მოლა-
ლატეს უწოდებდა და მასთან ამ ლალატის მეთაურობას ალი
ფაშა თავდგირიძეს სწამებდა. საქმე ისე გამწვავდა მათში, რომ
მართლაც მან მეტად არა კარგი მიმართვა მიიღო. იგინი ერთ-
მანეთს მკაცრად გადაეციდნენ.

აქ ცალკე ომი იყო, იღვროდა სისხლი და დღიანი დღე
ომს მეტად ცხარე მიმართვა ეძლეოდა, ოსმალთ საქმე უკან
შიდიოდა, მთავარ სარდალი ამ უკან დაწევის მიზეზად პირდა-
პირ ქართველ მაჰმადიანებს ასახელებდა, თუქცა ესენიც ღვრი-
დენ სისხლს, მაგრამ ეს მთავარ სარდლისათვის ცოტა იყო. ეს
არ ეპარებდა, ოსმალთს მხედრობის უძლეურობას პირდაპირ
ამათში ხედავდა, ნამეტურ ყოველივე უბედურების მიზეზებს
ალი ფაშას და მის აზნაულებს სწამებდა, ჩვენ თუ რუსები გვე-
რევიან, ეს სულ თქვენი ბრალია... თქვენ ატყობინებთ ყო-
ველივეს მათ, მიტომაც გვჯობნიან იგინო. თქვენ გურჯები
ხართ, მათი მხარე გიკავითო. მთავარ სარდლის ასეთმა საუ-
ბარმა ალი ფაშასთან არ იქონია კი პირობები, ქართველ მაჰ-
მადიანთ უმრავლესობაც მთავარ სარდალის აჰყვა და დაიწ-
ყეს ლაპარაკი, რომ მართლაც ოსმალთს ჯარს მიტომ ერევა
რუსი, რადგანაც ალი ფაშა თავდგირიძე გვლალატობსო. ეს
ხალხი ამ ომიანობის წყალობით აღარ ფიქრობდა იმას თუ
უძლეურობის მიზეზი რა უნდა ყოფილიყოს, ამიტომ ყველა
უბრალოდ და მოუფიქრებლად ბრალს და ლალატს სწამებდა
ალი ფაშას.

რაკი ხალხში ერთხელ ტუტუტურად ალი ფაშაზედ ლა-
ლატის გამო სიტყვა ატყდა, მერე სიტყვა საერთო ლაპარა-
კათ გადაიქცა. ამ ხალხის ყაყანს და ქორებს მთავარ სარდალ
ფაშამ ფხიზლათ შეხედა, ამან სთქვა, აი თუ ალი ფაშა ლა-
ლატს არ ჩადის, აგერ ხალხიც რათ ლაპარაკობსო მასზედაო...
ამ გარემოებამ ალი ფაშა ძალიან გააბრაზა და ამან ახლა კი
ჩაიღო გულში მის ფიქრი, რომ ამდენი ლალატის დაწამების
შემდეგ, რომ ულალატო სწორედ ახი იქნება ავაზგო. მაგრამ

ეხლა ეს გვიან იყო, არდაგანი (არტაანი) ყარსი რუსებს აღე-
ბული აქვდა და გურიიდან ბათუმსაც უახლოვდებოდნენ.
ალი ფაშა ჩავარდა მის სინანულში, რომ რატომ ჩემს პირობა-
ზედ არ დავდექ, რაც გრიგოლ გურიელთან პირობა მქონდა
მიცემული, იგი რატომ არ შეეასრულე. უბრალოდ რათ აე-
ტეხეთ ხალხიო.

ალი ფაშას კი რომ მოენდომნა ეს ომი არ მოხდებოდა,
იქ იმოდოლა კახელობა არ ამოსწყდებოდა ისე უღმერთოთ,
ამ ომში და ცხარე სისხლის ღვრაში ალი ფაშა და მის ძმა
ოსმან ფაშაც იღებდა მონაწილეობას, მაგრამ მაინც მთავარ
სარდალს მათზედ გული არ ეწმინდებოდა და ყოველ თავის
ნაკვლს სულ მათ სწამებდა, რაც ხდება ეს ყოველივე მათი ბრა-
ლიაო. რა იყო მათი ბრალი? აი რა: რუსებს ამოდოლა ხალხს
უწყვეტავთ და მით კი მაინც მათს მხედრობას უკან ვერ ვწევთ,
მაინც ერთ ალაგას არიან გამაგრებულნიო. ესეთი ბრალის
ცნობები ალი ფაშამაც შეიტყო კარგად, რამაც რასაკვირვე-
ლია უსიამოვნება გამოიწვია, მალე ამ უსიამოვნებას ის მოჰ-
ყვა, რომ დერვიშ ფაშამ ალი ფაშას საქართველოდამ გაძევება
დაუწყა. ისე მოხერხდა საქმე, რომ მთავარ სარდალ ფაშის
უმალღესის ბრძანების ძალით ალი ფაშა თითქმის პატიმარ
ჰყვეს, ჩასვეს გემში და ოსმალში გააძვეს, სტამბოლს გა-
გზავნეს.

ამ გარემოებამ ხომ ალი ფაშას უფრო გაუფუჭა საქმე,
ხალხმა დაიწყო მასზედ ყვირილი, რომ აი თუ არა დალატობ-
და ალი ფაშაო. გაუგეს და მიტომაც გააძვეს ოსმალეთშიო.
ქობულეთში ხომ ამაზედ ლექსიც გამოსთქვეს და ალი ფაშას
მოლაღატე უწოდეს, მაგრამ ეს ტყუილი არის, იმან ოსმალს
მთავრობას კი არ უღალატა, უღალატა მარტოდ თავის სამ-
შობლო საქართველოს, ქართველ ხალხს და ნამეტურ თავის
თანამემამულე ქართველთ მუსულმანობას. ალი ფაშა დამორ-
ჩილდა მთავარ სარდალის ბრძანებას, იგი წაყვანილ იქნა სტამ-
ბოლს, სადაც მან თავი იმართლა და რამდენიმე ხნის უკან

ისევ საქართველოში, ანუ ბათუმს მობრუნდა, რადგანაც ამას აქ აქენდა მამულები, ამ დროს უკვე რუსეთის და ოსმალეთის მორიგებაზედ ლაპარაკი თავდებოდა. ალი ფაშას ახლა კომთავარ სარდალმა კარგის თვალთ შეხედა, ეს დარწმუნდამასზედ, რომ ალი ფაშას შე უბრალოდ ვწამებდი ლალატს. თორემ ამას აქ სტამბოლიდან აღარ გამოუშვებდნენო, უეჭველია ამის შესახებ მთავარ სარდალი სტამბოლიდან ცნობასაც მიიღებდა.

საქართველოში მოსულ ალი ფაშას გაახსენდა ის გარემოება, რომ გრიგოლ გურიელის სიტყვით, მას რუსთაგან ასოათასი მანათი უნდა მიეღო, თუ ვინიცომა არის და რუსთაშესვლის დროს, ქობულეთში თოფი არ გავარდებოდა, ომარ არ ატყდებოდა. ალი ფაშამ იმ დროის რუსის მთავარ მართებელს ქართულად დაწერილი საიდუმლოდ წერილი გამოუგზავნა ქობულეთს აქეთ ბრძოლის ველზედ, რითაც სთხოვდა შემდეგს: თქვენ შე დამპირდით ასათას მანათს, მე შევიტყურომ ეს ფული მიუღიათ იესე და გრიგოლ გურიელებს. ამიტომ ვითხოვ რომ ეს ფული მე გადმომეცესო. წერილი მთავარ სარდალმა ბრძოლის ველზედ გრიგოლ გურიელს გადასცა, ქართულად ნაწერია და წაიკითხე რას იწერება ალი ფაშაო, მიაგზო გენერალმა თავ. გრიგოლ გურიელმა: წაიკითხე და გავევირდი ალი ფაშას სითამამზედ და ბავშვობაზედო. მეც რასაკვირველია ყოველივე გადავუთარგმნე მთავარ მართებელსა, რაშაც იგი ერთობ გააკვირვაო.

სთქვა თავადმა გრიგოლ გურიელმა: ერთი უყურე, აბაროდის შეასრულებს პირობა, რომ მისთვის ამოდოლა ფული მიეცათო, თორემ ნათქვამი კი იყო და პირობაც დაირღვაო, აი აქედანაც კარგად სჩანს, რომ ალი ფაშას ოსმალს მთავრობისათვის არ უღალატნია. მან უღალატა მხოლოდ თავის საწმობლო ქვეყანას, საქართველოს, უმთავრესად ქართველ მამადიანებს. ამავე დროს, ანუ 1878 წ. ომიც გათავდა, ბერლინის ტრაქტატის ძალით ყარსი, არტაანი (არდაგანი) და

ბათუმი თავის მიღამოებით რუსეთის იმპერიას დაუკავშირდა. ამის სანაკლოდ რუსებმა ოსმალთ ჟკანვე დაუბრუნეს არზრუმი. ამ დაკავშირებით გასწორდა ის შეცდომა, რაც 1828 წელს მოხდა ჩოლოქი და კაროხის გამო და მერე იგი ვერც 1855 წ. ომით იქმნა გასწორებული.

ალი ფაშას არ ესიამოვნა ის გარემოება, რომ მან რუსის მთავრობისაგან ფული ვერ აიღო, ან რათ ელოდა ეს ამას ამათგან, როცა მას პირობა არ შეუძსრულებია, რათა ფიქრობდა ამას, რომ იგი იმ ფულს მიიღებდა, ჩვენ ამის საიღუმლოება არ ვიცით. ხოლო ის კი სთქვა თავ. გრიგოლ გურიელმა, რომ მთავარ მართებელმა სთქვაო: ალბათ რუსები წაგას ბეშეები ჰგონიაო. ფულის ძიების საქმე ალი ფაშას ასე დაუტრიალდა, ამაზედ იგი გაგულისდა. ამ დღიდან იგი რუსეთის მტრად აღმოჩნდა, მაგრამ რაღას იზავდა, ვერაფერს, ხოლო რუსთა მტრობის მახვილი გადაიტანეს თვით თავიანთ სამშობლო ქვეყნის ქართველ მუსულმანობაზედ. მან და მისმა ამხანაგებმა ამათ უმტრეს მხოლოდ, სხვა არავის.

აქარლები აღბორგეს ოსმალეთის მთავრობის წინააღმდეგ, ასევე ბერლინის კონგრესის და ამათ განუცხადეს დერვიშ ფაშას, რომ ჩვენ ოსმალოს არც უყიდნივართ და ნურც გვიყიდისო, ჩვენ ჩვენი თავით რუსებს არ ჩავბარდებითო. ამ უარის თქმაში ალი ფაშაც იქნებოდა ჩარეული. რადგანაც ამაში ოსმან ფაშაც ერია. საქმემ სასტიკი ხასიათი მიიღო. დერვიშ ფაშა ატყობინებდა აქარელთ, რომ წინააღმდეგობას ნუ სწევთ, სულთანის ბრძანებით უნდა ჩაბარდეთ, ვინაიდან მისი სურვილი ეს არის. ჩვენთვის არზრუმი უფრო ძვირფასია, ბათუმის იქით ჩვენ გზა არა გვაქვს, ეს კუთხე ჩვენ ძველებს რომ დაუმორჩილებიათ, მაშინ იმათ მთელი გურჯისტანის დაქვრასდომნიათ, მაგრამ ეს შათ ვერ შესრულებიათ. ამიტომ ჩვენთვის ბათუმი სრულიად უმნიშვნელოა, ეს ისევ გურჯისტანზე წავიდეს, ჩვენთვის არზრუმი არის საჭირო, თუ თქვენ რუსები გეჯავრებათ, ჯერ კი ჩაბარდით და მერე შეგიძლიანთ ოსმა-

ლეთში გადმოსახლდეთ, ჩვენი ფადიშახი მოგცემთ თქვენ კარგს ადგილებს შუა გულის ოსმალეთშიო.

ქობულეთში, აქარა ლივანას და მასთან მთელ ქართველ მაჰმადიანთ დიდი შლილობა იყო ამ დროს, საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ ამათ შეადგინეს რამდენიმე ქართველ მაჰმადიანთ წრე, რომელთაც ერთ ევროპიელს ინგლისურს ენაზედ თხოვნა დააწერინეს ინგლისის კაროლევასთან და ლონდონში გაუგზავნეს, რითაც ესენი სთხოვდნენ კარალევას, რომ ჩვენ ქართველები ვართ, ჩვენი ქვეყანაც საქართველო არის და ამიტომ გთხოვთ, რომ თქვენი მფარველობის ქვეშ მიგვიღოთო. ამ თხოვნაზედ ვითომ ოსმან ფაშა თავდგირიძესაც აქვდა ხელი მოწერილი, თუ ამან მოაწერა, მაშ ალი ფაშასაც ამის სურვილი ექმნებოდა, თუმცა ვერცარა ამით იქნებოდა რა, ვინაიდან ჩაბარების საქმე გათავებული იყო... არ იფიქროთ, რომ ვითომც ასეთი თხოვნა ამათ თავიანთ ქვეყნის სიყვარულით შეადგინეს, არა, ეს მათი მანქანება იყო, თორემ თუნდ დავასახელებთ ალი ფაშას, ოსმან ფაშას და ხვათაც, რომ ესენი ამავე დროს, აშლილ ხალხს უფრო შლიდნენ, ჯერ ჩაუბარებლობას უქადაგებდნენ, თუ ეს არ იქმნა და ჩაბარდით, მაშინ აიყარენით სულ და ოსმალში წამოდიოთ.

ამას უქადაგებდა თურქე ქვეყანას ალი ფაშა, ეს მათმა მთავარ სარდალმაც იცოდა, მაგრამ არას ეუბნებოდა, რადგანაც მასში ოსმალს მთავრობის საწინააღმდეგოს არას ხედავდა. ჩაბარების საქმეც დღითი დღე ჩქარდებოდა, საქმე სახუმრო აღარ იყო, აქარლები კი უარზედ იდგნენ. აქარაში კრებებს მართავდნენ და ყვიროდნენ, რომ გიუარებს არ ჩავბარდებითო. დერვიშ ფაშამ შეუთვალა: თქვენ თუ არ დაწყენარდებით და რუსებს მშვიდობიანათ არ ჩაბარდებით, მაშინ მე ამოვალ ოსმალს ჯარით, დაგიმორჩილებთ, მასთან ბევრს დავსჯი კიდევ და მის შემდეგ კა ყოველივეს ჩავაბარებ რუსებსაო. თუ ნამდვილი მუსულმანები ხართ და სულთანის ერთგულნიო, მაშინ შეასრულეთ ეს სულთანის ბრძანებაცა. აქ

ამათ პროპაგანდისტებს საქმე ჩაუნელდათ. არ ჩაბარებაზედ ლაპარაკი უბრალო იქმნებოდა, ახლა ამათ რაღა უნდა ექმნათ, რითი უნდა ეღვაწნათ, რითი უნდა გამოეჩინათ თავი, ამათ მალე იპოვნეს ამის გზა და კვალიც, ეს იყო ქართველთა აყრა და ოსმალში გადასახლება, რისთვის? ცხადი საქმეა იგინი ოსმალს მთავრობისაგან დიდს მადლობასაც მიიღებდენ, რადგანაც ესენი მას ოსმალში გადუსახლებდნენ მხნე და ერთგულ მეომარ ქართველებს.

ამიტომ ამათ მორთეს ამაზედ ლაპარაკი, გადასახლებისათვის მეტად მწვავედ აქეზებდენ ხალხს, აქეზებდა თურმე ნამეტურ ალი ფაშა თავდგირიძე, მისი ძმა ოსმან ფაშაც და ასეთნიც სხვანი და ვითომც ესენი ამით ყრილობდნენ რუსების ჯავრს. ამათ სურდათ, რომ რუსებს ამ კუთხეში ერთი კაციც აღარ დახვედროდათ და სოფლები და დაბები სულ ცარიელები ყოფილიყოსო. ეს გარემოება თურმე ბევრს აწუხებდა, ამიწინააღმდეგ ბევრნი მოქმედებდნენ და უქადაგებდნენ ხალხს, რომ ნუ აიყრებიოთ, მაგრამ გაგონება აღარავის აქენდა. თავ. გრიგოლ გურიელმა მიაბმო: ამ უბედურ გადასახლების წაქეზების გამო, განგებ წაველ ალი ფაშასთან და ველაპარაკე, ესთხოვე, რომ მას ამ წაქეზებისათვის თავი დაენებებინა, მაგრამ რამდენათაც იგი მეტს გადასახლებდა, იმდენათ ამის გამო ოსმალს მთავრობისაგან დიდს პატივს მიიღებდაო, მეორე ამით ეს დაამტკიცებდა თვის ერთგულებასაო.

ალი ფაშას უთქვამს გრიგოლ გურიელისათვის:— ჩენი აქ დარჩენა აღარ შეიძლებაო. ხალხსაც ეუბნებოდა თურმე, რომ ჩენი აქ დარჩენა და რუსის ხელში ყოფნა შეუძლებელიაო. ამის მიზეზი რა იყო, ამას კი არ ასახელებდა თურმე ის. რის შიში აქენდა რუსის ხელში; ამას არავის რას ასმენდა, აქ მიზეზი ისლამის გარემოება იყო, თუ სხვა რამ მიზეზი ეს ყველასთვის საიდუმლო გახლდათ. ამის ძიებაში არავინ შედიოდა, ვინც ამაზედ ლაპარაკობდა, ის მათ წმინდა კაცათ მიაჩნდათ, ისლამის და ფადიშახის დიდს მოსარჩლე და ერთგულად, აბა

მის წინ ვინ რას იტყოდა. ვინც გადასახლების წინააღმდეგ რამეს იტყოდა, იმას თურმე მგელივით შეხედავდნენ, ჩაქვავებას და აკლებას დაუპირებდნენ... აქარის ცნობილმა თუფანბეგ შარვაშიძემ მიაპბო 1893 წ. შემდეგი:— „ჩაბარების წინა თვეებში, აქარაში კინალამ ამიკლეს, კინალამ მომკლეს და სულ მიწაზედ გამასწორეს მხოლოდ მიტომ, რომ მე ვუქადაგებდი ხალხს ნუ იყრებით, იყავით თქვენთვის, ჩაბარდეთ რუსებს, მათ ხელში ჩვენ უფრო ცუდი არა მოგველისრაო. . დღეში ხუთი ათას კაცზე მეტი მოდიოდნენ და მკითხავდნენ ამის რჩევასაო. თქვენი მტერი რაც ჩემი მდგომარეობა იყოვო. ამოდოლა ხალხს პურს ვაქმევდი, ველაპარაკებოდი და ვურჩევდი ქვეყნის არ მოშლას, თორემ ბოლოს ინანებთ, ნუ სჩადიხართ ამას. მაგრამ მათ ჩემი დარიგება არ ესმოდათ და ემზადებოდნენ წასასვლელათაო.

აგერ გადაწყდა საქმეც, დერეიშ ფაშას თანხმობა განუცხადეს დაწყნარების და ჩაბარების, ჩაბარებაც მალე მოხდა. როგორც იქმნა ჩაბარდნენ, ეს იყო პირველად უფრო საჭირო, ხოლო ოსმალეთის და რუსეთის სახელმწიფოთა საზღვრები კი მერე უნდა დაეყოთ. შეერთების წინეთ ქართველ მაჰმადიანები დიდს გასაქირში ჩავარდნენ, ომის გამო, მათ 1877 წელს ველარა დათესეს რა ამიტომ 1878 წ. მათ საქმელი პური აღარ აქვდათ, მეტად მშიერს ხანაში ჩაცვივდნენ, ამ სიმშილს ზედ დაერთვა ისლამის პირობებისაგან გიაურთ სიმძულვარე და ყოველივე ეს კი მათ თითქმის სულ ვერანად ხდიდა. იყვნენ მათში თითო-ორი ისეთი პიტივეცემულნი პირნი, რომელნიც ასეთ გაქირვების დროს, მათ დიდს დახმარებასაც აძლევდნენ, როგორც მაგალითებრ გრიგოლ გურიელმა ერთ დღეს დამშეულთ 1879 წ. 10,000 მან. თავის ფული დაურიგა და მასთან რამდენი კიდევ სხვა ასეთები უქმნია ამ ძვირფას კაცს, ამას თვლა არა აქვს. დიდი შესანიშნავი კაცი იყო ეს გრიგოლ გურიელი, მეტად თავ გამოდებული მოსარჩლე ქართველ მაჰმადიანთ ღარიბ-ღატაკთ ხალხისა.

ჩვენ ქართველ ქრისტიანებსაც დიდათ გვიხაროდა ჩვენი დაკარგული ძმების შემოერთება და კავშირი, მადლობელნი ვიყავით მით უფრო, რომ დაკავშირებულ იქმნა უმეტესი ნაწილი სამცხე-საათაბაგოსი, დარჩა შემოუერთებელი მხოლოდ ლაზისტანი და ზოგიც რამ კლარჯეთის ადგილები, დანარჩენი კი სულ შეერთებულ იქმნა რუსეთის საქართველოსთან. ამ გარემოებით ისარგებლა დიმიტრი ბაქრაძემ და 1879 წ. იმგზავრა მთელს ამ შემოერთებულს კუთხეებში, მერე კი როცა საზღვრები დაიდო, მაშინ კი ზოგი რამ ისევ ოსმალეთის საკმობლო საქართველოში გადავიდა, როგორც მაგალითებრ არჯევანთ ხეობა, ხახულის და ერთობ დიდი ნაწილიც ასეთის ადგილების. ამ გარემოებამ ჩვენ გული მეტად დაგვწყვიტა.

ქართველ ქრისტიანებმა ამ დროს გამოვიჩინეთ დიდი ღმობიერება ქართველ მაჰმადიანთ წინაშე.

ჩვენ ძრიელ გვიხაროდა დაკარგულ ძმების შეერთება, დაკარგული საქართველოს ზოგი ადგილები, ნახვა და გაცნობა. ამის გამო ჩვენს ნატვრას და სიყვარულს საზღვარი არ აქვდა. იმ დროის გაზეთი „დროება“ ხომ სულ ასეთის ამბებით ივსებოდა, მასში ხშირად წერილებს ბეჭდავდნენ თვით ქართველ მაჰმადიანებიც. 1877 წლიდან ქართველ მაჰმადიანთ ვასმენდით და ვუქადაგებდით ჩვენს მათდამი სიყვარულს, საქართველოდან არ გადასახლებას. არ აყრას, ვაუწყებდით, რომ რუსნი თქვენ არას დაგიშვებენ, ოღონდ თქვენ დაწყნარდით ამისთვის. ამავე დროს თუილისში გაზეთ „დროების“ რედაქციამ ხელის მოწერა გამართა ქართველ მაჰმადიანთ სასარგებლოდ, ფულიც შეიკრიბა, ეს ფული მათ იმ დროის გაზეთ „დროების“ რედაქტორმა წაიღო ბათუმში, იქ ამ ფულით ვუქვილი იყიდეს და ღარიბ ქართველ მაჰმადიანთ დაურჩევს, ფული რამდენიმე ასი თუმანი იყო, სულ ქართველ ქრისტიანებთან შეწირული. ვიტყვით მხოლოდ, რომ ამ მხრით კაი ქმობა გავუწიეთ მათ.

მაშინ ჩვენში ყველას ესწრაფოდა გული, რომ ეგები მო-

რიგება მალე გათავებულებოდა, რუსთა და ოსმალთ საზღვრებიც დაყოფილებოდა და ჩვენი გვირგვინი და დაკარგულ ძმებთა ქვეყნებში ფეხის შედგმა და ნახვა, მათის ცხოვრების და გულის მით დადინჯება. როგორც იქმნა ამასაც მოვესწარით, პირველად ჩვენი მწერლებიდან აქარაში ფეხის შედგმა სერგეი მესხს მოუხდა, ფულის დარიგების შემდეგ სამწუხაროდ, ქართველ მაჰმადიანებში გაჩნდა ერთი ისეთი ხეპრე და უპურმარილო ადამიანი, რომელმაც ნეტარ ხსენებულ სერგეი მესხს, გახეთ „დროების“ რედაქტორს, დამბაჩა ესროლა, მოკვლა სწადდა თურმე. მადლობის მაგიერი იყო ეს. მადლობა ღმერთს, რომ ტყვიას არ მოხვდა და არა დაუშავა რა. ეს ამბავი ყველას გვეწყინა, ნამეტურ თვით შეგნებულ ქართველ მაჰმადიანებსაც, მაგრამ ვინ რას იზავდა, დრო ისეთი იყო, რომ იქ კაცი კაცს ველარს ცნობდა და მოღების ქადაგებით ხალხმა აღარ იცოდა რა ექნა და ვისა სცემოდნენ. სიღარიბე, გაჭირება, სიმინდის სიძვირე და სხვაც ათას ამგვარნი სულ გაიურების ბრალი არისო, იტყოდნენ ამას ხოჯები, მოღები და სხვა ასეთ სჯულის კაცნიც. თუ აქედამ არ წავედით, დღეის შემდეგ უარეს დღეში ჩავარდებით და შიშხილს ვნახამთო.

ასეთ არევ-დარევის გამო ქვეყანა დიდს შეწყობებაში ჩავარდა, ამიტომ რაკი ქართველ მაჰმადიანთ შლილობას დასასრული აღარ ეძლეოდა, ამის გამო რუსეთის და ოსმალთ მთავრობისაგან პირობა იქმნა დადებული გარდასახლებულთათვის, დრო 1878 წ. სამი წელი დანიშნეს, ვინც ამ ხნის განმავლობის შემდეგ არ გადასახლდებოდა, ის შერე რუსის ქვეშევრდომთ უნდა დაშთენილიყო. ცოტა ამ ვარემოებამ დაადინჯა იგინი, ამიტომ სულის ცხონების მეძიებელთ დაიწყეს მამულების გასყიდვა და წასასვლელად საშადისი. ესენი ჰყიდდნენ აუარებელ მოძრავს და უძრავს ქონებას სულ ოხერ ფასად და მიდიოდნენ შუა ოსმალეთში. ვისაც კი რამე შეძლებდა ჰქონდა, ყველა მირბოდა, აქა რჩებოდნენ ღარიბნი და ლატაკნი, რომელთაც ცხოვრების სახსარიც არ აქვდათ, ყოველი-

ვეს გადასახლებულებისას ესენი ყიდულობდნენ. სადღეისოდ ამათ გაიმაგრეს აქ ფეხი და ვისაც კი შეძლება აქვდა, ისინი სულ წაბრძანდნენ ოსმალეთში სულთს საცხოვრებლად.

ასეთ გადასახლებას ყველა მწუხარებით უმზერდა, რადგანაც შით ვხედავდით ქართველ მაჰმადიანთ დაღუპვის საქმეს და აბა ვინ რას იზავდა, მათ ვინ რაღას ეტყოდა, მოღების და ხოჯების სიტყვით, ივინი კაცსაც კი მოკლავდნენ, რომ ვისმენს ეთქვა ოსმალში ნუ მიხვალ, თორემ ბოლოს ინანებთო, როგორც იქმნა 1878 წ. გავიდა, ომიც მოაჩა, საზღვრებიც დაიყო, ქართველ მაჰმადიანთ შორის გამოჩნდნენ შეგნებულნი გვამნი, რომელთაც არ ისურვეს ოსმალთს სამსახურით გარდასახლება, ესენი რუსის მთავრობისაგან იქმნენ მიღებულნი დიდის პატივისცემით, ჯამაგირით და ახალი თანამდებობის დანიშვნით, ასეთნი იყვნენ ტუპან ბეგ შარვაშიძე, ახმედ ბეგ ხალვაში, გულო ალა კაიკაციშვილის, დედი ალა ნიყარაძე და აქარის შუფთი ჰასან ეფენდი ხალიფაშვილი—სოფ. მერისელი, ზოგნიც სხვანი. ჩვენ აქ ყველას არ ვახსენებთ.

მხოლოდ ერთ ამათგანს კი, თითქმის მეთაურს და მასთანვე თავის ქვეყნის მოტრფიალედ, ქართველ მაჰმადიანის შესახებ კი ვიტყვით რამეს, ეს ქართველ მაჰმადიანი გახლდათ შერიფ ბეგ ხიმშიაშვილი, ახმედ ბეგის შვილი. კარგად მცნობი მთელი საქართველოს ავ-კარგანობის, დიდი მონატრე ქართველი ერის დაკავშირების და გაერთიანების. ამ პირის ცხოვრებას აქვს მეტად დიდი ისტორია, ნამეტურ ამათ გვარის წევრთ და მამა-პაპათა, ამათ შესახებ ჩვენ ხომ ალაგ-ალაგ ვიცით ცნობები, ამის გაცნობა არ გვინდა, ხოლო ის კი უნდა გავიხსენოთ, რომ სელიმ ფაშის ნატვრა და ასევე ამის შვილის ახმედ ფაშის ნატვრის შესრულებისავე მოტრფიალედ იყო შერიფ ბეგი და ეს ამას მოესწრა კიდევ. შეუსრულდა ამას ნატვრა და საქართველოს ადგილების საქართველოსთან ერთობა. ეს პირი დიდი მომხრე იყო ამისი, ომის დაწყების

წინეთაც, ომიანობის და ომის შემდეგაც იგი სულ იმას ელაპარაკებოდა ქართველ მაჰმადიანებს, რომ იგინი დაწყნარებულ იყვნენ, დადინჯებულაყვნენ და თავიანთ სამშობლოდან ფეხი არ მოეცვალოთ, საწინააღმდეგოდ არც ასეთ საპატიო კაცის სიტყვას აქენდა მათზედ გავლენა, თუმცა შერიფ ბეგს მათში დიდი სახელი და ნდობა ჰქონდა მოპოებული, მაგრამ ამასაც ექვის თვალთ უმზერდნენ.

ასეთ პირთა ცდით მოხდა ისეთი საერთო დაახლოვების ლაპარაკიც, რის წყალობითაც ჩვენსა და მათ შორის გაიმართა მეგობრული საუბარი, სალაში და ნატვრა ჩვენი ერთმანერთთან დაახლოვების. ასეთ მეთაურ პირთა დეპუტატთა კრებული 1878 წ. თფილისში ჩამოვიდნენ და მთავარ მართებელს წარუდგინენ, როგორც ახლად შემოერთებულ ქვეყნის მეთაურნი. მთავარ მართებლის ნახვის შემდეგ, თფილისის ქართველობამ სადილი გაუმართა თფილისის საკრებულო დარბაზში, სადაც დაესწრო იმ დროის დიდი ნაწილი ქართველობის. სადილზე ბევრი შესანიშნავი სიტყვები წარმოითქვა, როგორც ჩვენგნიც, ისე მათგან, შერიფ ბეგი ამით მოხარული დარჩა, ჩვენც მათ ქართული წიგნები მივართვით, ყველამ მათ სიაშოვნებით მიიღო მალე, იგინი შინისკენ დაბრუნდნენ.

ამ დღიდან ქართველ მაჰმადიანთ შორის გაჩნდნენ თითო-ორიოდა ისეთი პირნი, რომელნიც თანამემამულეთ აშკარად და ადვილად მოუთხრობდნენ თვის დარიგებას და მით აუწყებდნენ, რომ ქართველ მაჰმადიანები დამშვიდებულიყვნენ, გარდასახლებისათვის თავი გაეხებებინათ და თავიანთ სასოფლო ცხოვრების გაუმჯობესობას შესდგომოდნენ, ასეთ პირთა დარიგებას და მათდამი გულის ტკივილს საზღვარი არ აქენდა. იმავე დროს, მათში შესახურებდნენ თითქმის ყველგან ქართველი მოხელენი და ყველა ამათის ნატვრაც იგი იყო, ყველა მათგანი იმას ელაპარაკებოდა, რომ თქვენ ნუ გეშინიანთ, დაწყნარდით, იცხოვრეთ, ნუ მიდიხართ, ჩვენ ქართველები თქვენ დიდს დახმარებას გაგიწევთ, ნუ ჰკარგავთ ქვეყანას,

თორემ ბოლოს ინანებთ, ასეთ ღარიგებასთან მათ ხშირად ნიეთიერ დახმარებასაც ვაძლევდით, რითაც ჩვენ საქმეს უფრო ვაფუჭებდით, რადგანაც მათ ამის შეგნება არ აქენდათ და ამბობდენ, აჲ თუ ჩვენი გაქართველება არ უნდათ, მაშ ჩვენ ამ დახმარებას რათ გვაძლევდნენ, რა უნდათ ამათ ჩვენგანაო. მიუხედავად ასეთის დახმარების იგინი მანც სრულს არევე-დარევაში იყვნენ, კაცის კვლაში, გარდასახლებასა და სხვა ასეთ დასაღუპ საქმეებში.

ასეთის გარემოებისაგან ქვეყანა სრულს ანარქიაში ჩავარდა, გული სწყდებოდათ მრავალთ, როგორც ქართველ ქრისტიანებს და ჰგოდებდნენ მათ დალუპვაზედ, მაგალითებრ როგორიც იყო გრიგოლ გურიელი და მისთანანი, ისევე ქართველ მაჰმადიანთ შორის იყვნენ ისეთნიც, რომელნიც თავიანთ ქვეყნის შლილობას და ქართველ მაჰმადიანთ დალუპვის საქმეს მწუხარეს თვალთ უმზერდნენ და თან თვის დიდს გლოვნასაც უცხადებდნენ მათ ქვეყნის ასე წახდენისათვის, მაგრამ რას იქმოდნენ. იყვნენ მათში ისეთნიც, როგორც შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი, რომელნიც გულს არ იტეხდნენ და ამბობდნენ თამაზად. რაც მოხდა მოხდა, მაგრამ მაინც ღმერთმა მოგვასწრო ჩვენ გაერთიანებას, ჩვენს ერთობას. ქართველ მაჰმადიანები რომ იყრებოდნენ თავიანთ ქვეყნიდან, ეს რასაკვირველია დიდი საქმე იქნება თვით მათის ოჯახისათვის, მაგრამ რაკი ეს არ ხდება და ქვეყანა და სოფელი იცლება ხალხით, რა გაეწყობა, ამასაც უნდა გავუძლოთ, ქვეყანა მალე მოშენდება, წასულებიც მალე შეინანებენ შეცდომას და ისევ უკან მობრუნდებიან.

იყვნენ ისეთი ქართველ მაჰმადიანები, რომელნიც იტყოდნენ ხოლმე შემდეგს: ეს ქვეყანა გურჯისტანი იყო, ამიტომ ძველადგანვე იტყოდნენ, რომ იგი ისევ გურჯისტანზე წავაო. ეს ჩვენც ვიცოდით, ასე იტყოდნენ ძველი კაცნიც, რომ ეს ღვთის განგებით მოხდაო, ამიტომ ჩვენ არ უნდა გვწყენოდა ასეთი ერთობა და დაკავშირება. ეს ღვთის ბრძანება იყო,

ადრე თუ გვიან, ეს ასე მოხდებოდა, ოსმალთ არ შერჩებოდათო. ასეთივე აზრის გახლდათ შერიფ ბეგიც, ამის გასაცნობათ და დასახატავად ეხლა აქ მოვიყვანთ ერთ მის წერილს, რომლითაც კარგად გამოჩნდება, როგორც ეს ისტორიული გარემოება და ფიქრი ქართველ მაჰმადიანების, ისევე ამით ჩვენ გავიცნობთ შერიფ ბეგის თვისებას და სულიერ ვითარებას, ასეთი შეხედულების ქართველ მაჰმადიანთ შორის მარტოდ შერიფ ბეგი არ იქნებოდა, სადაც ერთი ეს გახლდათ, უეჭველია იქ ამას გარდა სხვანიც იქნებოდნენ, ამას ფიქრი არ უნდა. ასეთ პირთა ცნობა ჩვენ არამც თუ მარტოდ 1877 წლიდან შევიტყუთ, არამედ ასეთი პირნი წერილებს იწერებოდნენ ოსმალეთიდან თვით 1873 წლიდან და ქართველ მაჰმადიანთ დაკავშირებას ნატურათ გამოსთქვამდნენ. 1879 წელს არტაანიდან შერიფ ბეგმა აი რა წერალი მოიწერა თფილისში, რომელიც იმავე წლის „დროებაში“ იქმნა დაბეჭდილი. აი თვით პირი ამ წერილის:

შერიფ ბეგის წერილი.

გ უ ლ ა ხ დ ი ღ ი ა ღ ი ა რ ე ბ ა .

„კაცის ცხოვრება თავიდან ბოლომდის მუდამ ცვლამოდრეობაში არის.

მე მინდა ბატონებო, მოგახსენოთ ჩემი ცხოვრების უმთავრესი თავგადასავალი გულ-მართლობითა.

მე ჩემი ყმაწვილობის ბოლმა, ჩემდა სამწუხაროდ, ოსმალეთის ქვეშევრდომობაში ავახილე თვალები: თავიდანვე ჩემი თანამემამულე, ჩემ მოძმეთა ტანჯვა, ჩავგრა, თავში ცემის მეტი არა მინახავს რა! გაზვიადებული ლხინი, სიხარული რა არის კაცისთვის, უთუოდ მალე მოსძაგდება, მოსწყინდება, რომ ქირი, ნაღველი, კვნესა და ოხვრა რა იყოს!

თუმცა მე კერძოთ ჩემის ღირსების მომეტებულნი სახელიც მქონდა, პატივიც, კარგი ყოფა-ცხოვრებაც და სიპიდიდრეც მამაპაპეული, თუ ჩემგან შეძენილი, რომლით შემეძლო

ოსმალურ გაღაღებით და შვეებით სიცოცხლე და ცხოვრება, მაგრამ ეს ყველა გარეული გამოჩენილობა თვალში სულ არ მომდიოდა.

პირად ძალა-უნებრივ სიმზიარულე-კმაყოფილებას ვიჩენდი მარტოდ ოსმალების სათვალფეროდ, მაგრამ შინაგან ტკბილი სული, გული მუდამ ეამს რაღაცა გამოურკვეველს სიმწუხარის ბნელ უკუნით მოკული მქონდა. ვცდილობდი მუდამ ცისმარე დღეს ამ ჩემი დავარდნილ-დაცემულ მდგომარეობის როგორმე გაუმჯობესობას, მაგრამ ვერაფერი ვერ მოვახერხე...

ან როგორ ავიცილებდი თავიდგან ეგრედ ბოროტ მოვლინებას, რომლის ერთის მხრით ოსმალების უსამართლობა, მძლავრობა, ცარცვა-მგლეჯელობა, დამაქცეველობა და ჩემი ტკბილი სამშობლოს უკიდურესი აოხრება, გატიალება დღიდგან დღე უფრო მატულობდა?.. მეორე მხრით ჩემსა საყვარელ მოძმე მესხ-კლარჯთა ზნეობრივი საშინელი გარყვნა, განებიერება, ავგულობა, მეთავეთობა, სიხარბე, მგლეჯელობა, მოსისხლეობა, ჭრა, კვლა და მისთანა კაცობრიობის გზა კვალადან გარდ-გასვლა ლუპავდა ჩემს ქვეყანას! მით ერთი საათი შე ერთ დღეთ მიმაჩნდა, დღე ერთ მგზეფსად, მგზეფსი თთვედ, თვე ერთ წლად და წელიწადი ერთ საუკუნედ.

ჯერ ოცი ოცდა ხუთი წლისა არ ვიყავი, რომ მრავალ საუკუნოების უწყალოდ დატანჯულ მსხვერპლად ვგრძნობდი მე ჩემს ნორჩს, ახლად გაშლილ ყვავილოვან სიცოცხლეს! ამ ნაირი ჩემი ტანჯული სიცოცხლის წამლად ვსთქვი ქვეყანაში შესვლა, ცოლის შერთვა, დაწვრილშვილება, ხან ერთხედ, ხან მეორეხედ გულის გადაყოლება. მოყვრებში კარგი დროების გატარება, ლხინი, სიხარული, ნავარდობა და მასთან კაცის გულის მასიამოვნე სიხარული. მაგრამ ამ ყველა საშუალებამ რაც არ მომიმატა უფრო ჭირი ჭირხედ, თვარემ საამისოდ არა შეუმსუბუქებიათ რა ჩემთვის. ერთის სიტყვით რკინის გალიაში შემწყვდეულ ვცხვების მდგომარეობასა ჰგვანდა დაახლოვებით ჩემი მდგომარეობა.

მუდამ ვსკდილობდი ჩემის თავის და ჩემის მოძმეთა გამოხსნას ჩემის ქვეყნითურთ ოსმალოს ხელიდან და რუს ხელმწიფის ქვეშევრდომათ შესვლას, რომლის მფარველობის ქვეშ იყვნენ დიდის ხნის მოღმა ჩემი უმრავლეს საყვარელ მოძმე მხარეთ ქვეყნები: იმერეთი, ქართლი, კახეთი, მესხეთის მცირე ნაწილი და სხვა, მაგრამ არ იქმნა, არ მეღირსა.

1853 წლის ომიანობისა, ცოტა რამ იმედი მომეცა, ვაძობდი: ავერ ახლა გამოვალ ოსმალების ქვეშევრდომობითგან, ჩემიანებს და ჩემს ქვეყანასაც გამოვიხსნი ოსმალთ მტარვალობისაგან და დიდებულ რუსეთს შევეუერთდები. მაგრამ საღებდუროდ, ყოველი საშვალნი გამიწყდა, გზა-კვალი დამეხშა, ყოველგნით ფოლხი მომედვა და ხელი მომეცარა!..

განა მოიპოვება ყოველთვის სადმე მისთანა ერთგული მოყვარე მეგობარი, რომ შენი ხეაშიადი მიანდო. პატროსნად შეგიანხოს და არ გაგთქვას? განა მოიძებნება მუდამ თავ. გრიგალ გურიელისთანა, მიხ. მეფისოვისთანა და ზოგიერთ ახალციხელებისთანა გამოსადეგ ძმა კაცები გაქირებული კაცის ხელმანდილად და წყლული გულის საღებუნებლად, რომ ისარგებლოს ჩემისთანა სვე ბედისაგან გამწარებულმა კაცმა?!

რაც იქნა იქნა, მადლობა ღმერთსა, იმათ სრულიადაც არ მოვიხსენებ, ყველას დავიწყების უფსკრულში მივცემ. ახლა მადლობა სახიერ ერთს ღმერთსა, რომ ამ ყველა ჩემის გულ-სულის შემავიწროებელმა ბნელ ღამის წამმა განვლო, გარდიარა, 1877 წლის ომიანობის ბოღმა, ჩემდა საუკუნო სასიხარულოდ მომეცა საშუალება ღვთის მადლით მაღალ რუს-ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ შესვლისა, მეცა და ჩემს თანამოძმეთაცა ჩვენს მრავალ რიცხვად ძმათთა თანა შეერთებითა ღვთის კურთხეული განგება რომ ხედავდა მუდამ ჩემი შეწყუხებული სულის კვნესას, ოხვრას, ნუგეშით მომაგო სამაგიერო, მით ღამის ბნელთ უკუნი ბრწყინვალე დღედ გარდამექცა. სიმწუხარე სიხარულად და ქირი ღმინხედ შემეცვალა.

მის მოღმა ღავზახლოვდი ქ. ოფილისის სხვა და სხვა ჩი-

ნებულ პირთა თავადთა, აზნაურთა. თავიდგან მოყოლებული უკანასკნელ აღსავლის მქონე პირთამდის და მათთან პატივცემულთ ყოველ წოდების პირთა ისეთი საგრძნობი შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემს გულში, რომ ვერაოდეს ვერ დავივიწყებ ჩემს დღეში, მე იმათ დიდ მოკეთობას, წრფელ კაცთ მოყვრობას და მიღებულებას... თუმცა ახლა დროებით, ცოტა ხნით დავშორდი მე იმათ მწყალობელ მოკეთ მოყვრობას, მაგრამ სული-გული ისევ იმათთან მიბრუნავს, იგინი არიან ჩემი გონების მარად მარწყენანი, სასო იმედნი და დაუვიწყებლად ძვირფასნი სახსოვარნი.

ღმერთმან ქნას, ისევ ძალე მივხვდე მე ჩემის გულის საწადსა, მათთან ხლებასა, რომლის მსგავსი უბედნიერესი წამი მრავალი შეიძლება რა იყო ჩემთვის ამ ქვეყანა ზედა. ღმერთმა ქმნას აეცა და ჩემს თანამოძმეთაც საქმით დაგვემტკიცებინოს ჩვენგან მოსალოდნელი კეთილშობილური მოქმედება. შეერთებულ ვიყოთ მტკიცე, ძმურად, ჩვენის დიდხნით აქეთ დაშორებულ მრავალ რიცხოვან ძმებთანა სულითა და გულითა და ყოველი კეთილ განწყობილებითა, ხელი ხელს მიგვეცეს და გარდაგვედგას ის გმირული ნაბიჯი, რითაც განთქმულნი იყვნენ ქრისტიანობის დროს ჩვენი წინაპარნი საქვეყნოდ.

ეხაროსთ დიდს ხნით მოღმა იმათ ღრმად მიძინებულს სულსა და გულს და იშვებდენ ჩვენის ღირს მემკვიდრეობით, რომლით წინ წავა ქვეყნის მაშენებლობა, განახლებიან ციხე-ტაძარნი, სამოქალაქო ვაჭრობა, ხელოსნობა, სწავლა-მეცნიერება, ზნე კეთილობით, ერთი ათასად და ათი ათასად წარიმართება მიწის შემუშავება, ნერგვა, წინდვა, მცენა-მარგვლა, ყოველი საზრდო გაგვიადდება, რომ ყოველი კაცი ბედნიერების გზა-კვალს დაადგეს მღვთის მსახურებით, სიმართლით და კაცთ მოყვარებით.

არტაანი (არდაგანი) 29 თიბათვეს, 1879 წ. შერაფ ბეგაიმშიაშვილი. გაზ. „დროება“.

ვგონებთ ქართველ მაჰმადიანებს ექვი აღარ უნდა ექმნესთ

მასზედ, რომ ასეთი წერილის შემდეგ მათ სთქვან, რომ ჩვენ გურჯები არა ვართო და ეს ქვეყანაც გურჯისტანი არ არისო. შერიფ ბეგის სულიერი საქვეყნო აზროვნების გამო მოვიყვანთ აქ მეორე წერილსაც, რომელიც კარგად ხატავს მის გვარტომობის ცნებებებს და შეერთების სასარგებლოდ ცდას. აი ესეც მეორე ამის სიტყვა წერილად დაბეჭდილი 1878 წ. გაზეთ „დროების“ 126 ნომერში.

„ჩემი წამოსვლის მეორე დღესვე მისულან სხალტას და ჩემი სახლ-კარი, ყველაფერი გარდუწვამთ. შემიტყეს, რომ თვალი აქეთკენ მეჭირა, და ძალიან განზედ მიყურებდნენ... აღრე ცხრა ბათალიონი მყავდა... დერვიშ ფაშა ყოველ კვირით მწერდა: გეიწიე, გეიწიე ახალციხისაკენაო! ჯერ კი ვალორებდი (ვატყუებდი), რომ გზა მაქვს გამაგრებული, ვერ დავიძვრი აქედან, მაგრამ როცა რუსის ჯარი არდანიჯისკენ გაუშვი ხელ უხლებლად, მაშინ კი სულ უფრო ეილო ექვი დერვიშ ფაშამ. ახლა სხვა ოსტატობა ვიხმარე: ჩხუბი ავტებზე ზემო და ქვემო აქარის შუა, წავკიდე ისინი და ახლა ოთხი ბათალიონი იმათ დასამშვიდებლად გავგზავნე. დაგვრჩა ხუთი ბათალიონი; მერე დაგვრჩა სამი ბათალიონი.

ახლა კი მივსწერე წერილი დერვიშ ფაშას, რომ ამ სამი ბათალიონით წინ ვერ გვეიწევი, ისევ აქ გავმაგრდები თქვა და ვიყავი, მაგრამ ხოლო მაინც ექვი ჰქონდათ, კაცები მოდიოდნენ, ჩამასმინეს, იმას რუსებისაკენ უჭირავს თვალიო, და მეტი არ შემეძლო, ცოლშიელი არტანში გავგზავნე და მე კი ახალციხეს გამოვიპარე. ამ სამოც წელიწადში სამჯერ აოხრებულა ჩვენი ოჯახი, პაპაჩემი სელიმ ფაშა სულთან მამედმა სტამბოლში მიიხზო და თავი მოსჭრა და რაც ამას ქონება აქვდა, სტყველა ფაშებმა წაიღეს და გაიყვეს. მამაჩემი იყო და ისიც აიკლეს; მე სულ, სულ ახლად დავდგი ოჯახი, ვეიშენე სახლი, მაგრამ ხომ ხედავთ, მეც რა ბედი მქონია, ყველაფერი მივატოვე რაც გამაჩნდა—ოჯახი, სახლი, კარი და წამოვედი აქეთ დაკარგულ ძმების საპოვნელად“.

ამის წარმოთქის მესამე დღეს შერიფ ბეგი იმ დროის ერთად ერთს ქართული წიგნის მაღაზიაში მოვიდა მიხ. მეფის-სოფით, გაგვიცნა ჩვენ, რაც ქართული წიგნები იყო მაშინ ყველა იყიდა. საუბრის დროს სთქვა, რომ აქარაში სულ ქართულად ლაპარაკობენო. მერე მითხრა, კარგს იქმთ თუ ყურადღებას მიაქცევთ და იქით ქართულ წიგნებს გაგზავნითო. ესეთი დავალება ქართველებმა შევისმინეთ და იმავე დღიდან ქართველ მაჰმადიანებს ვესიყვარულებოდით, წიგნებსაც ვუგზავნიდით, გაზეთებსაც, ფულითაც ვეხმარებოდით, მაგრამ მათგან ჩვენ სამაგიერო სიკეთეს ვერა ვხედავდით, ჩვენ მეგობრობას ვუცხადებდით და იგინი ხმლით მოგვდევდნენ უკან, ეს რასაკვირველია მათი შეუგნებლობა იყო.

ასე და ამგვარათ, ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრება უსარგებლო პირობებით იმოსებოდა, მას სანუგეშო არა აქენდარა, ხოლო რამოდენიც მათში რუსის მთავრობის ძალა ძლიერდებოდა და მყარდებოდა, იმდენი იგინიც ცხოვრებაზედ და ვაქრობას ეძლეოდნენ, თავის მამაპათაგან დაშეებულს შეცდომებსაც ზიზღის თვალით უმზერდნენ და მის მეოხებით ველურის მდგომარეობიდანაც გამოდიოდნენ. შეგნება და თვალის გახილება ამათში ისე მალე წავიდა წინ, რომ 1880 წ. რაკი თავდებოდა მათში გადასახლების ვადა და ეს გათავდა კიდევ, ვინც წავიდა ხომ წავიდა და ვინც არა და იმათ დაიწყეს თხოვნა და მუდარება, რომ დღეის შემდეგ გვიშველეთ და დაგვეხმარეთ, რომ ჩვენც სწავლა-განათლება მივიღოთო. ასეთ თხოვნის მეთაურ პირებათ ითვლებიან ის მოწინავე პირნი ქართველ მაჰმადიანთა, ვინც ჩვენ ზემოთ არა ერთ ალაგას ვახსენეთ.

სხვა მხარეთა ანუსხვას ჩვენ არ შევეხებით, რადგანაც იგინი თავ-თავის ალაგას გვაქვს ანუსხული სხვა წიგნებში, ხოლო დასასრულ ვიტყვი შემდეგს: რომ მადლობა ღმერთს და შერიფ ბეგის სიტვის და ნატურისამებრ, სადღეისოდ ქართველ მაჰმადიანებმაც საკმარისად გაახილეს თვალეები, იგინი

უკვე გამოვიდნენ სამოქალაქო ასპარეზზედ და თავიანთ ზეძლები და გვარად ყველა საქმის მუშაკობით შესაფერის ცდით მიდიან წინ. იმედია, რომ რაც დრო გაივლის, მით ამას, ფანატიკოსობას ბუნებითი მხარე და ცოდნა საქმარისად დასძლევს და მით იგიინი ერთი ათათ და ასად გამრავლდებიან განვითარების ასპარეზზედ. ამის მონატრე იყო იმავ დღიდან ქართველობა და როგორც ვიცით, ამისავე მონატრე და მომთხოვნელი არის თვით დღევანდელ შეგნებულ ქართველ მაჰმადიანთა ნაწილიც. ამ გარემოებამ გამოიწვია ის კეთილი დიადი საქმე, რომ ქართველმა საზოგადოებამ, თავის მოძმე ქართველ მაჰმადიანთ შვილთათვის, ბათუმში, ქართული სკოლა გახსნა, სადაც მათ სჯულსაც ასწავლის ხოჯა. ეს ნაყოფიერი და დიადი სკოლა ხომ დღესაც არსებობს ბათუმში.

თუმცა ქართველ მაჰმადიანები 1630--1870 წლებამდე, ოსმალთ ნადირებათ მიაჩნდათ, ქართველებს ისე უყურებდენ როგორც ლამაზ სახმარ ხალხს, მასთან თავ-გადადებულ მეომარს, სასტიკ მონას, თავის ვინაობის უარის მყოფელს და ნამდვილ თათრის ტომის მუსულმანზედ უფრო ფანატიკს, ამისთვის თავიდან ხელ აღებულს და სხვანი, რაც კი ქართველ მაჰმადიანს მარტივათ სპობდა თავის სამშობლო ქვეყნის ცნებეების ასპარეზზედ. თუმცა ქართველ მაჰმადიანი სრულიად დაკარგული მონა იყო და დავიწყებული არსება ოსმალთ წინაშე, ბევრს ალაგას ამათ თავისიანობის ყოველივე დაკარგვს და დღეს არც აქეთ არიან, არც იქით, მაგრამ მაინც მათ შორის თითო-ოროლას შერჩენილი აქვს ცნებეობა თავიანთ ვინაობის შეგნების და იმის ცოდნაც, თუ მათი სამშობლო ქვეყანა რა დროს, და ოსმალთ რომელ ხელმწიფეთაგან აქმნა დაპყრობილი, ამიტომ მოვიყვანთ მოკლედ შემდეგ ცნობებს, რაც კი ჩვენი სამშობლოს ისტორიის ნაწილს შეადგენს.

მაჰმედ II სულთანმა კონსტანტინეპოლი აიღო 1453 წ. მოკვდა 1480 წ. გამეფდა ძე ამისი ბაიეზით, მოკვდა 1510 წ. დაჯდა ძე ამისი სელიმ სულთანი, ეს წამოვიდა საქართველოს

ასაკლებათ, აიკლო იმერეთი, სამცხე. დაიმორჩილა, იმავე წელს სძლიეს ქართველთ და განაძევეს. სელიმ სულთანი მოკვდა 1520 წ. დაჯდა სულეიმან სულთანი, ამან განაახლა შაჰის დაწყობილი საქმე, ქართველებს დაუწყო ბრძოლა და სურდა მთელი საქართველოს აკლება, ქართველნი სძლია მძლავრად და მაინც სრულიად ვერ დაიპყრა, ქართველთ განაძევეს, მრავალჯერ კი იბრძოლა. მოკვდა 1565 წელს დაჯდა ამის ძე სელიმი. სელიმი ებრძოდა მკაცრად კლარჯელთ, ვერა ავნორა. მოკვდა 1580 წ. დაჯდა ძე ამისი მურად სულთანი, ქართველთაგან ხოლმეწად წოდებული. ამან აღაოხრა რამდენჯერმე საქართველო და სამცხე-საათაბაგო, ანუ კლარჯელნი მოხარკეთ ჰყო, ხოლო მათ აქენდათ თავიანთი წესები, ათაბაგი იყო გამგე ქვეყნის, სჯული, კანონები აქენდათ ქართული. ამისაგან იწყება ქართველთ შესყიდვა და გარყვნა მათი. მოკვდა 1593 წელს დაჯდა ძე ამისი შაჰმად. ამანაც ჰფლო სამცხე, მოკვდა 1604 წ. დაჯდა ძე ამისი ჰამადა, ამის დროს ოსმალეთში დიდის ცოდვების გამო აღრევა დაიწყო. ქართველებს ესენი თავიანთ დევნას მაინც არ აკლებდენ, ეცემოდენ ქურდულათ.

ჰამადა სულთანი ჩამოაგდეს 1617 წ. დასვეს ძმა ამისი მუსტაფა, მერე ჩამოაგდეს მუსტაფა 1619 წ. დასვეს ძმა ამისი ოსმან სულთანი. ჩამოაგდეს ოსმან სულთანი 1622 წელს. დასვეს მეორეთ მუსტაფა სულთანი, მალე თვით გადადგა მუსტაფა სულთანი, ამის მაგიერ გამეფდა ძმა ოსმანისა. ამ სულთნებმა თვისი დღენი აღრევით ატარეს, მაგრამ ეს იყო მათი შინაური საქმე და უთანხმოება, თავიანთი მონებს თვის მახვილს მაინც არ აკლებდენ. მაგალითებრ ამ აღრევის დროსაც მათ არ მოასვენეს საქართველო, დღე და ღამ ეომებოდნენ ქართველებს, ნამეტურ სდევნიდნენ კლარჯელ, შავშელ, არტან, ოლთისელ, აქარელ, ლივანელ და სხვათა კუთხის ქართველთ, ამათის წყალობით შემოვიდა ტყვის გასყიდვა, მოტაცება ხალხის და ოსმალს ქალაქებში სყიდვა. ამათვე გარყვნეს ქართველ თავად-აზნაურები, ასწავლეს ამათ ორგულლება, თავიანთ ქვეყნის ღალატი, გაცემა და ყოველი ბოროტება. მურად სულ-

თანის წინაშე ისლამი აღიარა ბექა ათაბაგმა, ანუ მერე საფარ ფაშა. ამ დროს მოიხსო სამცხე-საათაბაგოში ათაბაგური წესები, ანუ მათი ავტონომია, ახალციხეს განაწესეს საფარ ფაშა და ამით დაამდაბლეს არამც თუ მარტოდ სამცხე-საათაბაგოს ქართველები, არამედ დიდათ ამაღლებულ ჯაყელების გვარის მნიშვნელობა რადგანაც ამ დღიდან იგინი ირიცხებოდნენ უბრალო ფაშებად და არა ათაბაგებათ.

ასე და ამ გვარად, ოსმალთაგან საქართველოს აოხრების დასაწყისი იწყება 1503 წ. და გრძელდება 1630 წლებამდე, მერე კი ცოტათი მცირდება სისხლის ღვრა და უბედურებანი, ვინაიდან ქართველთაც იწყეს ისლამთან დაკავშირება. რა დღესაც ოსმალს სულთანმა სამცხე-საათაბაგოს ავტონომი-გააუქმა, ამიტომ შემდეგ დროთა სულთნების სახელებს ჩვენ არ ვახსენებთ. უეჭველია ამათ ამაგს ქართველ მაჰმადიანები არ დაივიწყებენ, დღემდე თუ არაფერი იცოდენ, დღეის შემდეგ მაინც იცნავენ ცოტათი თავიანთ თავს, ვინაობას და იმ სიკეთეს და ამაგს რაც ოსმალეთმა მიაყენა მათს ქვეყანას, სახლ-კარს; ცოლშვილს, ერთის სიტყვით ყოველივე ამათსას. ეცდებიან, რომ ასეთის ღვაწლისათვის შესაფერი ხსოვნა იქონიონ, მოიგონონ თვისის სამშობლო ქვეყნის ისტორია, გაიხსენონ ის ამბები რაც მათს სამშობლოში 1580—1630 წლებამდის ხდებოდა და ამ გახსენებით ისარგებლონ და ეცადონ, რომ დღეის შემდეგ მაინც დააღწიონ თავი იმ საზღაპრო გავერანება, გაველურება და გათახსირებას, რაც მათ ხსენებულის მოწყალე მეფეთაგან მოველინათ. ეს არის იარაჟი ქართველ მაჰმადიანების და მათ უნდა ამისთვის დიდათ ეცადონ, რომ ამ მწვავე იარაჟს თავი დაახწიონ და ჩაღვნიენ განათლებულ ხალხთა რიცხვში. ამის ვალდებულება მათ დღეს უკვე კარზედ აქვს მომდგარი რადგანაც ჩვენი პოეტი ალექსანდრე ჭავჭავაძე ბრძანებს შემდეგს:— „გაეხსნათ გზა და ეშვათ აჭარელთ სასოება, რომე მუნით შევიდეს მათ შორის განათლება“ ამავე საგანს მეორე ჩვენი მგონასანი ნ. ბარათაშვილიც ასე და-

მხარის:— „სადაც აქამდის ხლმით და ძალით ჰფლობდა ქართველი, მუნ სამშვიდობოს მოქალაქის მართავს აწ ხელი“. და სხვანი, ის რაც ქართველ ქრისტიანებზედ სთქვებს ალ. ქაეკავაძემ და ნ. ბარათაშვილმა, იგივე ითქმის ქართველ მაჰმადიანებზედაც.

ესე იგი, დღეს ქართველ მაჰმადიანები შემოერთებულ არიან რუსეთის საქართველოს ქართველებთან, რისთვისაც ორივე მხარეს სისხლიც არის დაღვრილი და ამიტომ ვალდებულნი არიან ქართველ მაჰმადიანები. რომ დღეის შემდეგ მათ თვალეზი გაახილონ, გამოვიდნენ ბნელის ფანატიკურის პირობებიდან და სასარგებლო მოქალაქეებათ გახდნენ როგორც თავიანთის თავის და ცოლშვილისათვის, ისევე ქვეყნის სასიკეთო და სასარგებლო საქმისათვისაც. ეხლა აქ მოკლედ მოვიყვანთ მის ცნობებსაც თუ ამ ჩვენი დიდის ხნის აქეთ ნანატრ შეერთების დროს ვინ იყო ჩვენი ქვეყნის გამგე მთავარ მართებელი ან სხვა მეთაური პირები.

მიხეილ ნიკოლოზის ძე, დიდი მთავარი, მათი იმპერატორებითი დიდებულების და მთავარ მართებელი მთელის კავკასიისა. ამათ ცხოვრებას ჩვენ არ ვეხებით, ვიტყვით იმას კი, რომ ამ მთავარ მართებელმა ქართველთ მაჰმადიანთ საქმეებს დიდის სამფარველოს სიფრთხილის თვალთ შეხედა, დიდი სურვილი აქენდა, რომ მათი დაკავშირება ისე მომხდარიყო, რომ ორივე მხარეს სისხლი სულ არ დაღვრილიყო, ვინაიდან მან იცოდა კარგად, რომ ორივე ეს ხალხი ერთის ტომისანი იყვნენ, ერთმანეთზედ მიკრულნი, რეჰველია აღრე თუ გვიან, ამ საქართველოს გაცალკევებული ხალხის გაერთიანებაც მოხდებოდა ამიტომ სანატრელი არის, რომ ეს ქართველი ერი საქართველოს დაუკავშირდესო, იქმნეს ისე, რომ ამ ძმათა შორის სისხლი არ დაიღვაროსო. ასეთის შეხედულებების იყო ეს უმაღლესი პირი, მიტომაც გახლდათ, რომ მას ყოველთვის ქება-დიდებათ მოიხსენებდა ჩვენი პოეტი გრიგოლ ორბელიანი. დიდის მთავრის პატივისცემა თვით ქართველ მაჰმადიანებ-

საც დიდათ აქენდათ, შეერთების შემდეგ, თფილისში ქართველ მაჰმადიანთ დეპუტაცია ჩამოვიდა, მათ მთელმა ქართველობამ სადილი გაუმართეს, სადილზედ მათ დიდი მთავრის სადღეგრძელოც დალიეს.

შეერთების დროს, მრავალთ დამნაშავეთ მიენიჭათ პატიობა, მათ მიეცათ თავისუფლება და განდევნილთ სამშობლოში დაბრუნება. ოსმალოს მთავრობის დროს, ძრიელ ბეყრი ქართველ მაჰმადიანი იყო დასჯილი და უცხო ქვეყანაში გაძევებულნი, რუსეთის მთავრობის დამყარების შემდეგ კი ესენი სულ შინ დაბრუნდნენ და მთავრობისაგან შეწყნარებულ და მიღებულ იქმნენ საცხოვრებლად, მაგალითებრ ასეთი იყო ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ხუსეინ ქამჯარაძე, რომელიც ოსმალოს მთავრობას გაუძევებია. 30 წელიწადი ქურთისტანში ყოფილა გავარდნილი. მხოლოდ ხსენებულ ომიანობის შემდეგ მიეცა მას ნება თავის სამშობლოში მოსვლის და ცხოვრების, ესეც მაშინათვე მოვიდა, ასევე სხვებიც მოსულან, ასეთი მრწყალეების მანიფესტები მრავალჯერ იყო დიდი მთავრისაგან განცხადებული. იგი კარგად იცნობდა მთელ ქართველ მაჰმადიანობას, ამ გაცნობისათვის მას დიდათ ეხმარებოდნენ ისეთი საპატიო პირნი როგორიც იყვნენ იმ დროის ის ქართველ გენერლები, რომლებიც მას გარს ეხვივნენ. ამავ მთავარ მართებლის განკარგულებათ შეერთების დროს ხსენებული კუთხე ასე იქმნა მიღებული და დაყოფილი სხვა და სხვა ნაწილებათ.

უნდა ითქვას, რომ მთავარ მართებელს ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ ბევრს რამ კეთილ ცნობებს აძლევდა თავ. ლეჟან ივანეს ძე მელიქიშვილი, მისივე თანაშემწე, ყოველივე ამ კაცის დარიგებით კეთდებოდა, ნამეტურ ქართველ მაჰმადიანთ პატივისცემა.

„ოსმალეთის ყოფილი საქართველოს შემოერთების წესები“ რომელიც დამტკიცებულ იქმნა ზემოხსენებულისავე მთავრისაგან და დადგენილი 1878 წ.

მუხლი 1. ბათუმის მაზრა შესდგება ლაზისტანის იმ ნაწილიდან, რომელიც ბერლინის ტრაქტატის ძალით რუსეთის იმპერიას ერგო.

მუხლი 2. ბათუმის მაზრა კავკასიის სამხედრო განყოფილებას ემორჩილება, სამხედრო და ადმინისტრატიულის მხრით კავკასიის არმიის მთავარ სარდალს.

მუხლი 3. ბათუმის მაზრის გამგეობა მინდობილი აქვს ბათუმის სამხედრო ლუბერნატორს, რომელსაც იგივე უფლება აქვს, როგორც ურალისა და ტურგაის სამხედრო ლუბერნატორებს.

მუხლი 4. სამხედრო და სამოქალაქო გამგეობაში ლუბერნატორი იხელმძღვანელებს ნამესტნიკისაგან მიცემულის ინსტრუქციით.

მუხლი 5. ბათუმის სამხედრო ლუბერნატორთან დანიშნულია თანაშემწე, რომელიც როცა ლუბერნატორი არ არის, იმის თანამდებობას შეასრულებს და სამაზრო სამართველო თავსმჯდომარედ იქნება.

მუხლი 6. სამხედრო ლუბერნატორთან იქნება: ა) სამხედრო კანცელარია და ბ) სახალხო და სამოქალაქო საქმეების გამგეობა (ე. ი. „მეჯლიში“ ოსმალურად).

მუხლი 7. ქალაქ ბათუმს ერქმევა სახელად „ნავთსადგურა“ ქალაქი, ყველა საქმეები ამ ქალაქის შესახებ ნამესტნიკის მთავარ სამართველოს საშუალებით წარედგინება დასამტკიცებლათ დ. მ. კავკასიის ნამესტნიკს, სანამ მთავარ სამართველო დასამტკიცებს ბათუმის ქალაქის გამგეობის წესს, მანამ ლუბერნატორი და ბათუმის უფროსი ქალაქ პეტროვისკის წესით იხელმძღვანელებენ.

მუხლი 8. ადმინისტრატიულის მხრით ბათუმის მაზრას შეადგენს სანავთსადგურო ქალაქი ბათუმი და მისი სამი ოკრუგი სამ უჩასტკად არის გაყოფილი.

ა) ბათუმის ოკრუგი შესდგება: ბათუმის, კინტრიშის, ანუ ძველი ქობულეთის, ოსმალურ ჩურუქსუ, — კინტრიშის წყალს

ეწოდება, ამასვე ერთვის ზედ გონიას ნაწილი, რაც საზღვრავს კახაბერს, აქარას, ლივანას და ლაზისტანს.

ბ) ართვინის ნაწილი, არდანუჯის, ართვინის და შავშეთის უჩასტებისაგან.

გ) აქარის ოკრუგი შესდგება: ზემო აქარის, ქვემო აქარის და მაქახლის ნაწილისაგან.

მუხლი 9. უფლება და მოვალეობა ოკრუგისა და უჩასტის უფროსების განსაზღვრული იქნება ბათუმის ლუბერნატორისაგან და დამტკიცებულო ნამესტნიკისაგან.

მუხლი 10. ბათუმის ლუბერნატორის არჩევით და კავკასიის ნამესტნიკის დამტკიცებით სახალხო გამგეობის თანამდებობაზედ შეიძლება ადგილობრივ მცხოვრებნიც დაინიშნონ.

მუხლი 11. სახელმწიფო ლაღატისათვის, მთავრობის წინააღმდეგობისათვის, ხაზინის გაყარებისა, სახელმწიფო ქონების ცეცხლის წაკიდების, ტელეგრაფის გაფუჭების და განზრახვას კაცის მოკვლისათვის, ადგილობრივ მცხოვრები და რუსეთის იმპერიის საზოგადო კანონებით იქმნებიან გასამართლებულნი. სხვა ყველა დანაშაულს და აგრეთვე სამოქალაქო დევებს განარჩევს სახალხო სამართველო, ანუ „მეჯლიში“.

მუხლი 12. მეჯლისები დაწესდება: ექვს უჩასტაში და სამ ოკრუგში ორი სამაზრო „მეჯლიში“ იქნება. ერთი ბათუმის, მეორე ართვინის.

მუხლი 13. ბათუმის სახალხო სამართველოებით გაისამართლებიან მხოლოდ ადგილობრივ მუსულმანთა მორწმუნენი. სხვა სჯულისანი რუსეთის კანონით იქნებიან გარჩეულნი.

მუხლი 14. თვითოეულ ოკრუგში იქნება ერთი ასი ქვეითა ჩაფარი, მსურველთაგან შემდგაოი (ზემსკაია სტრაცეა), ამას გარდა მთელ მაზრაში იქნება ასი ცხენოსანი ჩაფარი (ზაფთია).

მუხლი 15. გადასახადი და სხვა ყველა ხარჯი ბათუმის მაზრის მცხოვრებლებისა იგივე იქნება, რაც ადრე იყო, როდესაც ოსმალეთის მთავრობის ხელში იყვნენ. გადასახადის მომატებაზედ, ანუ შემცირებაზედ და შემსუბუქებაზედ ბათუმის

ლუბერნატორმა უნდა მოსთხოვოს ნება-რთვა კავკასიის ნა-
მესტნიკს.

ასეთის წესების დადგენით შეერთდა ოსმალეთის საქარ-
თველო რუსეთის საქართველოსთან. ასეთის წესების დადგე-
ნისთვის კმაყოფილნი იყვნენ ქართველ მაჰმადიანებიც. ამათ
გარეშე, ბერლნის ხელშეკრულობის ძალით ქალაქ ბათუმი
რუსეთის ხელში გადმოვიდა შემდეგის პირობით: ბათუმი დღეი-
დან შეერთების რუსეთის იმპერიასთან ინიშნებოდა „ნავთ-
სადგურ“ ქალაქად, მასთან პორტო ფრანკოდ. პორტო ფრან-
კოთ ბათუმი მთავრობამ სამ წელიწადს დასტოვა. მერე მოისპო.

ამ წესების დამყარების დროს, დიდი ამბოხება იყო აქა-
რაში, ერთი ნაწილი კვალად იბრძოდა რუსის მთავრობის წი-
ნააღმდეგ, ამათ ხელმძღვანელობდნენ მოლგენი და ხოჯები.
მეორე ნაწილი იყო ზედა და ქვედა აქარის ღარიბი ფუხარა
ხალხი, რომელთაც პირში სული ამოხუთეს სჯულის თავ კა-
ცებმა, მათ ამაზედ შიმშილმაც უსწრო თავი და ამიტომ ბედ-
შავთ აღარ იცოდნენ თუ რა ექნათ და საით წასულყვნენ.
ამიტომ მოხდა ამბოხება მათი, ყოველივე ამას კი შეერთებას
აწერდნენ, მაგრამ ეს არ იყო მართალი. ყოველივე მოხსენდა
უმალლეს მთავრობას და მათ საწყალი ხალხი შეუხებელი და-
სტოვეს, თორემ ჩვენ რომ მაშინ მფარველი ქართველი გენე-
რალები არ გვეყოლოდნენ, მათ ამბოხებას რუსეთის სახელმწი-
ფო საწინააღმდეგო საქმეზედ გადაიტანდნენ და ვინ იცის ამ
ხალხს როგორ დასჯიდნენ. ასეთი კეთილი პირობი იყვნენ შემ-
დგენი:

თ-დი გრაგოლ დაგათის ქე გურაელა. მარჯვენა მკლავი
ქართველ მაჰმადიანთა და დიდი მფარველი მათი. ამ სახსოვარ
კაცს მთელი ქართველი მაჰმადიანობა სცემდა პატივს. ამის ამ-
ბავს იხილავთ ბათუმის აღწერაში.

მიხეილ მეფისოვა. კაცი ზედმიწევნით მცოდნე ქართველ
მაჰმადიანთა, დიდი მოსიყვარულე მათი. ამ პირს იმ დროის
მთავარმართებელთან დიდი კავშირი და მისვლა-მოსვლა აქენ-

და. იყო დიდათ შესანიშნავი, მკოდნე მთელ ქართველ მაჰმადიანთ ავ-კარგიანობის.

თ-და ლეგან იგანეს-სე მელიქი-გა. იმ დროის მთავარ-მართველის თანაშემწე, ვის გამგეობის დროსაც მოხდა ქართველ მაჰმადიანთ შემოერთება. ამ დროს, კიდევ კარგი, რომ მთავარ მართველს გარს ისეთი ქართველი გენერლები ეხვია, რომელთაც დიდი სიყვარული აქვდათ საქართველოსი და ქართველ მაჰმადიანების. სწორეთ ასეთი გახლდათ ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილი, რომლის ნახვაც კი ახარებდა ქართველ მაჰმადიანებს. შემოერთების შემდეგ, თავ. ლევან მელიქიშვილი ბათუმში ბრძანდებოდა, მას წარუდგინენ ქართველ მაჰმადიანთა დეპუტაციები, ყველა დეპუტატს სათითაოდ ქართულად გამოაქითხა თავის თხოვნის შესახებ, ქართულად ლაპარაკი ქართველ მაჰმადიანებს დიდათ ესიამოვნათ, ყოველი ავი და კარგი მოახსენეს სიამოვნებით ასე:

ფაშავ-კნიაზო, ღმერთმა გადღეგრძელოთ, რომ მობრძანდით და გვიანახულებთ, ჩვენს ენახედ გველაპარაკეთ, ჩვენც მოგახსენეთ ჩვენი დარდი. ჩვენ რუსული არ ვიცით, უცხო კაცნი გველაპარაკებიან და გვეუბნებიან რაღაცაებს, ჩვენ მისი არ გვესმის და მერე „პოშოლს“ გვიყვირიან. თქვენისთანა კნიაზები უნდა მობრძანდნენ, რომ ჩვენც მისი გავიგოთ რაჟე. მადლობელი ვართ ფაშავ-კნიაზო დიდი.

ამ გარემოებამ დიდი გავლენა იქონია ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილზედ, ქართველ მაჰმადიანებს დარიცება მისცა, მასთან დახმარებაც და ყველა სათხოვარზედ მოახსენა: ვეცდები, რომ ყოველივე შეგისრულოთ და იმასაც ვსთხოვ მთავარ მართველს, რომ დღეის შემდეგ თქვენებური კაცები დაგენიშნოთ, ან არა და ისეთნი, რომელთაც თქვენი ენით ეცოდინებათ ლაპარაკიო. ეს ასეც გახლდა და თფილისში დაბრუნების შემდეგ მთავარ მართველს მოახსენა ყოველივე და თან აუწყა უმთავრესად მის საჭიროება, რომ აქარას და მთელს ამ ახლად შემოერთებულ საქართველოს კუთხეებში მსახურ გამგეთ ჯე.

რეთ იქაურები უნდა დაენიშნათ და თუ ისინი არ იქნებიან, ქართველნი, ქართველი ენის მცოდნენი დაენიშნათ, რათა ქართულას ენით შეიძლოთ მათთან ლაპარაკიო..

მთავარ მართებელმა შეისმინა ეს მოხსენება და იმ დღიდანვე განკარგულემა ზოახდინა, რომ დღეის შემდეგ ახლად შემოერთებულ კუთხეში ქართველები იქნენ მიღებულნიო, ან ადგილობრივ მცხოვრებ მუსულმან ქართველნიო. აქამდის აქ თვით უბრალო ჩაფარი და ზავთიაც კი სხვა ტოპისანი იყვნენ და არა ქართველ მაჰმადიანი, ამ დღიდან კი უცხოებს დაუწყეს დაბრუნება და მათ მაგიერ ქართველ მაჰმადიანებს დაუწყეს მალემა. მალე ქართველი ქრისტიანებიც გაჩნდნენ და ნა მეტურ გურულები. მოსამსახურეთა შორის ქართველთ რიცხვი ყველა დაწესებულებაში გაჩნდა. ეს იყო ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილის ცდა.

ლევან მელიქიშვილის და გრიგოლ გურიელის ცდას ის შედეგი მოჰყვა, რომ მთავრობის უცხო მოხელეებმა, ქართველ მაჰმადიანებზედ აზრი შეიცვალეს და ქართველ მაჰმადიანს თათარს კი აღარ უყვიროდნენ და ცოცხით არ ერეკებოდნენ ოსმალეთში, არამედ ადგილობრივ მკვიდრ მცხოვრებათ ჩათვალეს, თორემ ყველას ასე ეგონა, რომ ეს ქართველ მაჰმადიანები თურქეთიდან იყვნენ მოსულნი. ამ გარემოების შეგნებას თვით ქართველ მაჰმადიანებიც მიხვდნენ მაშინათვე და დიდათ უმადლიდნენ ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილს; ასევე უმადლოდნენ ნეტარ ხსენებულ გრიგოლ გურიელს. ამიტომ ლევან მელიქიშვილის შესახებ მოვიყვანთ მოკლეთ შემდეგს:

თავადი ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილი დაიბადა 14 ოქტ. 1817 წ. სამსახურში შესულ იქნა 15 ოქტ. 1835 წ. მას შემდეგ თავ. ლევან ივანეს ძე მელიქიშვილი მსახურებდა სამხედრო სამსახურის ასპარეზზედ და უკანასკნელ მან მიაღწია გენერალ ადიუტანტ გენერალ კავალერიის ხარისხამდე და მასთან ირიცხებოდა კავკასიის მთავარ მართებლის თანაშემწედ. ლევან მელიქიშვილის ქება-დიდებას შესახებ ჩვენ არას ვიტ-

ყვით, მოვიყვანთ მხოლოდ ჩვენის ორის სასიკადულო მწერალთა აზრებს, მაგალითებზე ილია ქავჭავაძე სწერს: „რომ ჩვენს დროში, ქართველობა ბევრს ეთაკილებოა. ლევან ივანეს ძე მელოქიშვილს კი, სხვათა შორის ქება მითაც ეთქმის, რომ მას ბევრს კაი საქმეებთან არც ქართველობა სძულსო, „ამით ეთქმის ჩვენგან მას ქებაო“ და სხვანი. აკაკი სწერს:—„ერთ ხმად ყველანი აქებენ კარგი არის ლევანო, ქართული ყურძნის ვაზია, სანაქებო მტევანო“ და სხვანი.

თ. გრიგოლ გურიელის რჩევით 1878 წ. შემოერთების დროს, ქართველ მაჰმადიანებმა და აღიებმა მთავრობას თხოვნა მიართვეს და სთხოვეს, რომ ჩვენი წოდების საქმე განიხილეთ და როგორც ძველად ჩვენში თავად-აზნაურები ვიყავით, ეხლაც ისევე გვიბოძეთ ეს წოდება და შით აღგვიდგინეთ რამალთაგან წართმეული საგვარეულო ღირსებაო. ამის გამოძიება ეხლაც სწარმოებს სენატში.

ასევე უნდა დავასახელოთ გენერალი კონსტანტინე ქრისტეფორეს ძე მამაცაშვილი. ამათის და გრიგოლ გურულის მეთაურობით ქართველ მაჰმადიანთ ბევრი რამ საპატიო ღირსება მიენიჭათ. პირველათ ქართველ მაჰმადიანთაგან ჩვენებურ სასწავლებლად წამოიყვანეს შერიფ ბეგის შვილები და შესაფერი მომზადების შემდეგ იგინი მიაბარეს თფილისის კორპუსის გემნაზიაში. ამათ გარდა მათისავე მეთაურობით სასწავლებლათ ქართველ მაჰმადიანთ გაიმეტეს და შვილები გამოგზავნეს დედი ალა ნიჟარაძემ და გული ალა კაიკაციშვილმა, ეს პირველი მაგალითი იყო, ამიტომ მათ ქართველი მაჰმადიანები ჰკიცხავდნენ, რომ შვილები რუსულ სკოლებში მისცეს, იქ გარუსდებიანო. მაგრამ ეს იყო სიცრუის შიშიანობა.

პირველათ ამათში ქართული სკოლა გახსნა ახმედ ეფენდი ხალვაშმა 1889 წ. დაბა მარადიდში. სკოლა მალე დაიკეტა, რადგანაც სასულიერო წოდება აეწინაღმდეგა. ამ გარემოებამ დიდათ დაალონა მარადიდის უფროსი ახმედ ეფენდი ხალვაში.

ქართველ მაჰმადიანთაგან პირველად ქართულ გაზეთებში წერილებს სწერდნენ ორიოდ პირნი და მათთან გულო ალა-კაიკაციშვილი, ეს პირი წერილებს იწერებოდა იმ დროსაც კი, როცა ხსენებული კუთხე ოსმალთ ეკავათ, იგი ყოველთვის სწერდა პირნათლათ, რომ ჩვენ ენით და ტომით ქართველნი ვართო. 1879 წ. წერილი დასწერა შერიფ ბეგმა, რომელიც იმ დროის გაზეთ „დროებაში“ დაიბეჭდა. ამავე დროს დაიწყო ქართულ გაზეთებში წერილების წერა აბდულ ეფენდი მიქელაძემ, მერე, ანუ 1895 წ. ჰასან ეფენდი ციციშვილმა. ყველა ეს იყო პირველი მაგალითი ქართველ მაჰმადიანთა, პირველი კალმის ნაბიჯი. ქართველმა საზოგადოებამ ბათუმში ქართული სკოლა გახსნეს 1885 წ. სადაც კერძოთ ქართველ მაჰმადიანთ შვილებმა პირველად შედგეს ფეხი სწავლისთვის, აქ ნასწავლთა რიცხვი მათში დიდია. სკოლის ღვაწლი ჩვენ სხვაგან გვაქვს ანუსხული. შეერთების დროს, ქართველ მაჰმადიანთ და მთავრობის წინაშეც დიდი ამაგი და შრომა მიუძღვით შემდეგ მოხელებს:

ტუჰამ ბეგ შარგაშაძეს, აქარის, ანუ ქედის უფროსი, ქართველ მაჰმადიანი, მახვილ გონიერი კაცი.

ახმედ ეფენდა ხალგაშა,, ლიენაში, ანუ მარადიდის უფროსი, ქართველ მაჰმადიანი. კაცი შესმენილი და მახვილ გონიერი ქართველობით.

ჰასან ეფენდი ხალაფაშვილი, მუფთი აქარისა, მერიხელი, დიდათ ქებული და ამგდარი, ამათი ცდა და შრომა იყო, რომ აქარის ხალხი სულ არ აიყარა და არ გადასახლდა ოსმალეთის შორს ადღგილებში.

ქართველთ. მაჰმადიანთ შესახებ 1878 წლიდამ ქართულ გაზეთებში მრავლად სწერს შემდეგ პირთა:

ღუკან ღუკას ქე მჭუღდიშვილი. ქართველი კათოლიკე, სწერდა მრავლად გაზეთ „დროებაში“ ფსევდონიმი აქენდა „ქია ქამია“. ამის წერილები საინტერესო საკითხავია დღესაც. გაზეთებში გაბნეულია მრავლად.

ზაგლე მჭედლიშვილი. ძმა ლევანის, სწერა სხვა და სხვა წერილები. ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ ფრანგულ გაზეთებშიც სწერდა წერილებს. ამისაგან დაწერილი ბათუმის აღწერა პარიჟში ფრანგულ ენაზედ დაიბეჭდა. მერე ქართულადაც სთარგმნეს და 1882 წ. № 215 „დროებაში“ დაიბეჭდა.

სოლომონ ასლანოვი. ქართველ კათოლიკე, ფსევდონიმი აქვდა „ბაერელი“. მსახურებდა ოსმალეთის საქართველოს სხვა და სხვა ადგილთა სამართველოებში, ყველგან ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრებას დიდს ყურადღებას აქცევდა. ქართულ გაზეთებში მრავლად სწერდა წერილებს, ამის წერილები გაფანტულია გაზეთ „დროებაში“ და „ივერიაში“. წერილები ბრწყინავენ დამწერის დიდის გულშემატკივრობით და მამულისშვილობით. წერილები ღირსია დღესაც კი წაკითხვის. ამავე პირმა შეადგინა ქართველ მაჰმადიანთათვის ოსმალურ-ქართული სახელმძღვანელო. რაც დიდათ გამოადგებათ სახმარად იმ ქართველ მაჰმადიანთ, რომელთაც ეამთა ვითარების წყალობით ქართული ენა დაკარგეს, თუმცა დღესაც კი თავი ქართველად გურჯად მიაჩნიათ. დიდათ საჭიროა ამ წიგნის გამოცემა. ამ წიგნით ქართველ მაჰმადიანები ადვილათ შეისწავლიან ქართულ ენას და წერა-კითხვის.

სერგეი სვიმონის ძე მესხია. რედაქტორი გაზ. „დროების“ 1877 წ. 78 და 79 წ. მრავლად სწერა ქართველ მაჰმადიანთ და უკანასკნელი ომის შესახებ, რაც იბეჭდებოდა გაზ. „დროებაში“.

პეტრე იოსების ძე უშიკაშვილი. სწერა გიორგი ყაზიბეგისაგან დაწერილ რუსული წიგნიდან „სამი თვე ოსმალეთის საქართველოში“ და იბეჭდებოდა 1878 წ. გაზ. „ივერიაში“.

გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზიბეგია. პირველად ამან იმგზავრა ოსმალეთის საქართველოში და ასწერა ეს კუთხე საფუძვლიანად, რომელსაც „სამი თვე ოსმალეთის საქართველოში“ ეწოდება. ამისივე საფუძვლიანი შრომა არის „ლაზისტანის სანჯაყის“ აღწერა.

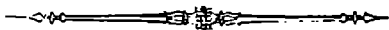
დამიტრი ზაქარაიას ძე ბაქრაძე. იმოგზაურა ორჯერ. ასწერა სხვა და სხვა ნაშთები რუსულს ენაზედ, ამანვე დასწერა ვრცელი წიგნი, სახელდობრ: „ისტორიული და არქეოლოგიური მოგზაურობა გურია-აქარაში“ გამოიცა პეტერბურგში 1878 წ. ქარტით, ვრცელი საფუძვლიანი შრომა არის.

თედო სახოკია. იმოგზაურა ზედა და ქვედა აქარას, აღწერა ყოველივე ნანახი ამბები და სოფლები და დაიბეჭდა ჟურნალ „მოამბეში“.

მეც ვწერე. 1889 წ. დავიწყე ბათუმში მგზავრობა. 1890 წელს ქობულეთში, 1891 წ. აქარას, ლივანას და მერე შავშეთს, იმერიხევს და სხვა ადგილებში და ვკრიფე ზეპირ ამბები და ვსწერე სოფლის ცნობები, რაც იბეჭდებოდნენ გაზეთ „დროებაში“, „ივერიაში“, ჟურნალ „კრებულში“ და სხვაგანაც.

დავსძენთ კვალად, რომ ოსმალეთის საქართველოს შემოერთება რუსეთის საქართველოსთან გახდა დიდს სასარგებლოდ. ქართველ მაჰმადიანები სადღეისოთ გამოვიდნენ განათლების, მოქალაქობის, ხელოსნობის და ვაჭრობის ასპარეზზედ. მათ უძღურს და გავერანებულს მიუვალს ადგილებში გაიხსნა გზები, ბევრს ალაგას გაშენდენ საეაქრო დუქნები, გაიხსნა სამართველოები, საავათმყოფონი და ამ უკანასკნელ დროს ევროპიული სკოლებიც. დღემდე კი აქ ასეთების არა იყორა. იმედი არს, რომ რაც დრო წავა, მით ქართველ მაჰმადიანებიც თვალ ხილულ ხალხათ გამოჩნდებიან და იგინი ამით უადვილესად დაიბრუნებენ იმ სახელოვან ღირსებას, რაც მაგალითებრ ძველად ჰქონდათ მათ მიღებული, რომ

„მესხი სწავლითა ქებულიო“.

ზ. შიხიალია თფილისი, მეორე თუმანაშვიის ქუჩა, სა-
ლი № 27.

ბათუმში, ვახ. ჩანტლაძის და ნიკ. ხვინგიას სტამბაში
იბეჭდება: ქართულ მაჰმადიანთ დავაწმირება ისლამთან.